Чарльз Раймонд БІЗЛІ

Принц Енріке Мореплавець

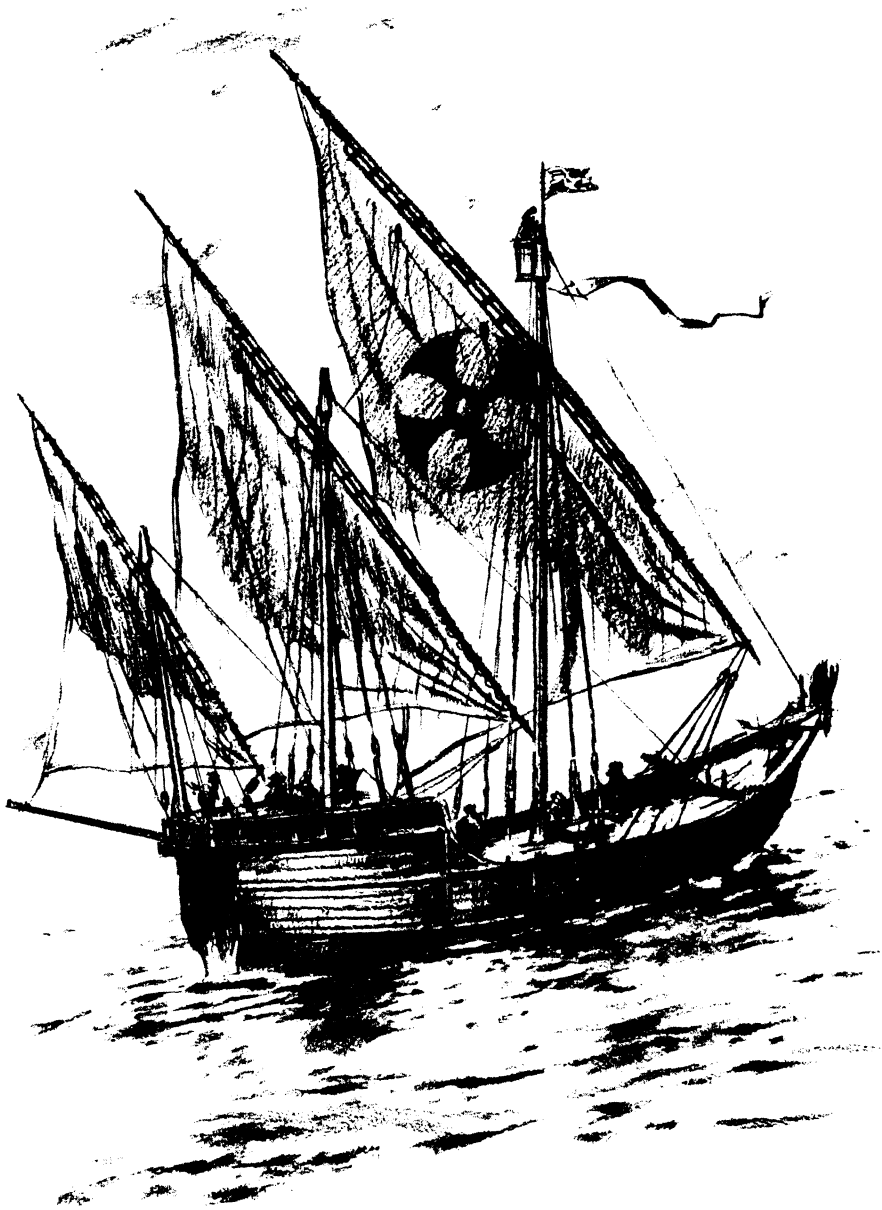

Чарльз Раймонд БІЗЛІ

Принц Енріке
Мореплавець

TEMP PORA

Оцифровано Гуртом
[Ingwar]
www.hurtom.com

УДК 82–91:910.4 (410.1) «18»
ББК 26.8г (4 ВЕЛ) 4/5
Б 59

Переклад: Антон Санченко
Редактор: Олександр Стукало
Ілюстрації: Тарас Штик
Підписи до ілюстрацій: Антон Санченко

Дизайн та верстка: Микола Койдан
Коректор: Світлана Гайдук

Бізлі Чарльз Раймонд
Б 59 Принц Енріке Мореплавець. – К.: Темпора, 2015. – 236 с.
ISBN 978-617-569-209-7

Книжка британського історика Чарльза Раймонда Бізлі (1868–1955), професора історії у Бірмінгемському університеті, оповідає про історію Великих географічних відкриттів 14–15 століття, які вплинули на сучасне розуміння географії та карту світу. Одну з ключових ролей у тогочасних експедиціях зіграв принц Енріке, третій син португальського короля Жуана I. Він споряджав експедиції та фінансував подорожі, що розширювали світогляд і рухали світ уперед.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться географією та відкриттями.

УДК 82–91:910.4 (410.1) «18»
ББК 26.8г (4 ВЕЛ) 4/5

ISBN 978-617-569-209-7 © Темпора, 2015

ЗМІСТ

Передмова перекладача 7
Передмова 11
Вступ. Грецькі та арабські уявлення про світ як головний спадок християнського Середньовіччя у галузі географії 13
Розділ I. Ранні християнські паломники (бл. 333–867) 32
Розділ II. Вікінги, або нормани (бл. 787–1066) 47
Розділ III. Хрестові походи і суходільні подорожі (бл. 1100–1300) 64
Розділ IV. Морські дослідження (бл. 1250–1410) 86
Розділ V. Географічна наука в християнському світі від перших хрестових походів (бл. 1100–1460) 91
Розділ VI. Португалія до 1400 року (1095–1400) 97
Розділ VII. Становище Енріке та плани на час перших подорожей (1410–1415) 108
Розділ VIII. Принц Енріке та здобуття Сеути (1415) 114
Розділ IX. Поселення Енріке в Саґреші та перші відкриття (1418–1428) 124
Розділ X. Мис Бохадор та Азори (1428–1441) 129
Розділ XI. Політичне життя Енріке (1433–1441) 137
Розділ XII. Від Бохадору до Кабо-Верде 146
Розділ XIII. Армада 1445 року 169
Розділ XIV. Плавання 1446–1448 років 178
Розділ XV. Азори (1431–1460) 184

Розділ XVI. Проблеми регентства і крах дона Педру (1440–1449) 189
Розділ XVII. Кадамосто (1455–1456) 193
Розділ XVIII. Плавання Дієґу Ґомеша (1458–1460) 212
Розділ XIX. Останні роки і смерть Енріке (1458–1460) 218
Розділ XX. Підсумки роботи принца Енріке 225

ПЕРЕДМОВА ПЕРЕКЛАДАЧА

Кажуть, в американських університетах одна за одною закриваються кафедри географії. Не останню роль у цьому відіграє принципова неможливість відкрити щось нове. Англієць Ед Стаффорд, який у 2010 році вперше пішки пройшов за течією всієї Амазонки, виявив, що найзручнішими картами в його випадку виявилися супутникові знімки Гугл Планети: тільки на них можна було побачити межі затоплення річкових плавнів не взагалі, а саме цього року. І це при тому, що Гугл оновлює свої супутникові знімки десь раз на півроку. Логічний кінець уже видно – картинка всієї планети в реальному часі. На зміну географії приходить фотографія.

Пропонована увазі українського читача книжка англійського професора Чарльза Раймонда Бізлі, написана на рубежі XIX та XX століть, у часи найбільшого тріумфу традиційної географії, коли людство щойно стерло зі світової мапи останні білі плями, підкоривши обидва полюси, цікава вже тим, що розглядає здобутки європейської географії від самих її початків, від Страбона та Птоломея, подає їх у розвитку за тисячу років, що передували часам португальського принца Енріке Мореплавця, тож висвітлює таким чином усі передумови, які привели християнський світ до епохи Великих географічних відкриттів. Це висвітлення дає можливість повернутися в часи, коли європейці ще мешкали на маленькому острівці відомого світу, зусібіч оточеному Морем Пітьми. Сучасним туристам на Канарах чи островах Зеленого Мису це може видаватися кумедним, але наші предки поважно ставилися до теорій середньовічних географів, які стверджували, що вода в тропічних морях за Сахарою безперервно кипить внаслідок нечуваної спеки. На спростування подібних забобонів, крок за кроком, плавання за плаванням уздовж західного узбережжя Африки, пішло майже ціле століття – і все життя принца Енріке.

Команда португальського капітана Бартоломеу Діаша, який відкрив найпівденніший мис Африки – мис Доброї Надії – відмовилася йти далі, бо матроси справді вважали, що ризикують вискочити за межі плаского тарелі

Землі, а на китах вона лежить чи на слонах – то вже несуттєві подробиці. І це було лише за декілька років до епохального плавання Христофора Колумба, який, утім, теж уявляв Землю дещо інакше, ніж наші школярі, балувані глобусами з першого класу, – грушоподібною. Але якби не ці його «хибні уявлення», якими він намагався узгодити нововідкриті португальцями часів Енріке факти з догматичною Птоломеєвою системою світу, і якби він не витримав диспуту з вченими богословами з цього приводу, ми б досі не знали про Америку. Бо без перемоги в тому диспуті кораблів іспанські монархи не дали б, хоч яким ти був би Колумбом.

Енциклопедизм першої третини цієї книжки, присвячений саме еволюції європейських і арабських уявлень про світ, вражає. Здається, Раймонд Бізлі звірявся з кожною з 498 середньовічних карт, що дійшли до нашого часу, і навіть із тими, що були втрачені. Він не оминає увагою ні американських та архангельських плавань вікінгів, ні мандрів середньовічних паломників у Святі землі, серед яких приємно віднайти записи нашого ігумена Даниїла з Чернігівщини, ні десятилітніх мандрів усією Азією італійських купців Поло та католицьких ченців, які розсунули кордони відомого Європі світу до самого Тихого океану.

Втім, починаючи з епохи Принца Енріке, енциклопедія несподівано перетворюється на лицарський роман. Раймонд Бізлі докладно розглядає усі перипетії бурхливого династійного та політичного життя тодішньої Португалії, її чотирьохсотлітні війни з маврами на Піренейському півострові, а потім і в Африці, з яких сучасні програмісти та журналісти можуть радо дізнатися, що саме́ Португальське королівство постало як плата фрілансеру за його «вільний спис», і пошкодувати, що часи таких щедрих гонорарів фрілансерам уже проминули.

Битви, заколоти, придворні інтриги, невиправна шкода державі від алогічного королівського кохання, політичні й торговельні союзи, відкриття університетів із першими математичними факультетами в Європі та обсерваторій показують справжні причини того, чому маленька Португалія не тільки зберегла незалежність поруч із ласою до чужого великою Іспанією, але й стала першою європейською колоніальною імперією, через якихось сто років утвердившись в Африці, Індії, Індонезії, Китаї і навіть у герметичній для всіх іноземців Японії. Це вже не кажучи про Бразилію, яка частково успадкувала велич тої імперії й іноді виблискує нею понині. Сторінки, присвячені облозі

Сеути чи заворушенням регентства, достойні пера автора «Айвенго» Вальтера Скотта. Втім, ми б мабуть дуже здивували середньовічних португальців, якби перед битвою при Алжубарроті, в якій вони відстояли свою незалежність від Іспанії, сповістили їм, що вони насправді б'ються лише за окремий футбольний чемпіонат.

І вже в останній третині, присвяченій хроніці плавань і відкриттів принца Енріке, книжка Бізлі впевнено починає нагадувати пригодницький роман. Ні, не так. Вона містить у собі зародки добрих двох десятків пригодницьких романів, сухо й стисло викладених академічним стилем у декількох абзацах. Деякі з цих сюжетів зараз роздмухали б щонайменше на серіальний сезон. В юності мене найбільше вражала романтична історія відкриття Мадейри англійцем Робертом Мечіном. Зараз я віддаю перевагу, скоріше, історії італійця Кадамосто. Саме йому ми завдячуємо першим мирним контактом цивілізацій – християн та «справжніх чорних» – у басейні Сенегалу та Конго. Хіба не показово, що з усіх чудес, привезених європейцями до екваторіальної Африки, першу екскурсію чорношкірих на борту португальської каравели найбільше вразила сурма. Вони не вірили, що це чудо могло бути створене людиною, а не Богом, і вимагали від сурмача грати ще і ще. Тож майбутнє неперевершеного Луї Армстронга, новоорлеанського джазу і ще доброї сотні стилів сучасної музики, коли іноді вже здається, що білі виконавці не мають жодних перспектив у шоу-бізнесі, було вирішене ще за першої зустрічі наших цивілізацій. Це спростовує популярну думку, що європейці збували тубільцям самі лише залежалі буси й дзеркальця. Іноді вони могли подарувати своїм торговим партнерам сенс життя на найближчих 500 років.

Чим ця книжка може бути корисною сучасним українцям, окрім цікавого читання? Вона зримо показує, що треба, аби навіть не найбільша і не найбагатша європейська країна здійснила цивілізаційний прорив, здобутками якого ось уже півтисячоліття користуються всі мешканці планети, навіть якщо вони ніколи не виїздили з власного будинку. Історія дому Енріке Мореплавця, який поєднав у собі риси місіонерського ордену, наукової школи, торговельної факторії, морського арсеналу і навіть мореходного училища, ясно показує всі необхідні й достатні для цього умови. І хоча найбільші здобутки і географічні відкриття було здійснено вже наступниками Енріке, книжка ясно свідчить про роль особистості в історії людства. За межами розвідки Раймонда Бізлі залишився період розквіту першої європейської колоніальної імперії

і незмога португальців її втримати в змаганні з іншими європейськими країнами-послідовниками, зокрема з голландцями. Але на це існують інші цікаві книжки, зокрема «Дивовижний обмін» Вільяма Бернштейна, що, як мені відомо, також має вийти друком цього року. Певним чином її можна вважати продовженням традицій наукових праць, які читаються, ніби гостросюжетний роман, закладених Раймондом Бізлі в своєму «Енріке Мореплавцеві» ще на початку 20 століття.

Я вдячний зіркам, які розташувалися таким химерним чином, що дозволили мені перекладати українською цей неймовірний науково-лицарсько-пригодницький роман. Бізлі писав його як методичне університетське дослідження, але нудно в нього якраз не вийшло, – такий шикарний матеріал вдалося йому зібрати і опрацювати. Віддаємо цю працю на розсуд сучасного українського читача. Відкриваючи якусь нову землю, португальські моряки першим, уплав, пускали на берег саме перекладача. Порозуміється з тубільцями – покличе каравелу до берега умовним сигналом. З'їдять на очах у товаришів прямо на пляжі – на берег краще не потикатися і плисти далі. Як перекладач цієї дуже цікавої і, думаю, навіть дуже своєчасної книжки, сподіваюся на порозуміння з українцями.

З повагою,
Антон Санченко

ПЕРЕДМОВА

Venient annis sæcula seris
Quibus Oceanus vincula rerum
Laxet, et ingens pateat tellus,
Tethys que novos detegat orbes,
Nec sit terris ultima Thule.
(Seneca, *Medea* 376/380)

Ця книжка має на меті подати заснований на оригінальних джерелах огляд розвитку географічних знань та діянь християнського світу в добу Середньовіччя й аж до середини або навіть кінця XV століття, а також розповісти про життя принца Енріке Мореплавця, чия діяльність уможливила поступ європейської експансії до її найбільших успіхів. Інакше кажучи (про це йтиметься в першому розділі), це спроба розглянути географічні відкриття як безперервну тяглість в історії християнської Європи від часів навернення Римської імперії у християнство, а також витлумачити життя принца Енріке як поворотну точку, центральну добу в багатосотлітньому перебігу історії – адже життя цього володаря найтіснішим чином пов'язане з епохою, що йому передувала і закладала підґрунтя для його діянь. Принаймні третину тексту займає історія цих приготувань попередньої доби. Відмінність в оглядах відкриттів XI і XV століть полягатиме переважно в меншій або більшій кількості подробиць. Зрозуміло, що ця відмінність залежить і від надзвичайної та виняткової зацікавленості наших сучасників видатною постаттю принца Енріке Мореплавця – правдивого героя драми Великих географічних відкриттів, початок яким було покладено в західнохристиянському світі.

Хоча інтерес, який оповиває постать Енріке, дещо притлумлюється браком повноти знань про його життя, про нього лишилося достатньо згадок, аби створити щось на кшталт портрета діяча і героя науки.

Тож предметом нашого розгляду буде саме історія, але така, в якій перебіг життя героя і зосередженість на його біографії набувають виняткової ваги, – його звершення дають нам найкращу можливість оглянути як попередній тисячолітній розвиток географії, так і подальші перспективи наступних поколінь, які здобули великі перемоги в царині географічного поступу.

Низка мап, якими ілюстровано нашу розповідь, подає той самий безперервний огляд географічного розвитку Європи і християнського світу аж до кінця життя принца Енріке. Це, здається, перші англійські репродукції кількох великих мап Середньовіччя у доступній формі, а зібрані разом вони, сподіваємося, дадуть краще уявлення читачеві про західну, або християнську, картографію доколумбових часів, аніж те, яке можна скласти за іншими англійськими книжками, за винятком великих історичних атласів.

Окрім того, ця книжка, особливо в перших розділах, має на меті задовольнити бажання – яке, сподіваємося, існує – зв'язного огляду відомих нам джерел щодо експансії Європи внаслідок географічних розвідок, від часів хрещення Імперії до періоду, коли саме ці відкриття найбільш ясно позначили перехід від Середніх віків до Нового часу.

ВСТУП

Грецькі та арабські уявлення про світ як головний спадок християнського Середньовіччя у галузі географії

Натхнений небом лузитанський принц,
Що людству слави прагнення відкрив
і завдяки торгівлі світ змінив.
(Томсон, *Пори року, 1010–2)**

Арабська наука стала одним із основних мостів, що пов'язав давні уявлення греків та латинян про світ із Європою часів Енріке Мореплавця та Відродження. У галузі географії арабські вчені переважно перейняли досягнення Птоломея і Страбона, а безліч мусульманських мандрівників та письменників привнесли кілька додаткових порад від індійських, перських та китайських учених. Проте скільки б фактів вони не додавали до грецької картографії, але так ніколи й не наважилися коригувати її постулати.

А якими ж були ці постулати? Частково вони відповідали уявленням сучасних картографів, але в деяких важливих деталях відрізнялися. Спершу про те, що було подібним. Три континенти (Європа, Азія і Африка), океан, що їх омиває, Середземномор'я, Чорне море і Каспій, Червоне море і Перська затока, південноазійське, північно- та західноєвропейське узбережжя з більшою чи меншою точністю позначили ще науковці часів Антонінів і навіть епохи Ганнібала. Ніл і Дунай, Євфрат і Тигр, Інд і Ганг, Сирдар'я й Амудар'я,

* Тут і далі переклад віршів – О. Стукало.

Рейн і Ебро, Дон і Волга з основними гірськими хребтами Європи та Західної Азії були майже на своїх місцях ще в описах Страбона і вже значно точніше розмістилися на великій карті Птоломея. Країни та народи від Китаю до Іспанії розташовувалися в тому ж порядку, який ми знаємо і сьогодні.

Проте існували й засадничі відмінності. Ніколи ще не було таким очевидним випередження теорією знань, а науки припущеннями, як на Птоломеєвій мапі світу (бл. 130 року). Його основні попередники Ератосфен і Страбон залишили багато білих плям на своїх картах і наробили чимало помилок у подробицях, але вони доволі точно передали визначальні риси Старого світу. Намагаючись заповнити невідоме йому плодами своєї фантазії, Птоломей створив пародію на ці визначальні риси. Його мапа своїм вишуканим ошуканством, яке спиралося на найавторитетніше ім'я тогочасної географії, паралізувала будь-яке справжнє накопичення знань, аж допоки не почали виникати запитання не тільки щодо Птоломеєвих фактів, але й щодо його теорій. А оскільки вся сучасна наука фактично постала з розвитку знання про світ, або з «географії», то ми можемо побачити, якою важливою була революція, що завершилася розвінчанням Птоломея.

Пануючи в більшості центрів стародавньої науки (і передусім у рідній Птоломеєвій Александрії), араби пристосували псевдонауку своїх учених-попередників до реальних знань, отриманих у спадок від греків. У багатьох випадках вони скоригували і розширили грецькі досягнення. Однак більшість їхніх географічних теорій були тільки відтворенням Птоломеєвих, і до його помилок вони додали власні, ще безглуздіші, хоча й не такі критичні, плутанину та вигадки. Як наслідок станом на X століття географія ґрунтувалася не на знаннях, а на ідеях симетрії. То були креслення, гідні «Тисячі й однієї ночі».

А яке ж місце тут відведено Птоломею?

У нього було тільки дві головні хиби, яких, проте, не мав ані Страбон, ані більшість грецьких географів. Він перетворив Індійський океан на внутрішнє море і заповнив Південну півкулю Африкою або невідомою Антарктичною землею, до якої він розширив Африку*.Чорний континент на його мапі простягався в один бік аж до південного сходу Китаю, а в другий – на

* Відкинувши давню ідею про довколишній океан, що оточує та обмежує відомий світ, і замінивши її натомість новою вигадкою про безмежний континент (звідусюди, крім північного заходу) – фантазією, ймовірно, заохоченою величезним простором римських володінь.

нічим не обмежений захід, при цьому не було жодного натяку на Америку чи Атлантиду. Це був тріумф наукової уяви над марудними дослідженнями. В епоху імператора Адріана наука поривалася представити світ заселеним та відомим, хоча він не був ані заселеним, ані повністю відомим. Тож великий учений створив *mélange* фактів і фантазій, заснований здебільшого на припущеннях уявних астрономічних розрахунків. На Далекому Сході Птоломей з'єднав Китай та Африку, і на цьому своєму уявному західному узбережжі, навпроти Малайського півострова та Дальньої Індії, він розмістив нічим не зумовлене різноманіття міст та річок. Зайнявшись дрібнішими речами, він відрізав увесь справжній півострів Індостан, проте зберіг Дальній, або «Золотий», Малайський півострів і збільшив Тапробан, тобто Цейлон, до розміру двох Малих Азій. Таким чином південне узбережжя Азії від Аравії до Гангу тягнулося на схід приблизно до морської протоки, що проходить через сучасний Карнатік в Індії, між континентом і Великим Островом Прянощів, який включає більшу частину плато Декан. Перська затока на його мапі значно більша за Чорне море, яке він зробив однакової ширини й довжини, обриси Каспійського були розвернуті, видовження подано зі сходу на захід, а не з півночі на південь; при цьому берегові лінії навіть таких добре знайомих Евксинського (Чорного), Егейського та Середземного морів мали небагато спільного з дійсністю. Скандинавія стала островом, меншим за Ірландію. Шотландію представлено як великий східний вигин Британії, з Шетландськими та Фарерськими (Туле) островами неподалік на північ, але ліворуч від головного острова. Азовське море, у Птоломея не набагато менше за Евксин, розтягнулося на північ упоперек половини Росії. Усю Центральну Африку і великий Південний, або Антарктичний, континент було описано як непрохідну пустелю – «землю, непридатну для життя через спеку», а витоки Нілу вказано десь серед боліт та Місячних гір.

У такий спосіб вирішилися всі проблеми стародавньої географії: там, де Птоломеєві взагалі бракувало знань, ще ніколи не ступала та й не могла ступити нога тогочасного західняка. Здавалося, весь досяжний та недосяжний світ було описано так ясно і послідовно, що всі Аристотелеві прогалини заповнилися.

Варто зазначити, що за декілька століть до Птоломея, у період, ближчий до Аристотеля, географи Ератосфен та Страбон виваженіше використову-

вали знання і більше стримували свою фантазію, тож уклали значно достовірнішу мапу*.

Ця давніша сумнівна мапа уникла всіх найбільш вагомих Птоломеєвих спотворень. Африку там було окреслено в межах тогочасного знання, і завершувалася вона поблизу мису Нон на заході й мису Ґвардафуй на сході, а «Берег Плодів Кориці», розташований між цими двома точками, обрамлювали гори Ефіопії, з яких і витікав Ніл. Саме ця теорія відродилася після занепаду Птоломеєвої, і саме вона дала португальським мореплавцям надію на швидке досягнення Індії за допомогою мандрівки довкола Африки, а великий східний вигин Гвінейського узбережжя, здавалося, підтримував такі сподівання. Крім того, на цій доптоломеєвій карті Південний океан був позбавлений уявного Південного континенту. Тож якщо не зважати, що весь Старий світ надмірно стиснувся до розмірів острова посеред безкрайого довколишнього океану, вчені ще за дві сотні років до Христа володіли достовірним описом Західної Азії, Центральної Європи та Північної Африки.

Так, це правда, що Страбонів Китай ледь помітний і обрізаний, що його Цейлон (Тапробан) навіть більший за Птоломеїв, що Ірландія (Єрне) лежить на *північ* від Британії, а Каспій сполучено з Північним морем довгою та вузькою протокою. Але правильні обриси Індії, Перської затоки й Евксину, Азовського моря та Середземномор'я загалом позначені досить реалістично. Ця більш рання мапа не мала повноти деталей Птоломеєвої, але їй бракувало і його карколомних помилок, тож у неї були всі переваги науки, хай і недосконалої, над блискучими фантазіями.

Звісно, навіть у Птоломея ці щирі й чисті фантазії лише заповнюють собою прогалини і не впливають аж так на головні для того часу і значно важливіші ділянки Старого світу, але ми ще побачимо, як у період Середньовіччя під дією арабської уяви вся географія мала шанс стати ледь не вправлянням у фантазіях.

Насамперед ми маємо добре пам'ятати, що головні грецькі описи світу *передували* середньовічним роботам як християнських, так і мусульманських

* Вживання терміна «мапа» щодо опису Страбона (бл. 20 н. е.) не означає, що сам Страбон залишив щось більше, ніж писану легенду, за якою потім намалювали план «Світ за Страбоном». Те саме стосується й Ератосфена (бл. 200 до н. е.), і всіх доптоломеєвих грецьких географів. Атлас Птоломея (імовірно) і таблиця Пейтінґера (більш певно) є мапами, які справді накреслили античні картографи, але це єдині вцілілі карти серед багатьох.

учених. Тож ці пізніші вчені мали обирати, і йдеться лише про те, що вони (особливо араби), за невеликими винятками, обрали останній з відомих описів – Птоломеєву систему – за його виняткову амбіційність, симетричність і привабливість.

Спробуймо стисло простежити поступовий розвиток цієї географічної міфології.

Почавши з уявлення про світ як про диск або кулю, про центр всесвіту, довкола якого рухаються шість небесних кіл – Меридіан, Екватор, Екліптика, двоє Тропіків і Горизонт, – арабські філософи розробили доктрину Купола, або Вершини Світу над земною поверхнею, а щодо небес – псевдонауку Ануа, або Розміщення Сузір'їв, пов'язаних із дванадцятьма Стовпами Зодіаку та двадцятьма вісьмома Домами Місяця.

Ми не торкатимемося тут арабської астрології, варто хіба згадати її як можливе джерело ранньохристиянського знання про Південний Хрест та інші сузір'я, відомі з історії досліджень, ті, про які Данте згадує у першій канцоні свого *Purgatorio* – «Чистилища». Але географічні доктрини ісламу, скомпоновані з юдейського П'ятикнижжя та теоретичних міркувань Птоломея, мали пряміший і реакційніший вплив на знання. Симетричний грецький поділ землі на сім зон, або кліматів, а поверхні світу* на три частини води і одну частину *terra firma* – тверді земної, індійський поділ «Римських земель» та Сходу на чотири складові, подібний до чотирискладового китайського поділу світу на Китай, Індію, Персію і Татарію – все це знову з'явилося переінакшене в арабській географії. З Індії, з санскритської «Ланки», араби, очевидно, запозичили свій міф про Оджейн, Арин, або Арим, «Вершину Світу», а від Птоломея взяли священне число – 360 градусів довготи, гарно співвідносне з кількістю днів у році й акуратно поділене на 180 градусів суходолу, або населеної землі, і 180 градусів моря, або ненаселеної пустелі. З сімома кліматами араби пов'язали великі імперії світу, найголовнішими з яких вони вважали Халіфат (або Багдад), Китай, Рим, Туркестан та Індію.

Священне місто Оджейн було центром більшості ранніх східних систем координат, у арабів воно набуло форми Ариму (Купола Світу) – нерухомої точки, довкола якої обертаються середньовічні теорії про обриси світу. «Десь

* При цьому ширина заселеної чверті земної поверхні, розташованої переважно в Північній півкулі, була майже точно удвічі менша за довжину.

у Індійському океані між Коморином та Мадагаскаром» – таким був своєрідний компроміс у ситуації, коли певну гору не змогли знайти поза всіма відомими береговими лініями; уявлення про гору змішувалися зі знаннями про птаха Рухх, Місячні гори в Африці, Магнітний острів і Східне королівство, розташоване на одній величезній перлині. І навіть у Роджера Бекона це місто слугує алгебраїчним знаком на позначення математичного центру світу.

Розвиток знань, який нібито й примушував арабську науку визнати помилки Птоломея у розширенні меж світу поза йому відоме, привів лише до винахідливого схоластичного розрізнення між справжнім та традиційним Сходом і Заходом. Безлад набув досконалості завдяки старанням перекрученої історії, завжди популярної на Сході. «Александрові та Геркулесові стовпи», крайні точки на сході та заході, було названо на честь міфічних завоювань реального Іскандера і міфічного героя греків та фінікійців. Арим посередині між Геркулесовими та Александровими стовпами, на однаковій відстані від північного і південного полюсів – центр і чотири сторони світу, визначені з точністю, на яку тільки була здатна геометрія, – такою була мапа, спочатку в арабів, а потім і в їхніх християнських учнів.

Щоб скласти певне уявлення про чари, які цілковито заволоділи думками як ісламського, так і християнського світу, варто розглянути вислови європейських учених XII і XIII століть, що жили далеко від ісламу і задовго після того, як його інтелектуальна слава почала занепадати, у час, коли християнська схоластична філософія стала самодостатньою. Жерар Кремонський і Аделард Батський (перекладач великого арабського географа Мохамеда аль-Хорезмі) у XII столітті, Роджер Бекон і Альберт Великий у пізньому XIII – усі такі зрозумілі у своїх географічних постулатах, як і у своїх теологічних та етичних принципах. Особливо цікаво те, що вони точно відображають думку арабської науки чи псевдонауки якраз попередніх часів, тож їхні слова можуть репрезентувати стан мусульманської думки між VIII та XII століттями – від середовища письменників при дворі халіфа аль-Мамуна (813–833) до Ідрісі при дворі короля Рожера Сицилійського (1150).

1) *Аделард*, підсумовуючи своє вивчення Мохамеда аль-Хорезмі під час навчання в Парижі, розказує про арабське «Дослідження планет і часу» починаючи від центру світу, званого *Арим*, «звідки рівна віддаль до чотирьох кінців землі, а саме дев'яносто градусів, що відповідає чверті земного

кола. Намагання розмістити всі країни світу і зафіксувати їх місцевий час були б обтяжливі і нескінченні. Тому як вимір уведено меридіани і згаданий *Арим*, а від цієї точки відліку неважко визначити шукане для інших країн». Аделард робить висновок, що «Арим розташований на екваторі, в точці де немає широти», і потім недвозначно натякає, що вже тоді існували арабські математичні таблиці, які обчислювали відстані основних пунктів країн від меридіану Арим.

2) *Жерар із Кремони*, який, хоча певний час і жив у Толедо, проте був італійцем, повідомляє нам, що «Середину Світу», від якої відраховуються довготи, «називають Арим» і «кажуть, що вона розташована в Індії», а її довгота з заходу на схід і зі сходу на захід становить дев'яносто градусів.

У своїй «Теорії планет» Жерар повідомляє нам ще дивовижніші речі. Арим, мовляв, був географічним центром, який знали і використовували ще Гермес Трисмегіст і Птоломей, як і великі арабські географи. Александр Македонський пройшов так само далеко до сходу від Ариму, як Геркулес до заходу, обидва досягли довколишнього океану, а отже, «Арим рівновіддалений від обох Стовпів на 90 градусів, від кожного з полюсів, північного і південного, на тих самих 90 градусів». Це повідомлення повторюється в таблицях Альфонсо Мудрого Кастильського близько 1260 року, а в творах двох найвидатніших середньовічних мислителів, Альберта і Роджера Бекона, відтворюються істотні пункти цієї доктрини, її хибна симетрія та її балансування між правдою і легендами з певними власними варіаціями.

3) *Альберт Великий*, або Альбертус Маґнус, лише другий за авторитетністю європейський учений після Томи Аквінського, у своєму «Астрономічному огляді» повторює положення Аделарда про Арим, «де немає широти». Натомість Роджер Бекон (4) дискутує не тільки щодо правди й вигадок про Схід і Захід, але й про подвійність Ариму – одного «під лінією сонцестояння, а другого – під зоною рівнодення». Він вважав, що Арим має бути в центрі не реального світу, а лише традиційного. В іншому місці свого «Opus Majus» Бекон, наш перший англійський ретельний науковець, припускає, що вершина світу не обов'язково має бути за 90 градусів від сходу, хоча її там і розташували математики. Цьому ще немає спростування, переконує він, бо теоретики «кажуть про населений світ, відомий їм, згідно з правдивим розумінням широти та довготи»,

і це «правдиве розуміння» «не таке повне, як те, що його набули в подорожах Пліній та інші».«Довгота населеного світу перевищує половину всього кола». Це твердження, відображене в *Imago Mundi* кардинала П'єра Альї (1410), потрапило до рук Колумба і допомогло йому скласти свою доктрину обрисів світу («у формі груші»), раю земного і земної окружності – такої ненормально звуженої, що практично не залишилося місця для Тихого океану*.

Повертаючись до арабів: ми побачили, що вони не тільки наслідували грецькі теорії, які спростував їхній власний досвід завоювань на Далекому Сході, але й у засадах географії додали до попередніх помилок свої, віддавши перевагу забобонам перед знанням, і передали християнському світу напівфантастичну мапу. Нам залишається тільки проілюструвати їхню головну помилку – дуже бурхливу уяву – декількома менш вагомими деталями.

1) Птоломеєву «Населену Чверть» світу, що займала рівно половину довготи земної кулі, буквально прийняв мусульманський світ, як колись прийняв П'ятикнижжя, коли почалися наукові студії при дворі аль-Мамуна (813–833). Але оскільки завоювання халіфів виявили райони на схід від Птоломеєвих меж, то для дотримання його розрахунків у цілому стало необхідним стиснути єдину докладно описану частину на його карті: «На заході, на жаль, не виявилося нововідкритих країн, щоб компенсувати це скорочення». З часів Масуді – з X століття – факти і теорії таким чином безнадійно розійшлися.

2) Щодо обрисів Африки, то арабська думка переважно збігалася з Птоломеєвою, але серед найбільш освічених мислителів з часів Масуді можна простежити тенденцію повернення до Страбонової частково агностичної позиції чи до винайдення деяких нових теорій, які більше гармоніювали б із відомими фактами. Зокрема арабські пізніші картографи або відрізали Африку від мису Нон до мису Ґвардафуй, а решту заповнювали «Зеленим Морем Пітьми», або, подібно до Масуді, малювали великий Південний континент,

* У Колумбових листах до королеви Ізабелли 1498 року ми помічаємо останній відгомін арабської суміші Мойсея з грецькою географією, поруч із результатами коригувань Птоломея Роджером Беконом. «Стара Півкуля, – пише Колумб, – яка в центрі містить острів Арим, сферична, проте інша (нова) Півкуля має форму нижньої половини груші. Лише за сотню ліг на захід від Азорів земля випинається на Екваторі, і температура дуже швидко зростає. Її пік припадає на місце навпроти гирла Оріноко».

відділений від Африки вузькою протокою, яка поєднувала Західний океан із морем Хабаш – Абіссінським або Індійським. У кожному разі, Африка залишалася островом.

3) Слова Єремії «Гог та Магог», що стосувалися кочовиків Центральної Азії, в Корані перетворилися на «Яджудж і Маджудж». Повна історія і в X столітті, і в часи Ідрісі пов'язувала їх з Александром Великим, якого також згадують у Корані як Дул-Карнайна, та з Китайською стіною. «Коли Завойовник, – казали араби, – дістався місця, де сходить сонце, його вблагали побудувати стіну, щоб захистити багаті країни Півдня від мародерів Яджуджа і Маджуджа». Тож Александр побудував залізний вал упоперек єдиного проходу, який сполучав Туран та Іран, і відтоді тюрки й татари утримувалися назовні. Поки араби не досягли Кавказу, вони зазвичай розміщували стіну Александра там. А коли факти спростували цю теорію, замість неї стали говорити про невідомі Уральські гори або Алтай. І нарешті, коли мусульмани заволоділи Центральною Азією, тільки Китайська стіна за пустелею Гобі могла відповідати вимогам цієї невиразної, але історичної величі, попри реальний ризик її практичного спростування.

4) Разючим контрастом до постійного поступу арабських досліджень і торгівлі на Східному морі поставав мусульманський страх перед Західним океаном, що лежав за Європою та Африкою, перед «Зеленим Морем Пітьми», або Атлантикою. Слід зазначити, що з того паралітичного страху араби багато чого передали християнським націям. І тільки нормани зі Скандинавії, які жили відокремлено і мусили торувати собі шлях через північні моря, залишилися непідвладними цим південним забобонам і шукали пригод за океаном, мандруючи повз Фарери, Ісландію і Гренландію до Лабрадору.

Мусульманські богослови справді вважали, що людину, божевільну настільки, щоб вийти в невідомий океан, хай навіть для каботажного плавання, слід позбавити громадянських прав. Ібн Саїд пішов ще далі й заявляв, буцімто це нікому ще не вдавалося: «Чорториї завжди топили всіх шукачів пригод». Навіть за покоління до Енріке Мореплавця, близько 1390 року, інший світоч мусульманської науки оголосив Атлантику «такою безмежною, що кораблі не ризикують втрачати з овиду землю, бо навіть якби моряки знали напрямки вітрів, вони б не знали, куди саме ці вітри їх віднесуть, бо поза океаном нема населених країн, і вони ризикують загубитися в імлі, тумані й парі. Тож Атлантичний океан є межею на заході».

Це був остаточний вирок арабів та їхніх підлеглих союзників щодо західних кордонів світу. Вони у два способи спромоглися поширити на грецьких та латинських християн таке переконання, що походило від полохливих каботажних торговців Римської імперії. По-перше, Іспанський халіфат відрізав будь-який доступ до Західного моря поза Біскайською затокою з VIII по XII століття. Аж до здобуття Лісабона 1147 року християнські починання в цьому напрямі не мали якоїсь бази або відправної точки. До здобуття Алґарві на крайньому південному заході півострова наприкінці XII століття ці починання не могли стати самодостатніми. По-друге, в найтемніші віки християнського занепаду, в VII-X століттях, коли лише короткий період правління Карла Великого створив хоч якийсь шанс на незалежну і прогресивну католицьку імперію на заході, арабів поряд із візантійцями почали вважати головними спадкоємцями грецької культури. Наука, метафізика, абстрактні ідеї цих століть потрапляли до Німеччини, Франції та Італії з Кордови і Багдада так само, як і з Візантії. І в питаннях щодо Південної Атлантики, Індійського океану або обрисів Африки, де цілковито панував іслам і де не було реальних попередніх досліджень, які могли б чинити опір природному небажанню випробувати традицію експериментом, християнський світ шанобливо сприйняв арабський вирок.

Та навіть у значно складніших питаннях, таких як уявлення про протоку від Каспійського до Чорного моря, або від Каспію до Полярного кола, або від Чорного до Балтійського моря, Париж, Рим, Болонья та Оксфорд сприймали арабські описи так само беззастережно.

Нам слід було звернути увагу на недоліки арабської географії, аби зрозуміти, що за тривалого сарацинського панування на всіх світових торгових шляхах і в географічній традиції наука і мореплавство розвинулися дуже мало. Між Птоломеєм та Енріке Португальським, тобто між II та XV століттями, єдиними напрямами здобутків у царині людських знань про світ стали такі:

1) Крайня північ, куди дісталися напівхристияни-напівпогани – вікінги – ймовірно, аж до того місця, де розташовано сучасний Нью-Йорк, а також інший край світу, де вони заснували середньовічне Руське князівство;

2) Південно-східне узбережжя Африки від мису Ґвардафуй до Мадагаскару, який відкрили завдяки торговим інтересам династії Емосаїдів (800–1300);

3) Далекий Схід, Центральна та Дальня Азія – завдяки відкриттям Марко Поло і мандрівних ченців, що пройшли шляхами ранніх мусульманських мандрівників.

Перше залишилось північною таємницею, невдовзі забутою, або ж неплідним розвитком, який перервали татари; друге було таємницею арабів, яку ревно оберігали як комерційні права; тільки третє безпосередньо збагатило більшу частину цивілізованого світу новими знаннями.

Але протягом усього свого панування в торгівлі – з VIII до XII століття – араби переважно переймалися суходільними шляхами, завоюваннями та дослідженнями. Море мало для них неістотне значення; їм знадобилося трохи часу, щоб скористатися у своїх власних потребах відкриттям мусонів у Індійському океані, яке зробив Гіпалус ще в II столітті н. е. Хоча й на суходолі мусульманські мандрівники та письменники зазвичай простували в кільватері своїх армій і лише подеколи виривалися поперед них, проте вони зробили чимало, щоб розширити горизонти мусульманського світу, бо християнська Європа не мала таких здобутків аж до Марко Поло і францисканських місіонерів XIII та XIV століть.

Завойовуючи нові землі, ранні халіфи одразу робили опис своїх нових володінь. Наприклад, після того як Тарик і Муса спустошили Іспанію, Валід із Дамаска зажадав від них звіту про цю землю та її багатства. Загальний обов'язок паломництва до Мекки примушував кожного мусульманина мандрувати хоча б раз у житті; і безліч арабів після того, як Халіфат встановив свою владу від Оксуса до Піренеїв, подорожували туди та звідтіля, немов господарі, перетинаючи свої неозорі володіння та демонструючи свої страшні тюрбани всім упокореним народам.

Утім, це ще не було географічною наукою або хоча б псевдонаукою. Ще до Магомета араби мали деякі знання про зірки і використовували їх у астрології, але лише при дворі аль-Мамуна (813–833) їхній дух допитливості вперше почав міркувати над великим запитанням географії – ДЕ? Протягом IX та X століть з'явилася безперервна низка мандрівників та мислителів, які, попри всю свою нестримну уяву, зберегли найкращі здобутки грецьких мап і досягли б значно більших результатів, якби не їхня безпорадність у самостійній роботі. Як у філософії вони не могли переосмислити Аристотеля, так і в географії вони, навіть з усіма своїми новими знаннями Далекого Сходу, не змогли переглянути постулати Птоломея та Страбона.

Кілька великих епох, наприклад епоха аль-Мамуна у Багдаді (830), Махмуда у Ґазнеху (1000), Абдуррахмана III в Кордові (950), становлять історію арабської географії.

Зароджену в останні роки VIII століття мусульманську науку було реформовано та організовано в Новій Імперії під опікою халіфів у IX столітті. Подорожні нотатки переможних воєначальників, плани й таблиці, що їх приготували правителі провінцій, як і щойно набуті знання грецької, індійської та перської думки, стали предметом вивчення. Варварство перших послідовників Пророка минуло, і згадалися слова Магомета: «Шукайте знань, навіть у Китаї». До кінця VIII століття вже переклали Птоломеєву «Географію» і на сьогодні втрачену працю Марина Тірського. Аль-Мамун наблизив до свого двору всіх головних «математиків» або філософів ісламу, таких як Мухамед аль-Хорезмі, аль-Ферґані і Соліман-купець. Потім збудував дві обсерваторії, одну в Багдаді, другу в Дамаску, і потурбувався про створення карти з визначенням широти і довготи кожного місця, відомого йому або його вченим. Аль-Хорезмі доповнив нового «Арабського Птоломея» додатками з санскриту і почав послуговуватися індійською тригонометрією. Аль-Ферґані написав перший арабський трактат про астролябію і адаптував грецький поділ на сім кліматів до нових учень. Соліман у часи найтісніших стосунків між Китаєм, Індією та Халіфатом відвідав усі країни Далекого Сходу, плавав у «Морі Смоляної Темряви» на східному узбережжі Азії і завдяки своїм подорожам став прототипом Синдбада-Мореплавця.

Наданий аль-Мамуном імпульс пережив його самого. Близько 850 року аль-Кенді підготував свіжу версію Птоломея, а ще раніше, 840 року, халіф Ватек-Біллах направив дослідників у країни Центральної Азії – результати їхньої праці зберіг для нас Ідрісі. Кількома роками пізніше (бл. 890 року) Ібн-Хордадбег «Син Волхва» описав головні торговельні маршрути: індійський – через Червоне море від Джедди до Сінде, Руський – через Волгу і північний Каспій, перський – через шлях Балх до Китаю (дехто вважає, що

Карта Птоломея

Географічні уявлення античного світу, які панували також упродовж Середніх віків. Південь зайнято Південним континентом, що унеможливлює плавання довкола Африки в Індію та Китай.

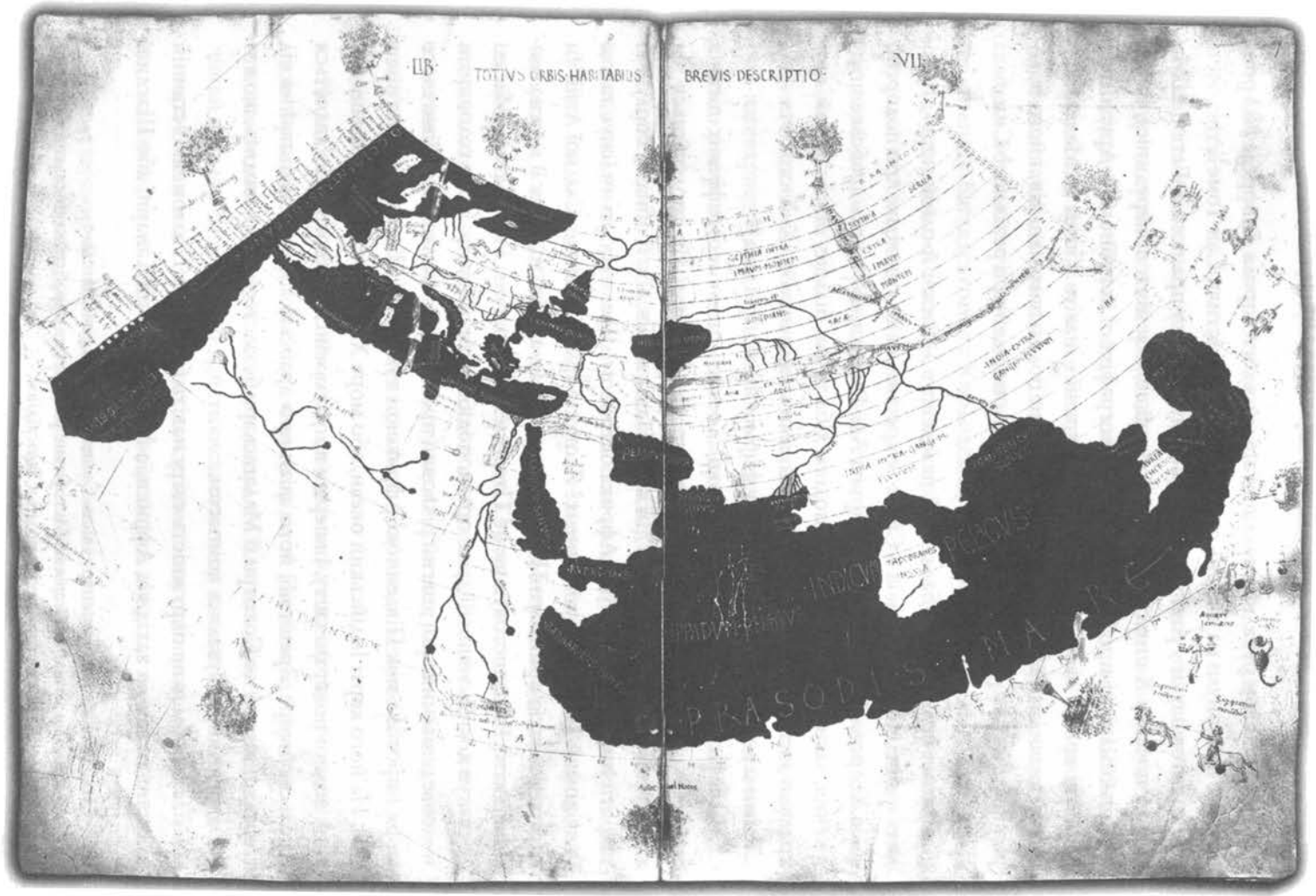
INDICVM
PELAGVS
SARMATIA
INDIA INTRA GANGEM
INDIA EXTRA GANGEM
SCYTHIA INTRA IMAVM MONTEM
SCYTHIA EXTRA IMAVM MONTEM
SERICA
TAPROBANE INSVLA
PRASODIS MARE

саме цим шляхом рухалися посланці англійського короля Альфреда 883 року, поки не повернули на південь шукати Індію і християн Сан-Томе).

Розвиток науки у ранньому ісламі сягнув висот у працях аль-Батані та Масуді на початку X століття. Перший точніше, ніж його попередники, окреслив різноманітні проблеми в царині географічної астрономії*. Другий відвідав усі країни від Дальньої Індії до Іспанії – навіть Китай та Мадагаскар, схоже, значилися на подорожній мапі його подальших мандрів, і його подорожі Індійським океаном підводять нас до оповідей про реального Синдбада X століття.

Власне, історія Синдбада, як її наведено в «Тисячі й одній ночі», походить від індійських казок із «Сімох мудреців» та від оповідок про подорожі часів Хосрова Нуширвана або Гаруна Аль-Рашида, що мають арабське походження, засновані на реальних подіях, хіба трохи більше, ніж зазвичай, прикрашені таємницями та перебільшеннями мандрівників IX–X століття – від Солімана до Масуді – і відтворені у формі циклу оповідань**.

Від Масуді почалися й формальні дискусії щодо географічних питань, дотичних до ісламу. Чи є Каспій внутрішнім морем? Чи сполучається він з Евксином (Чорним морем)? Чи якесь із цих морів, або й обидва, сполучені з Арктичним океаном? Чи є Африка островом? Якщо так, то чи існує також і невідомий Південний континент? Якою є форма Південно-Східної Азії? Чи варто повністю приймати Птоломеєву довготу, а якщо ні, то як її можна вдосконалити? Використовуючи не Птоломея, а Страбона і аль-Батені, Масуді досягнув досить точних і дуже правдоподібних результатів. Його головними нововведеннями стали довгий річковий прохід від Азовського до Північного моря і протока між Південною Африкою і туманним Південним континентом. На його карті Індійський океан, або море Хабаш, становить більшу частину водної поверхні світу, і вперше в мусульманській географії з'являється Аральське море. Зрештою, його звіти про арабські каботажні плавання від Перської затоки до Сокотри й Мадагаскару беззастережно доводять, що в ті часи ще не користувались компасом.

Масуді обмежив окружність світу навіть більше за Птоломея. Останній залишив океан на захід від Африки, а Масуді зробив Канари, або Щасливі

*«Нахил Екліптики, ексцентричність Сонця, прецесія рівнодення»

**«З історією Синдбада пов'язане історичне розширення арабських поселень на східному узбережжі Африки стараннями родини Емосаїдів».

острови, краєм відомого Західного світу, що межує з Індією – краєм Східного світу.

Разом із найіменитішим Масуді, в середині X століття, закінчується перший період арабської географії. Другий період підсумовано у працях східного мудреця аль-Біруні та Ідрісі, цього арабського Птоломея (1099–1154), який знайшов притулок при християнському дворі Рожера Сицилійського. Арабська наука на Далекому Сході – у Хорасані та Індії, так само як і на Заході – в Іспанії та Марокко, мала шукати притулок посеред чужинців після занепаду Багдадського та Кордовського халіфатів. Газневіди Махмуд та Масуд у першій половині XI століття привабили до свого двору не тільки Фірдоусі та Авіценну, але й аль-Біруні, який за рівнем знань та гостротою розуму й досі не має рівних та чий «Канон» став настільною книгою магометанської науки*.

Іспанська школа, вінцем якої стали безпосередньо Ідрісі, напівмусульманин-напівхристиянин, та його вчителі, становить для нас ще більший інтерес. Однією з перших її праць можна вважати латинський переклад арабського «Альманаха», зроблений єпископом кордовським Гарибом 961 року. Його було присвячено і подаровано халіфу Хакіму, – і це один із найяскравіших доказів свідомої співпраці католицької та магометанської філософії в епоху папи Сильвестра II і Св. Дунстана. Століттям пізніше, коли Альфонсо VI відвоював Толедо (1084), у місті було зведено обсерваторію, де працювали євреї та мусульмани, які впродовж усього XI століття постійно продукували астрономічні та географічні таблиці й довідники. Ціле плем'я коментаторів в останні часи Іспанського халіфату тлумачило географічні назви, клімати, сузір'я та географічні інструменти, а їхні праці звели докупи Абу Хамід Гранадський та Ідрісі.

Народжений у Сеуті 1099 року, цей великий географ подорожував Іспанією, Францією, Західним Середземномор'ям та Північною Африкою, перш ніж оселитися при нормандському дворі в Палермо. Рожер, найцивілізованіший володар тогочасного християнського світу, нащадок великих Роберта Ґіскара й Вільгельма Завойовника, по-справжньому оцінивши Ідрісі, не бажав відпускати його від себе й доручав своїм людям звідусіль збирати матеріали

*Школа перських математиків, які виготовили мапи (Алестаклірі ібн-Хакал) і книгу широт та довгот, що їх Абульфеда приписував аль-Фарабі Турку, була безпосередньою спадкоємицею аль-Буруні.

для його досліджень. Таким чином цей мавр отримав приблизне уявлення навіть про Норвегію, Швецію, Фінляндію та узбережжя Білого моря не тільки для мусульманського світу, але також і для південної Європи. За працю, присвячену Рожеру і названу на честь нього «Аль-Рожарі», Ідрісі нобілітували, і вже з титулом графа Сицилійського він закінчив карбувати на сріблі свою Небесну сферу та Земний диск, на якому «було вирізьблено контури відомого світу і всі його річки».

Праці кожного з великих арабських попередників Ідрісі, у тому числі Ератосфена, Птоломея і Страбона, було об'єднано в його системі – набутку п'ятнадцяти років абстрактних роздумів, яким передували тридцять років практичних мандрів*.

Особливої згадки заслуговує звіт Ідрісі про подорож лісабонських «блукальців» («маґруринів») незадовго до 1147 року – часу остаточного здобуття християнами португальської столиці. Це найперша документована мандрівка з часів постання ісламу, здійснена у Західному океані з чіткою метою вивчення його меж та того, що в ньому існувало. Вісім блукальців, розповідає Ідрісі, були родичами. Вони збудували корабель, взяли на борт води та провізії з розрахунку на багато місяців і відпливли з першим східним вітром. Після одинадцяти днів плавання вони потрапили до моря, де важкі хвилі наповнювали повітря смородом, приховували безліч підводних рифів і були ледь освітлені. Злякавшись, блукальці змінили курс, стернували на південь дванадцять днів і так дійшли до острова, можливо Мадейри, який назвали Ель-Ганам, бо знайшли на ньому диких овець. Висадившись, прибульці побачили стрімкі потоки і декілька диких фіг. Вони вполювали трохи овець, але їхнє м'ясо виявилося таким гірким на смак, що його не змогли їсти, тож забрали тільки шкури. Пропливши на південь ще дванадцять днів, вони натрапили на острів із кіньми та обробленими ланами, але варто було наблизитися до нього, як їх оточили, полонили і відвезли у їхньому ж кораблі до міста на узбережжі, до будинку, де на них чекали чоловіки високої статури та жінки неймовірної краси. Там вони провели три дні, а на четвертий прийшов тлумач з арабської, який покликав їх до тамтешнього володаря і спитав, хто вони і чого хочуть. Вони відповідали, що шукають межі океанів та його дива.

*Ідрісі поділяв світ за грецьким взірцем на Клімати, не беручи до уваги політичні кордони, або кордони, засновані на мові чи релігії. Кожен Клімат потім ділився ще на десять секцій. Щодо форми Африки він підтримував Птоломея.

На що володар голосно засміявся і передав через тлумача: «Скажи їм, що мій батько колись відправив був кількох своїх рабів досліджувати це море, і після цілого місяця плавання вони опинилися без сонячного світла, тож повернулися, так нічого й не довідавшись». Блукальців відвели назад до в'язниці, і лише коли здійнявся західний вітер, їх посадили зі зав'язаними очима на корабель, і після трьох днів вони досягли континенту Африки. Там їх викинуло на берег, досі з путами на руках. А звільнили їх бербери. Після їхнього повернення до Іспанії, завершує Ідрісі, «вулицю поблизу гарячих лазень у Лісабоні перейменували на вулицю Блукальців».

У найдальшому закутку мусульманського світу, на південно-східному узбережжі Африки, прогрес був більш очевидним. До часів Ідрісі це важливе доповнення географічних знань про світ, яке зробили арабські мандрівники та купці, вже було утверджене стараннями видатних торговців з Емосаїдів.

Це зайняло досить багато часу.

Близько 742 року, через десять років по битві при Турі, родина Емосаїдів, що походить від Алі, Магометового брата в других і зятя, намагалася посадити Саїда, голову роду і правнука Алі, на престол халіфа у Дамаску. Їхня спроба була невдалою, тож увесь рід урятувався втечею і, пропливши Червоним морем уздовж африканського берега, утвердився як торговці на Індійському океані – передусім на Сокотрі, яку можна вважати їхнім ринком і столицею. Але до кінця X століття вони вже заснували торговельні колонії у Мелінді, Момбасі та Мозамбіку, які своєю чергою стали причиною появи поселень на протилежному березі Азії. Таким чином іслам здобув Індійський океан. Перші мусульманські поселення виникли і в Малабарі, тож коли португальці прорвалися в це *Mare Clausum* (внутрішнє море, належне одному володарю) у 1497–1498 рр., вони виявили цілий пояс «мавританських» прибережних міст, від Маґадоксо до Кілоа, що контролювали як індійську, так і внутрішню африканську торгівлю – Ібн Батута з'ясував це ще у 1330 році.

Більше того, в часи Ідрісі постійність і очевидність досягнень арабських географічних досліджень стали чимось на кшталт «подорожньої докторантури». Бо для повних знань вже не було досить вивчати Коран, Суну чи грецьких філософів удома; тепер для завершеної освіти людина мала подорожувати принаймні вздовж та впоперек ісламських країн. Усі наступники Ідрісі у XII та XIII століттях демонструють це поєднання науки з релігією та практичною й умоглядною енергійністю.

Традиція досі панувала у мусульманській думці, але реальні спостереження за людьми та речами стали чимось на кшталт напівусвідомленого доповнення до традиції. У цих спостереженнях географічні зацікавлення відігравали провідну роль.

Життя аль-Гераві Гератського (1173–1215), «Всюдисущого Доктора» ісламу часів хрестових походів, може слугувати ілюстрацією реінкарнації Масуді. Друг візантійського імператора Мануїла Комнина, «першої людини серед християн», Гераві, здавалося, зміг пробити стіну релігійної ворожнечі та викликати загальне зацікавлення наукою. У 1192 році він був удостоєний покровительства хрестоносних монархів, і Річард Левове Серце ласкаво просив про зустріч з ним, але просив даремно. Гераві, який саме перебував у одній зі своїх дослідницьких подорожей, розгнівано відмовився бачити короля, чиї люди порушили його спокій і змарнували його час. Кажуть, що до кінця життя він об'їхав світ від Китаю до Піренеїв і від Абіссинії до Дунаю, «нашкрябавши своє ім'я на кожній стіні», а його огляд Східної Імперії виявився саме тією річчю, яка викликала спільний інтерес і в турків, і в ромеїв – бо греки й латиняни у Візантії так само читали Гераві, наче якогось християнського ученого.

Іншим прикладом такого ж значення був Якут Римлянин*, чий «Словник», завершений у першій половині XII століття, підсумовував географічні здобутки після Ідрісі (як і схожа праця Ібн Саїда того ж періоду).

Однак фактично і у сфері знань, і в можливостях першість уже переходила від ісламського до християнського світу. Найбільш відважними й успішними мандрівниками після постання монгольської держави стали венеціанець Марко Поло і ченці-проповідники, які відновили китайське християнство (1270–1350); Мадейру і Канари (поруч із мусульманською Африкою) остаточно відкрила не арабська експедиція – це зробив італієць Малочелло 1270 року, англієць Мечем за правління короля Едварда III і португальські кораблі з генуезькими капітанами 1341 року. 1291 року Вівальді плавав довкола мису Бохадор, куди не дістався жоден мавр, хіба що віднесений штормом, як у сумнівній історії ібн-Фатимаха, який «першим побачив Білий мис», Кабо-Бланко, між мисом Бохадор та мисом Верде.

*Якут («рубін»), спочатку грецький раб, який робив сміливі, але безрезультатні спроби змінити ім'я на Якуб чи Джакоб, став одним із найбільших арабських енциклопедистів. Його схопили орди Чингісхана під час своїх досліджень Центральної Азії, і Якут помер 1229 року

У XIV столітті мапу Ідрісі перевершили нові італійські плани і прибережні карти, або портолани. Оскільки мусульманський світ занурився у політичний безлад, його наука занепала. Здавалося, найважливішим ученням усього ісламу ставала «неупереджена астрологія», і навала турків поступово спричинилася до руйнування усієї високої мусульманської культури. Релігійні забобони і варварство закрили собою славу і трофеї цієї перемоги.

Але п'ять віків арабської науки завершують ще двоє великих імен.

1. *Ібн Батута* (бл. 1330), який у Китаї почувався навіть вільніше, ніж у рідному Марокко, був останнім справді важливим магометанським мандрівником. Оскільки до нас дійшов лише конспект його роботи, полковник Юл, мабуть, має рацію, коли оцінює її як «один із чотирьох головних путівників Середньовіччя» – поруч із «Книгою пана Марко Поло» і щоденниками двох мандрівних ченців – Одорика і Вільяма де Рубрука.

2. Разом із *Абульфедою* східна школа мусульманської географії наближається до кінця, подібно до того, як західна закінчилася на Ібн-Батуті. У перші роки XIV століття він переписав «Історію та опис землі ісламу» з майже енциклопедичною довершеністю. Але його праця має усі вади компіляції, хай навіть старанної, притаманної цій та й будь-якій іншій епосі. Вона базується на цитатах, а не на побаченому, тому жодним чином не є оригінальною – як починається, так і закінчується наслідуванням. Якщо Абульфеда відкидає Птоломея, то лише щоб наслідувати Страбона або ще когось; у всіх математичних та астрономічних даних його вчення залежне від александрійців 1200-літньої давності. Тож цей короткий виклад науки великої раси і великої релігії можна зрозуміти тільки у світлі моделі, яку вона наслідувала, – грецької географії.

Розділ I

РАННІ ХРИСТИЯНСЬКІ ПАЛОМНИКИ (бл. 333–867)

Особливо цікавим життя та досягнення Енріке Мореплавця (1394–1460) робить їхній вплив на загальну експансію Європи та християнського світу – експансію, яка повільно накопичувала сили з XI століття. Але навіть до того, як в епоху Гільдебранда і I Хрестового походу відплив змінився припливом, навіть із часів, коли Константин заснував християнську Римську імперію, християнську столицю на Босфорі та державну церкву Західного світу, паломництво, торгівля, завоювання і колонізація послідовно розгорталися завдяки енергії руху народів, «рушійних м'язів» Європи. Саме завдяки «шляхетному Енріке, принцу Португальському», ця діяльність перейшла у свою третю тріумфальну стадію – у часи Колумба, да Гами і Магеллана. Але тільки простеживши раніші здобутки цього руху назовні, який перетворив Європу на панівну цивілізацію світу, ми можемо правильно збагнути важливість переломного часу, героєм якого і був Енріке.

Принц Енріке став творцем руху відкриттів XV–XVII століть більшою мірою, ніж будь-хто інший. І внаслідок цього руху Індію було завойовано, Америку заселено, світ став відомим, а цивілізація колишньої Римської імперії завоювала або цілком затьмарила всіх своїх дотеперішніх суперників і переможців – ісламський світ, Індію, Китай та імперію татаро-монголів.

Але перед XV століттям, ще до народження принца Енріке, християнський світ – грецький та латинський – був у кращому разі однією з кількох великих цивілізаційних та завойовницьких сил, що боролися за панування. До епохи

хрестових походів, до XI століття, він був відверто слабшим за мусульманські сили і здавався нездатним воювати проти слов'янських або скандинавських язичників. Тільки відстань рятувала його від того, щоб стати провінцією Китаю; Індія, найбільший світовий приз, була відрізана від нього арабами. Навіть до постання ісламу, за Константина, Феодосія або Юстиніана, релігійна держава візантійських царів, хоча й правила майже у всіх провінціях колишньої імперії Траяна, переживала яскравий, але впевнений занепад внаслідок ослаблення південних народів.

Тож наша історія природно починається з найгірших часів, тисячу років видирається нагору, з язичницького та магометанського завоювань V та VII століть, і продовжується далі, до повної ліквідації занепаду і переходу до завоювань у XV столітті. Експансія Європи тривала увесь цей час, але на самому початку нашої історії, у роки перед та після папи Григорія Великого, навіть спадщина Греції та Риму, їхні різноманітні знання про світ і практична дослідницька енергія здавалися назавжди втраченими.

І в часи занепаду старої імперії, поки Константин та Юстиніан, як кажуть, обмінювалися посольствами з китайським двором, не було жодного справжнього розширення географічних знань або досліджень. З усіх християнських починань у цій галузі важливим стало тільки паломництво, яке втратило свою вагу лише тоді, коли нормани, спочатку язичники, а потім християни, на свій дуже особливий лад очолили експансію Європи. До цих мандрівок вікінгів, першого великого рушення назовні Європи у Середньовіччі, додалася відновлена енергійність торгівлі, так само як і потужний поштовх паломництва. Вікінги являють собою найвищий тип пошуковців, вони не тільки знаходили нові землі й торгували з ними, а й завойовували та колонізували їх. Вони поширили на Новий світ не лише знання, але й саму європейську державність та її буття.

Нарешті розрізнені раніше комерційна та релігійна діяльність стали загальними і «політичними». Їх очолив провідний західний народ – спершу тільки для себе, – а згодом засвоїв увесь християнський світ у хрестових походах, ідею яких запозичили з Іспанії, але запозичили з розмахом північних бурлак та зробили всезагальною для латинського світу, для всієї римської федерації. У XI–XIII століттях ми спостерігаємо приготування до відкриття і колонізації зовнішнього світу європейцями, яка трапилася у XV–XVII століттях християнської ери.

Від навернення Константина і до Реформації історія християнського світу безперервна, пізня Римська імперія була церковною державою християнського монарха, як сучасна Європа є церковною державою номінально християнського суспільства. Середньовічна Європа вважала себе нічим іншим, як старою світовою державою, об'єднаною вже лише релігією. Від Іспанії до Росії правили, покликаючись на ім'я Священної Римської імперії в її італійському, тевтонському або візантійському проявах. Англія та Росія залишились осторонь германського відродження Карла Великого, але вони мали у своєму житті ті ж самі два панівні елементи: класичну традицію і християнську церкву.

Отож відтоді експансія цього суспільства – як би ми її не називали: відкриття, дослідження, географічні знання – має безперервну історію. Але, спостерігаючи за життям християнського світу у власне Середньовіччі, до постання ісламу в VII столітті і до того, як нова релігія розпочала справді нову епоху, кінець якої припав уже на життя самого Енріке, ми надто далеко відійдемо від предмету наших досліджень, щоб відчути, наприклад, у пілігримів IV–V століть і в Косьми Індикоплевста щось схоже на віддалені приготування до трудів Енріке. Тільки з VII століття і з часів наших власних Беди та Вільфріда починається справді необхідний вступ до предмету.

Проте для ілюстрації загальної ідеї, що відкриття є раннім і природним наслідком будь-якого енергійного суспільства і відповідає загальній активності держави, було б не зайвим зазначити, що християнське паломництво розпочалося за часів Константина. Саме ця перша дія дослідницької енергійності одразу засвідчила нові взаємини між релігією і політикою. Єлена, мати імператора, своїми відвідинами Палестини, церкви у Віфлеємі та своїми відкриттями мощей у Єрусалимі посприяла тому, що звичай паломництва став панівною модою не тільки у вузькому колі побожних людей. А через вісім років після Нікейського собору, у 333 році, з'явилася перша християнська географічна праця у вигляді путівника чи подорожніх нотаток від Бордо до святих місць Сирії, створеного під імператорським наглядом Антонінів. Дорога, описана в цьому путівнику, пролягала через Північну Італію, Аквілею, Сирмій, Константинополь і Малу Азію, і саме таким курсом у наступні триста років подорожували тисячі невідомих пілігримів, окрім тих восьми чи дев'яти, які залишили по собі звістки, переважно релігійні за формою, але й такі, що по суті містили найширший огляд земної кулі, доступної тоді для західняків.

Більшість паломників, подібно до Єронімової подруги Паули, єпископа Евхеріуса та Меланії, крокували тією самою дорогою і зупинялися в тих самих місцях, але трьом чи чотирьом з них вдалося помітно збагатити звичайні звіти свіжими знаннями.

Св. Сильвія Аквітанська (бл. 385) не тільки мандрувала через Сирію, але й відвідала Нижній Єгипет і Кам'яну, або Синайську, Аравію, і навіть Едесу в Північній Месопотамії на самому кордоні з войовничою язичницькою Персією. «Щоб побачити ченців», вона блукала Осроеною, завітала у Гаран, біля якого були «дім Авраама, ферма Лавана і колодязь Рахилі», в околицях Нісібіса та халдейського Ура, втрачених Римською імперією після поразки Юліана; звідти через Падан-Арам назад до Антіохії. На переправі через Євфрат прочани бачили річку, «що бігла стрімким потоком, як Рона, але більшим», і вже на шляху додому великою військовою дорогою, по якій тоді ще не гарцював жоден сарацин, між Тарсом і Босфором, Сильвія зробила подорожній запис про неприступність і розбійні звичаї ісаврійських горян, які зрештою порятували християнський світ від тих самих арабів, з якими наша прочанка їх порівнює.

Знову ж таки, Косьма Індикоплевст у часи Юстиніана замикає собою певний період, який відкривала Сильвія, – період християнської Римської імперії, ще «цезарської», а не тільки візантійської; «патриціанської», а не папської; «консульської», а не Каролінзької.

Сучасниками Косьми були двоє найвизначніших серед ранніх, або первісних, паломників, Феодосій та Антоній Мученик. Перший з них здійснив кілька подорожей – уявних – поза відомими йому землями Палестини, в яких він дістався на схід аж до Сузи та Вавилона, «де ніхто не може жити через змій та гіпокентаврів», і на південь до Червоного моря та двох його заток, «східна з яких зветься Перською затокою», а західна, або Аравійська, тягнеться до «тринадцяти міст Аравії, які зруйнував Ісус Навин». Але загалом його знання не відзначалися обширом чи незвичністю.

Антоній із П'яченци, натомість, дуже цікавий, ніби такий собі стародавній Мандевіль, що змішував правду та її протилежність у правильних пропорціях із непохитною пристрастю до улюблених легенд. Він розповідає нам як Тріполі було зруйноване останнім землетрусом (9 липня 551 року); як продають у Тірі шовк та вовняні тканини; як паломники надряпували свої імена на мощах, виставлених у Кані Галілейській, – «і там я, грішний, написав імена

своїх батьків»; як Бейт-Шеан, столиця Галілеї, «розташована на горі», хоча насправді на рівнині; як самаритяни ненавидять християн і ледве розмовляють із ними, «і остерігайтеся плюватися в їхній країні, вони ніколи вам цього не подарують»; як «роса вкриває Малий Гермон, бо сказано в Давида: "Роса гермонська впала на гору Сіон"»; як ніщо не може жити або навіть триматися на воді в Мертвому морі, «але все негайно поглинається» – це еталон неправди, будь-коли розказаної мандрівниками; як Йордан відкриває шлях паломникам, «тече вгору щороку на Богоявлення, під час хрещення новонавернених, бо сказано в Давида: "море бачило це і відступило, а Йордан потік назад"»; як біля Єрихону є Святе поле, «засіяне Господом власноруч». Доповідали також, що соляний стовп дружини Лота «зменшився від облизування прочанами». «Це неправда», – стверджує Антоній, статуя залишилася такою ж, як була завжди.

У Єрусалимі паломники спочатку йшли до вежі Давида, «з якої він співав Псалтир», і в базиліку Сіону, де посеред чудес вони бачили «наріжний камінь, відкинутий будівничими», який видавав «звук, подібний до гомону натовпу».

Ми знову повертаємося до фактів дещо заскоченими зненацька, коли читаємо в наступному розділі про госпіталі на 3000 хворих людей біля церкви Св. Марії, поруч із Сіоном, про відбитки ніг і реліквії Христа, але далі, з чудотворного польоту Ганебного стовпа, «віднесеного хмарою до Кесарії», починається свіжа порція «вражень».

Такими самими буйними вигадками про місця, час та природу супроводжується мандрівка Мученика через Галілею до Гільбоа, «де Давид убив Голіафа і Саул помер, де ніколи не випадала роса чи дощ, де вночі налітають біси і кружляють довкола, як завитки вовни або хвилі у морі», до Назарета, де було «стропило теслі Христа», до Елуа, де п'ятнадцять посвячених незайманих дівчат приручили лева і навчили його жити у своїй келії, до Єгипту, де піраміди стали для нього «*дванадцятьма* клунями Йосипа», хоча легенда досі не наполягала, що їхня кількість має відповідати текстові про сім років достатку.

Та з усім цим Антоній і нині, й тоді дає нам можливість побіжно побачити більший світ. У Єрусалимі він зустрічає ефіопів «із розрізаними ніздрями й кільцями на пальцях та на ногах». Вони розповідають йому, що таким чином їх позначив імператор Траян «для прикмети». У Синайській пустелі

Антоній розповідає нам про «сарацинів», жебраків та ідолопоклонників, а на Червоному морі бачить «кораблі з Індії», навантажені прянощами; він мандрує Нілом угору до водоспадів і описує «Ніломір» в Асуані, крокодилів у річці. Александрія видається йому «розкішною, але легковажною, прихильною до паломників, але переповненою єресями».

Проте значно дивовижнішою за фактичну плутанину мученика Антонія є систематична нісенітниця Косьми, який винайшов або вдосконалив таку теорію і схему світу, «Християнську топографію», яка потребувала щонайменше повної відмови від здорового глузду. Знань і самовпевненості у нього було порівну.

Може, через свою мандрівку до Індії, а може, через свою чернецьку обітницю, або через вивчення Святого Письма, або ще через щось невідоме він вирішив перебрати на себе роль християнського Аристотеля. У кожному разі, він відчував себе покликаним підтримати справу св. Августина проти безбожності й спростувати «стару байку» про антиподів. У цих питаннях Косьма відсилає читача до Одкровення, а його систему «доведено Святим Письмом, щодо якого християнину не дозволено сумніватися». Людина сама по собі не може збагнути світ, але в Біблії його описано доволі зрозуміло. Тож будь-що сказане Біблією – беззаперечне.

Усесвіт – плаский паралелограм, а його довжина рівно вдвічі більша за ширину. У центрі Всесвіту розташовано наш світ, оточений океаном і зовнішнім світом, або кільцем, де люди жили до Всесвітнього потопу. Ной та його ковчег припливли звідти через море до сучасної землі.

На півночі нашого світу височіє велика гора, подібна до пізнішого мусульманського або більш раннього індійського «Куполу Землі». Цю гору, можливо, вигадав сам Косьма. Довкола неї обертаються Сонце та Місяць і, коли виходять або ховаються за горою, змінюють день ніччю.

Небо складається з чотирьох стін, які сходяться у «склепінні небес» над підлогою, на якій ми і живемо. Це небо «приклеєне» до країв зовнішнього світу, світу Патріархів.

Небо, крім того, поділене навпіл небосхилом, що пролягає посеред атмосфери. І це – «Нові небеса і Нова земля, де перебуває Праведність». А підлога цього горішнього світу вкрита «водами, що були понад небосхилом», над ними Рай, а під небосхилом мешкають янголи, як «прислужники», «палючі вогні» та «слуги Божі для людей».

Докази цього дуже прості, ґрунтуються вони в основному на п'ятьох текстах Старого Заповіту та двох абзацах зі Св. Павла.

Спочатку «Книгу Буття» самочинно оголошено «Книгою Зародження Небес та Землі» – тобто всього в небесах та на землі. Але «бабська байка про антиподів» означала б, що небеса оточують і включають в себе землю, тож слово Боже дещо змінене: «Вони є потомством небесним». Для доведення тієї ж істини – подвійного і незалежного одне від одного існування небес та землі – Косьма цитує додаткових свідків, таких як Авраам, Давид, Осія, Ісая, Захарія і Мельхидесек, які переконливо аргументують справу проти антиподів. «Бо як можна було б казати про дощ "падає" або "сходить", як писано у псальмах та євангеліях, у тих регіонах, де про нього можна було б лише казати "підіймається"?»

Знову ж таки, світ не може бути кулею або сферою, або підвішеним у повітрі, або перебувати в будь-якому русі, бо що каже Святе Письмо? «Землю закріплено на її основах»; «Ти заклав основу землі, і вона непорушна»; «Ти сотворив навколишній світ таким надійним, що його годі зрушити», «Ти сотворив усіх людей, аби вони населили лице землі» – не «всі лиця землі» або не «лиця» загалом, а саме «лице» в однині, не позаду, не збоку, але відоме нам широке пласке лице. «Хто ж перед цими текстами насмілиться хоча б заговорити про антиподів?»

Маючи стільки доказів проти хибного вчення, ще простіше встановити правду. Бо той же Св. Павло, який розпоряджається так званою наукою хибно, хіба він не каже, подібно Давиду, Св. Петру і Св. Йоанну, про наш світ як про шатро? «Якщо шатро нашого земного дому буде знищене», «ми, хто в цьому шатрі стогнемо, обтяжені», – це вказує на природний висновок просвіченої віри, що шатро Мойсея було точною копією всесвіту. «Дивися ж роби всі речі за взірцем, показаним тобі на Горі». Тож чотири стіни, покритий дах, підлога, пропорції Намету в Пустелі показують нам у малих обширах усе, що було в природі.

Якщо потрібні подальші настанови, можна передати слово Пророку Ісаї та Патріарху Йову. «Що розтягує небеса, як завісу, і розпирає їх, як намет, щоб жити в ньому?»; «Також хіба хтось збагне поширення хмар і гамір його шатра?».

У цілому міркування схожі на теологічні аргументи щодо впливу гріхопадіння людини на зірки та рослинний світ чи атмосферних змін, що стаються завдяки янголам.

Але все-таки Косьма обґрунтував свою систему, спираючись на догмати, і в ті найзабобонніші часи не знайшлося недалеких людей, навіть святих, які протистояли б йому на боці здорового глузду в географії. Ісидор Севільський і Верґіл, ірландський місіонер VIII століття, підтримували давню думку святого Василя та святого Амвросія, що питання про антиподи церква не закрила і що помилка в цій справі була пробачна і не смертельна. На щастя, «шатрова система» «чоловіка, який плавав до Індії», ніколи не мала великої підтримки; його працю невдовзі забули, хоча декотрі творці парадоксів називають її «найбільш авторитетною в Середні віки» – навіть перед лицем відомих фактів, що насправді цю позицію обстоювали Птоломей зі Страбоном; що нікому не варто говорити про «Середні віки» в такий легковажний спосіб щось більше, ніж кажуть про сучасний та античний світи, і що Косьма залишився майже непоміченим у велику добу середньовічної науки, що почалася з XII століття.

І яку б думку ми не склали про Косьму та його «Християнську систему всього світу, розвинуту зі Святого Письма», він цікавий нам як останній зі старих християнських географів, який замикає собою одну епоху, що хоча й постаріла, але колись була у правдивому сенсі цього слова цивілізованою, і готує до настання іншої, яка, порівняно з попередньою, була справді темною. З епохи Юстиніана і з постання ісламу в перші роки VII століття географічні знання християнського світу зменшуються і занепадають, як і сам цей світ. Були мандрівники, але впродовж наступних п'яти сотень років більше не було теоретиків, космографів та картографів для всесвіту, або Населеного світу.

Відтоді, як іслам після століття світових завоювань почав перетворюватися на організовану державу або федерацію держав у пізньому VIII і ранньому IX століттях н. е., християнський світ задовольнявся запозиченнями його географії, його ідей про світ узагалі – від арабів, які своєю чергою запозичили це в дохристиянських греків.

Стосунок Птоломея і Страбона до сучасних знань найкраще помітний у працях арабських географів, але сарацини добре попрацювали над руйнуванням, перш ніж почати будувати щось нове. Як і північні варвари п'ятого століття, що втратили надію на християнське відродження язичницької літератури й науки, мусульмани у сьомому-восьмому століттях підірвали католицьке й римське відродження знань Юстиніана й Геракліта, у яких нова віра дійшла згоди зі старою державою.

У період між Косьмою та епохою вікінгів «християнські», «римські», «західні» дослідження звузилися до кількох спогадів паломників, які репрезентують усю мандрівну літературу VII–IX століть. Вони не додали нічого нового навіть до практичних відкриттів; теорія і теоретичні роботи зникають взагалі. Перші проблиски нового життя в торгівлі та плаваннях Амальфі та раптовий і бурхливий спалах норманського життя в його епоху піратства ще не на часі, ще не цікавляться світом аж до часів Альфреда Англійського, Карла Лисого і Папи Миколая I Великого. Але й така, як вона була, паломницька стадія європейського розвитку щось значила. Релігія, оскільки вона була першим чинником формування наших сучасних націй, стала також першим поштовхом до експансії. А для нас це становить особливий інтерес.

Бо найвідоміші західні мандрівники в ці найтемніші з Середніх віків (600–780 н. е.) – Аркульф та Віллібальд – обидва пов'язані з Англією і початками англійської науки в епоху Беди.

Аркульфа, франкського або галіканського єпископа, який близько 690 року першим серед «латинських» авторів від часів магометанського завоювання відвідав Єрусалим, долину Йордану, Назарет та інші святі місця Сирії, під час повернення буревіями віднесло до великого ірландського монастиря Йони. Там він описав свої дивовижі ігумену Адамнану, який згодом посів престол ірландських апостолів Патрика та Колумби, і саме Адамнан представив і присвятив цю оповідь Альдфриту Мудрому, останньому з великих нортумбріанських королів (бл. 701 н. е.). До нас дійшов не тільки його оригінал «Про Святі місця», але й два його списки, один довший, другий коротший, зроблені Бедою Преподобним, як корисний путівник для англійців. І це нам знову нагадує, як невідворотно нове життя проростає з-під ознак смерті. Навернення Англії, яке Григорій Великий, Теодор та ірландські ченці проводили у VII столітті, найтемнішому з християнських століть, принесло плоди в роботі Беди, який справді був символом значно тривалішого інтелектуального руху, ніж його власний, а також у працях Боніфація, Вілліброрда і Віллібальда,

Мапа Мунді Фра Мауро

Підсумок географічних відкриттів за життя інфанта Енріке. Південь знизу. Африка – окремий континент, позначено Гвінейську затоку, африканські річки тощо. Останній крок перед відкриттями Бартоломеу Діаша.

які почали залучати до християнського світу Німеччину, що більш ніж урівноважило втрати на півдні та сході, від Вірменії до Іспанії.

Аркульф переповнений містичним позанауковим духом свого часу. В Єрусалимі він пише про «величну колону, яка опівдні не відкидає тіні, таким чином доводячи, що є центром землі, бо сказано в Давида: "Бог мій цар здавен, що творить спасіння *посеред* землі"».

«У підгір'ї Лівану» він приходить до місця, «де Йордан витікає з двох джерел Йор і Дан, чиї води зливаються в одну річку Йордан». У Мертвому морі запалена лампада може плавати безпечно і людина не може зануритися, попри зусилля; смола в цьому місці була майже непорушною; єдиними плодами, що ростуть навколо, були содомські яблука, які кришаться на порох у роті.

Три церкви на вершині гори Фавор «відповідали трьом шатрам, які описав Петро».

З Дамаска Аркульф попрямував у порт Тір, а звідти через Яффу дістався Єгипту. Александрія видалась йому такою великою, що він проходив місто цілий день. Про її порт мандрівник думав, що в нього «складно увійти, і він чимось за формою нагадує людське тіло з вузьким ротом і горлянкою, яка потім розходиться у боки далеко й широко».

Александрійський маяк щоночі досі світився смолоскипами. Тут була «Імперія всього світу», «незліченні купці звідусіль»,«країна посушлива і дуже родюча».

Ніл був судноплавним до Міста Слонів, поза ним, на Водоспадах, річка «з дикою силою падає з бескиду». Її дамби, її канали і навіть її крокодилів, «не так великих, як ненажерливих» теж описав Аркульф, і, вертаючись додому через Константинополь, він закінчує оповідь звітом про столицю християнського світу, «поза сумнівами, столичний град Римської імперії перевершує будь-яке інше її місто». І нарешті, минаючи Сицилію, він бачить «острів Вулкана, що вергає димом удень і полум'ям уночі, з громоподібним шумом, який завжди шаленіє по п'ятницях та суботах».

Віллібальд, небіж св. Боніфація і родич Іне, короля Вессексу, по матері, помандрував на Схід близько 721 року, провів у подорожах десять років, а після повернення, як і його земляки, зайнявся місіонерською діяльністю, а потім загинув серед язичників Верхньої Німеччини. Він вирушив із Саутгемптона через Руан, Лукку та Альпи до Неаполя і Катанії, «де гора Етна,

і коли цей вулкан вивергається, беруть покривало Св. Агати і тримають його з боку вогню, який одразу гасне». Звідти через Самос та Кіпр до Антарадуса й Емесди, «в край сарацинів», де всю групу, яка щойно уникла мусульманських розбійників Південної Галлії, запроторили до в'язниці за звинуваченням у шпигунстві. За них поклопотався якийсь іспанець і домігся їхнього звільнення. Але Віллібальд пройшов пішки сотню миль країною і виправдав себе від усіх звинувачень перед халіфом Дамаска. «Ми прийшли з Заходу, де сідає сонце, і ми не знаємо землі поза нами – не знаємо нічого, крім води». Це було задалеко для шпигунів, казав він на свій захист, і халіф погодився і дав йому перепустку по всіх місцях Палестини, з якою Віллібальд перетнув Святу Землю вздовж та впоперек чотири рази, при виїзді наразившись на ту ж халепу, яка сталася на в'їзді. Як і Аркульф, він бачив джерела Йор-Дан, «славну церкву» Єлени у Вифлеємі,, гробницю Патріархів у Хевроні, чудеса Єрусалима. Він особливо хотів побачити колони Церкви Вознесіння на Оливковій горі, «бо та людина, яка зможе протиснутися між цими колонами і стіною, звільняється від усіх своїх гріхів». Тір і Сідон він проминав знову і знову, на узбережжі Адріатичного моря (яке він називав Левант), за *шість* миль одне від одного; нарешті, він відбув до Константинополя з деякими надійно прихованими трофеями паломництва і якоюсь кількістю «бальзаму, вкритого нафтою, в баклазі», митники порішили б їх усіх, якби контрабанда розкрилася, – в цьому Віллібальд не сумнівався. Після двох років близького знайомства з православними християнами Нового Рима, побувавши у «келії, облаштованій у притворі церкви» (можливо, Святої Софії), перший мандрівник – виходець із Англії морем повернувся до Старого Рима, як колись Аркульф, занотувавши дорогою, як і той, про «Пекло Теодоріха» на острові Ліпарі. Він не зміг піднятися нагору, хоча йому й було цікаво побачити, «що ж то було за пекло», на яке було приречено готського «тирана» за вбивство Боеція і Сіммаха та за своє власне нерозкаяне аріанство. І хоча їм так і не вдалося щось побачити чи почути, всі паломники зауважили, що «пемза, якою користуються писарі, вивергається полум'ям із пекла, падає в море, її виносить на берег, де її і збирають».

Філософія католицизму в ставленні до країн, відомих у VIII столітті, була такою, що звіт Віллібальда опублікували за згодою Григорія III і разом зі звітом Аркульфа оцінили як гарний коментар до старого Бордоського путівника, написаного на чотириста років раніше.

Крім того, уявлення, подані двома основними путівниками, Аркульфовим і Віллібальдовим, підтвердили чернець Фіделій, який мандрував у Єгипет близько 750 року, та Бернард Мудрий із Мон-Сент-Мішель, який пройшов усі пілігримські землі століттям пізніше (867 року). Фіделія, що підіймався угору Нілом, вразив вигляд «семи комор Йосипових (Пірамід), які виглядали ніби гори, але зроблені з каменю, квадратні в основі, гладкі у верхній частині і загострені на вершині, як шпиль. При вимірах сторони однієї з них з'ясували, що вона становить чотириста футів». З Нілу Фіделій проплив прісноводним каналом фараона Нехо, Адріана та Амру, остаточно не блокованим аж до 767 року, прямо в Червоне море, «поруч із місцем, де Мойсей перетнув його з народом Ізраїлю». Пілігрим хотів поїхати подивитися колісниці фараона, але моряки були вперті і відвезли його довкола Синайського півострова, вниз однією морською затокою і вгору другою, до Еціон-Гебера та Едома.

Бернард, «французький чернець» із Мон-Сен-Мішель, обрав пряму суходільну дорогу з Рима до Барі, тоді сарацинського міста, де тамтешній емір посадив паломників на вантажні кораблі, які перевозили в Александрію близько дев'яти тисяч християнських рабів. Там, зовсім як Віллібальд, Бернард опинився серед «підозрюваних» – його кинули у в'язницю до сплати бакшишу і тільки потім дозволили пересуватися від міста до міста, вчасно та достатньо відкуповуючись хабарами, які мав сплачувати кожен невірний подорожній, не тільки як звичайну данину з християн Єгипту, але також і як «дорожній збір». Іслам завжди робив чужинців гарним об'єктом здирництва.

Нарешті, убезпечившись у Єрусалимі, вся група (сам Бернард і двоє товаришів, один іспанець, другий чернець із італійського Беневента) зупинилася у «прихистку уславленого імператора Карла, заснованому для всіх паломників, хто розмовляє романською мовою», а після відправи звичайних побожних екскурсій і опису Великоднього Дива Священного Вогню в церкві Гробу Господнього вони сіли на корабель до Італії і зійшли на берег у Римі після шістдесяти діб морських страждань.

Звіт Бернарда завершується римськими церквами – Латеранською, «де ключі від міста щоночі віддають до рук апостольського Папи», і Св. Петра на заході Риму, «яка за величиною не має суперників у світі».

У той же час або трохи раніше за бретонського мандрівника інший латинянин написав короткий трактат «На Божі будинки в Єрусалимі», який по-

ряд із нотатками Бернарда є нашим останнім географічним записом перед епохою норманів.

Наближалися нові часи – часи не тільки полохливих і скрадливих пілігримів, але й королів моря, і мореплавців, які перетворили океан на домівку і, принаймні для Північної Європи, зруйнували старий звичай суходільних подорожей і прибережних плавань.

Але ранні паломники все ж таки зіграли свою роль. Немає сенсу наполягати на тому, що світогляд цих людей інфантильний: це найкраще доводять їхні власні слова, їхня власна шкала цінностей. Але необхідно ствердити, що ці мандрівники виглядали порівняно досвідченішими й освіченішими, і оскільки порівняння лише досліджує будь-яку епоху, як і будь-яку людину в епосі, навіть самі лише грубі помилки й обмеженість минулого, які нам такими видаються, мають сталу і, крім того, історичну цінність для нас. Це постійне нагадування нам, по-перше, про те, як ми прийшли до сучасного панування над природою, над самими собою, над усіма істотами, а по-друге, про те, яка недоконана, яка поверхова наша робота, що здається приреченою завжди бути такою, коли судити про минуле з точки зору теперішнього або про те, що виявилося максимально можливим, з точки зору наших власних мрій.

Отож якщо у випадку наших середньовічних мандрівників їхні інтереси разюче відрізняються від наших, якщо вони із захватом роздумували про те, що нам взагалі не видається думками; якщо їхній розум значно більше спирався на беззастережно визнані байки, ніж на крихти перевірених фактів, необхідних для життєвих звершень, нам не варто судити, жаліти або зневажати людей, які зробили наш світ таким, яким він є для нас; людей, завдяки праці яких ми живемо.

Зокрема нам не варто забувати про це нині, бо ми дісталися до найнижчої точки колеса фортуни, занепаду розумової та матеріальної праці, найгіршого становища та перспектив для Європи і християнського світу. Блискуче минуле успадкував напіввварварський світ, і проминули цілі століття, перш ніж він зміг тією спадщиною скористатися у такій інакшій сучасності. У цей час змін ми маємо людей, що пишуть мовою Цезаря та Августина, Александра і Платона з Аристотелем, які самі або їхні батьки були піратами, розбійниками й кочовиками – «вовками земними або морськими» серед греків або римлян Півдня; які навіть для романізованих провінціалів Півночі, скажімо,

жителів Британії, просто «пси», «цуцики з варварської буди», руйнівники світового порядку.

Безмежна легковірність і холопський жах, релігійні забобони і феодальна тиранія раннього Середньовіччя характеризують першу стадію перебудови суспільства, коли могутні дикуни-завойовники осіли поруч із перевтомленими і виснаженими господарями Західного світу, щоб навчатися в них і перетворити їх на більш витривалу расу.

Розділ II

ВІКІНГИ, АБО НОРМАНИ
(бл. 787–1066)

Відкриття й завоювання та колонії норвезьких вікінгів, від Білого моря до Північної Америки, – перші проблиски світла в тому морі темряви довкола маленького острівця світу, відомого християнським країнам. І за обставинами того часу це був природний, і навіть єдино природний початок європейської експансії. З постання ісламу сарацини контролювали великі торгові шляхи Півдня та Сходу. Тож вільними залишалися тільки узбережжя Заходу та Півночі – від усього, крім небезпек природи.

У мусульманському халіфаті люди тоді клопоталися дослідженнями старих торгових шляхів, незапам'ятної традиції Сходу, або, як у південній Африці, розширенням кола комерційної активності, а таким чином і цивілізації. Люди науки були зайняті коментуванням стародавніх грецьких та латинських текстів або адаптацією їх до новоздобутих знань.

Але у християнському світі, за ослаблення як мисленнєвої, так і фізичної активності, що на короткі часи і в певних землях пожвавлювалося відродженнями Карла Великого, Ісаврійських імператорів, Отто I, Альфреда і його дому, практичність та енергійність язичницьких ворогів – бо ж стародавні скандинави не дуже проймалися духом християнства аж до кінця першого тисячоліття, – були першим проявом пізнішого воскресіння. Після матеріального настало й духовне відродження, все життя Середніх віків пробудилося разом із наверненням північних народів та Угорщини, але в рясній та яскравій енергійності одинадцятого, дванадцятого, тринадцятого століть ми мусимо розпізнати спадщину невгамовних норвежців так само як і франкських, ірських

та англійських місіонерів, які в темні віки християнського світу трудилися за межами імперії Інокентія III.

У дослідженнях, зокрема, справджувалося те, що теорія відставала від результатів. Флавіо Джойя з Амальфі не застосував магніт до навігації – «не дав мореплавцям вживати магніти» – аж поки навігація сама не почала шукати пригод у невідомій Атлантиці. Тож історія географічного поступу раннього Середньовіччя є, таким чином, швидше хронікою пригод, ніж науки.

Але норвезькі відкриття не просто перші, вони – найголовніший здобуток західних починань та мандрівок у направду Невідоме, від часів Константина до хрестоносців. Головною подією європейської експансії в Темні віки (від сьомого до одинадцятого століття) є просування вікінгів до Арктики та до Америки близько 1000 року. Усе, що йому передувало, - сумнівне й неважливе. Бо жодне з інших плавань на Захід у шостому, восьмому і десятому століттях не заслуговує згадки порівняно з успіхом Колумба, який зробив пошуки Нового світу справою найвищої ваги.

Св. Брендан у 565-му, сім іспанських єпископів у 734-му, баски в 990 році могли або й не могли бачити свої «Антильські» чи «Атлантичні» острови, чи «Семиграддя». Їх не можна ні перевірити, ні оцінити якось інакше, ніж подорожі Зачарованого коня чи Третього Календера, сина короля з «Тисячі й одної ночі». Ми напевне знаємо лише кілька неважливих, напіввипадкових фактів, таких як відвідини Ісландії та Фарерських островів ірськими ченцями-пустельниками у восьмому столітті, і те, що в дев'ятому скандинави знаходили сліди їхніх келій та каплиць – дзвони, руїни та хрести.

Був 787 рік, коли вікінги вперше висадилися в Англії. На початку наступного століття вони вже загрожували усій береговій лінії християнського світу, від іспанської Галісії до Ельби, у 874 році почали колонізувати Ісландію, у 877-му побачили Гренландію, 922-го Рольф Ватаг отримав свою «Нормандію» у Карла Простака, за договором у Клер-сюр-Епті. Ще раніше, у 840-му, було засноване перше норманське або Остманське королівство в Ірландії, а у 878 році норвезьке графство на Оркнейських островах, тоді як десь у той же час перші вікінги, схоже, вже досягли Білого моря і крайньої Півночі Європи.

Їхнє просування вперед майже таке ж стрімке, як і ранніх сарацинів: минула якась сотня років від перших утисків данців та норманів дедалі більшою всеохопною силою нових королівств, – за три покоління від Галфдана

Чорного, – як спочатку втікачі-бунтівники, а тоді й роялісти у гонитві за ними досягли найдальших західних та північних меж відомого світу, від Фіністерре у «Спанланді» до мису Фарвелл у Гренландії, від Нордкапу в Фінляндії, до Північно-Західних мисів Ірландії, від Новгорода або «Гольмґарда» на Русі до «Валланду» між Гаронною та Луарою.

Було три основних напрямки норманського просування – на північний захід, південний захід та північний схід, – і кожен з часом приніс важливі здобутки.

Перший морський шлях проходив через графство Кейтнесс у Шотландії, Оркнейські острови, Фарери, досягав Ісландії, Гренландії і нарешті Вінланду на Північноамериканському континенті, але з поселень на узбережжі та островах північної Шотландії свіжа хвиля піратів та колоністів котилася також на південний захід у протоки каналу Св. Георгія і розбивалася об східні, північні та південні береги Ірландії і західне узбережжя Англії та «Бритланду».

Друга навала рухалася вздовж північного узбережжя Німеччини і, добігши до Дуврської протоки, розтікалася по обох берегах Ла-Маншу, відповідно до того, де був сильніший опір, у Вессексі чи у Франкланді. Авангарди возз'єднувалися з остманами Ірландії та оркнейцями на островах Скіллі та в Корнвеллі і разом поспішали на грабунок Біскайської затоки та її берегів. Найбільш непосидючі з них не забарилися дізнатися про багатства мусульманського халіфату в Кордові й намагалися прорватися в глиб суходолу річками Дуеро і Тахо.

Експансія в цьому напрямку не вщухала, аж поки з норманської колонії на Сені не виникло норманське королівство Англія і Королівство Обох Сицилій, але це вже були справи одинадцятого століття, часу організованості й осілої імперії.

У третьому напрямку північної експансії, на схід та північний схід, спочатку було два окремі шляхи: один ішов путівцями Балтики й розгалужувався на північ до Фінляндії, аж до Ботнічної затоки, і на схід до Русі й Новгорода («Ґардарікі» й «Хольмґарда»), другий пролягав уздовж узбережжя «Галогаланду» до Біармії, вздовж Лапландії до Пермі й пізнішого Архангельська.

З цих трьох напрямків руху найсуттєвіший для нашої теми перший, який також і найдавніший. Другий, на південь та південний захід, навряд чи хоч якось прямо впливає на нашу повість, а третій, на схід та північ, стосується переважно російської історії. Коли англійський король Альфред іще не

народився, норвезькі поселення вже засновувалися у віддалених місцях, на узбережжях та островах Шотландії та Ірландії; в роки його отроцтва, близько 860-го, ярл Фарерських островів Надодд зміг побачити Ісландію, яку вже відвідували ірські ченці в 795 році, але саме тоді її вперше було приєднано до Європи назавжди, як нову країну «Сноуланд» – щось більше, ніж хатину відлюдника для релігійних утікачів від світу. Через чотири роки (864-го) Ґардар Швед досягнув цієї нової Ультіма Туле і переназвав землю на свою честь – «Гольм Ґардара». Ще інший вікінг, Равен Флоке, пройшов слідами першовідкривача у 867 році, перед тим як Ісландія отримала своє остаточне ім'я і перших колоністів – фарерських вівчарів під началом норвежців Інґольфа та Лейфа у 874 році, на третьому році правління Альфреда у Вессексі.

Три роки по тому, у 877–878-му, саме в час найбільшого данського просування в Англії, коли Ґутрум прогнав англійського короля на острів Ателней, скандинави досягли найдальшої точки у просуванні на північ Європи, Ґаннбйорн бачив нову землю на північному заході, яку він назвав «Біла Сорочка» за її сніжний покрив і яку століттям пізніше Ерік Рудий перейменував у Гренландію – Зелену Землю – «бо ніщо не приваблює поселенців так, як вдала назва». Таким чином Старий світ найбільше, ніж будь-коли до того, наблизився до відкриття Нового.

Географічно цей бік Арктики належить до Північної Америки, і коли її фйорди перетворилися на центр колонізації та подальшого поступу, наступне досягнення Ньюфаундленду й Кейп Коду було доволі природним. Найскладнішим було якраз плавання між європейським материком і мисом Фарвелл, перехід від заток Гренландії до Лабрадору був штормовим і небезпечним, але нетривалим, і, наскільки ми можемо судити зі стислих записів, ані таким холодним, ані таким крижаним, як нині.

Але за відкриттями має йти заселення. А до 986 року, більш ніж сто років по відкриттю Ґаннбйорна, цього не було, аж поки Ерік Рудий, один із вождів ісландських колоністів, не привів ватагу послідовників і друзів на довічне вигнання у невідомій землі. Перші декілька селищ заснували в наступні роки, і одразу за цим почалися перші американські відкриття. Близько 989 року Б'ярні Гер'юльфссона, який ішов за своїм батьком від Ісландії до фйорду Еріка в Гренландії, штормами віднесло на захід спочатку до плаской лісистої країни, тоді до гористого острова, вкритого льодовиками. Він відплив зі свіжим бризом і досягнув домівки в Еріковому фйорді за чотири дні.

Його оповідь пробудила величезний інтерес, час настав, і люди, скандинавські бурлаки, що таки бачили світу в минулому і були готові кинути виклик майбутньому, палали бажанням прямувати новим маршрутом. Б'ярні особисто відвідав Норвегію і розповідав там свою історію, його вилаяли за нерішучість, і коли він повернувся до Гренландії, там уже «тільки й розмов було, що про пошук невідомих земель». У літо 1000 Лейф, син Еріка Рудого, відплив із чіткою метою відкриттів. Він купив корабель Б'ярні, набрав на нього команду з двадцяти п'яти чоловік і вийшов у море. Спочатку вони прийшли до тієї землі, яку Б'ярні бачив останньою, і висадились на берег. Вони не побачили там навіть трави, тільки великі засніжені хребти гір далеко на суходолі, «і весь шлях від берега до цих гір був суцільним сніговим полем, тож земля видалася їм безплідною», – і вони полишили її, назвавши Геллюланд, або Земля Сланців, – ймовірно, це сучасний Лабрадор, заново відкритий у шістнадцятому столітті.

Вони вийшли в море знову і знайшли іншу землю, пласку й лісисту, з білим піском на низьких берегах. «Назвемо її, – сказав Лейф, – Маркландом (Землею Лісів) за її природу». Звідти, пропливши два дні з північно-східним вітром, вони вийшли до острова і висадилися, щоб перечекати погану погоду. Вони пили росу з трави і божилися, що ніколи їм ще ніщо так не смакувало. Попливши знову на південь між островами й мисами, вони дісталися місцини, де річка витікала з озера, тож вони протягли корабель річкою, кинули якір, винесли свої постелі на берег та встановили намети довкола великої хижі й підготували все для зимівлі в тому місці.

Там не бракувало риби – «лососі в озері були більшими, ніж вони будь-коли бачили», – особливо ж ця країна сподобалася їм тим, що не потрібно було заготовляти сіно на зиму для худоби. Морозів не було, трава зеленіла чи не цілий рік, день та ніч тривали порівну, а не так, як у Ісландії чи Гренландії. Команду поділили на дві партії: одна працювала біля хат, а друга досліджувала країну, щоночі повертаючись до табору. Через дикий виноград, що його знайшли фуражири, увесь край назвали Вінландом, і зразки ягід, якраз стільки, щоб наповнити кормову шлюпку, а також деревини і «самосійної пшениці», знайденої на полях, привезли до фйорду Еріка. Відтак Лейф отримав прізвисько Щасливчик, багатство й славу, але його брат Торвальд Ерікссон вважав, що він дослідив недостатньо і «перевершив у розмовах про Вінланд» навіть його найпершого поселенця.

Торвальд вийшов у море з тридцятьма людьми і прийшов прямо до вінландського острогу Лейфа, де залишився на зиму. З першими ознаками весни Торвальд наказав оснащувати своє судно і послав поперед себе у розвідку баркас.

Як вони й думали, земля виявилася пречудовою і буйно лісистою, ліс виходив прямо до моря, де намило з білого піску суцільний пляж, під берегом рясніло від островів, води між ними були неглибокими, але вікінги так і не побачили жодних слідів людей чи тварин, окрім дерев'яної комори далеко на заході острова. Вони проплавали вздовж берегів ціле літо і повернулися зимувати у Лейфів острог.

Наступної весни Торвальд попрямував на схід і «трохи північніше по берегу наразився на мис і пошкодив кіль, тож надовго затримався задля виправлення шкоди і назвав це місце Кілевий Ніс (К'яларнесс)». Потім вони попливли на схід сонця вздовж країни, скрізь буйно порослої лісом, аж поки в одному місці Торвальд не спрямував корабель до землі й не подав на берег сходні, кажучи: «Ось тут залюбки збудував би собі ферму й залишився б».

Але зараз вони наштовхнулися на перші сліди інших людей: віддалік, на білому піщаному пляжі, виднілися три цяточки – три шкіряні човни скрелінґів або ескімосів, які ховалися під човнами по троє. Люди Торвальда схопили і вбили вісьмох, але один утік «туди, де у фйорді було декілька осель, схожих на невеликі купи на землі». В цьому місці саги норвежців здолав тяжкий сон, аж поки їх не збудив «несподіваний гамір – незліченне військо у шкіряних човнах сунуло з фйорду і шикувалося пліч-о-пліч».

Вікінги виставили свої щити вздовж планшира судна і ховалися за ними від стріл ескімосів, аж поки ті їх всі не вистріляли, а потім «тікали так швидко, як тільки могли», але Торвальда смертельно поранили під пахвою. Йому вистачило часу лише попросити «відвезти його туди, де йому хотілося оселитися, бо ж це була правда, що він там залишиться, але з хрестом у головах», а потім він умер, і його поховали, де він просив. Місце назвали Хрестовище на честь смерті ватажка, але команда ще залишилася на зимівлю, потім завантажила корабель лозою та виноградом і навесні повернулася до Еріка в Гренландію.

Отоді, після першого нещастя, відкриття стали небезпечною справою тільки для сильних та озброєних флотів. Саме це й стримало розширення

арктичних колоній, за всього бажання вони були замалими, щоб не лише триматися супроти природи та жорстоких скрелінґів у своїх крихітних поселеннях уздовж узбережжя, де крижані поля повільно, але впевнено зіштовхували людину в море разом з її тяжко оброблюваними латками лужків, пшениці й пасовищ.

Але колоністи ніколи не вгамуються, поки зовсім не виснажаться, зараз вони лише примірялися до завоювання нових уже знайдених земель, де наразилися на опір.

Спочатку третій син Еріка Рудого, Торстейн, задумав йти у Вінланд по тіло свого брата Торвальда. Він вийшов у море і геть втратив з овиду землю, проблукав манівцями в океані все літо і повернувся до Гренландії вже в перший тиждень зими (1004–1006 роки).

Слідом за ним у море вийшов найповажніший з вінландських мореплавців, Торфінн Карлсефне, який справді взяв у свої руки справу заснування кількох нових поселень за Західним морем. Він прибув з Норвегії до Ісландії невдовзі по смерті Торвальда у 1004 році, перейшов до Гренландії близько 1005-го, «де, як і напередодні, багато говорили про плавання до Вінланду», і в 1006 році приготувався до відплиття зі ста шістдесятьма чоловіками й п'ятьма жінками на трьох кораблях. Вони взяли з собою усілякої худобини, щоб заселити нею землю, якщо вийде, а також уклали угоду з Карлсефне, що кожен матиме рівну частку прибутку. Лейф позичив їм свій дім у Вінланді, «бо не хотів віддавати назавжди», і вони попливли спочатку до Хеллюланду (Лабрадора), де побачили безліч лисиць, потім до Маркланду, багатого на лісових звірів, потім до островів у гирлі фйорду, доти невідомих, вкритих пташиними базарами гагар. Вони назвали щойно відкриті об'єкти Островом Потоку та Фйордом Потоку, від течії, яка звідти прямувала в море, і відправили у кормовій шлюпці ватагу з восьми чоловік шукати Вінланд. І тих віднесло західними бурями до Ісландії, але Торфінн із рештою плив на південь, аж поки не потрапив до річки Лейфа Еріксона, «яка впадала з озера в море, з островами в гирлі потоку, низинами, вкритими дикорослою пшеницею, і верховинами, порослими виноградною лозою».

Тут вони й оселилися, дали країні нову назву «Надія, від гарних надій, які вона в них вселила», і почали валити ліс, випасати худобу в горах і збирати виноград.

Після першої зимівлі до них заявилися скрелінґи, спочатку щоб обміняти хутро й соболів на молоко й сири, але під час торгу сталося непорозуміння, тубільці спробували силоміць прокласти собі шлях до будинків Торфінна і заволодіти зброєю вікінгів, тож варто було очікувати на ворожнечу.

Побоюючись цього, Карлсефне обніс поселення тином і приготувався до битви, «і саме в цей час у селі його дружина Ґудрід народила йому хлопчика, якого назвали Снорре. Ґудрід була вдовою Торстейна, сина Еріка, і прийшла сюди разом із ним». Потім ескімоси спустилися до них, – «їх було значно більше, ніж до цього, і сталася битва, і люди Торфінна цього дня перемогли і вберегли худобу», а їхні вороги рятувалися втечею в ліс.

Торфінн іще раз перезимував на цьому місці, але ближче до весни вже нудився своїм задумом, тож повернувся до Гренландії, «з багатьма товарами», виноградом, будівельним лісом, шкіряними виробами, отже знову був у фйорді Еріка влітку 1008 року.

На цьому й закінчується історія останньої серйозної спроби колонізувати Вінланд, і вся сага, оскільки вона не пояснює інших причин цієї вервечки невдач, дає зрозуміти, що навіть дрібної надокучливості скрелінґів виявилося досить, щоб похитнути шальку терезів. Природні труднощі були такі безмірні, а людей було так мало, що навіть карликовий ворог мав силу останньої соломинки, яка ламає хребет коня, зайвої людини в раді тощо. Фактичний опір американських аборигенів європейським колоністам ніколи не був серйозним у жодній частині континенту, але відстань від метрополії та складнощі життя в новій країні навіть у часи Рейлі та Де Сото були здатні стримувати людей, які зі значно більшою охотою засновували та підтримували європейські імперії в індійських морях.

Фінікійська бірема

Фінікійці – законодавці мод античного суднобудування. Саме слово галера – фінікійського походження. Завдяки фінікійцям усі судна отримали кіль, шпангоути, щогли, весла з кочетами, палуби, прямокутні вітрила, якірні камені тощо. Фінікійські судна не тільки ходили Середземномор'ям, але й виходили в океан – до Британії по олово, необхідне для виплавлення бронзи, й уздовж Африки, в пошуках нових земель.

На малюнку – карфагенська дворядна галера (бірема) часів Пунічних воєн. Одну таку викинуло штормом на італійський берег, і за її взірцем римляни побудували свій перший флот.

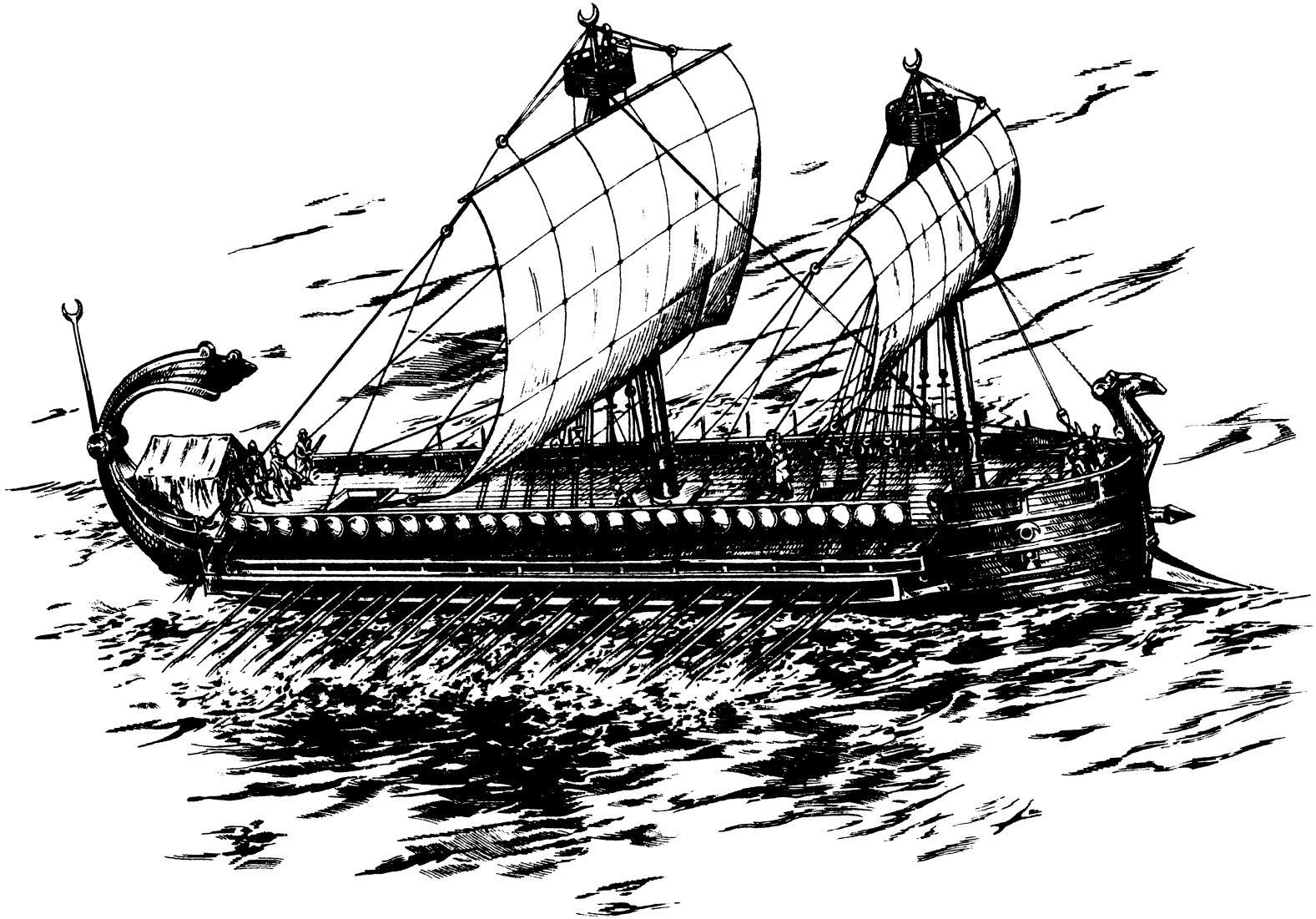

Але тепер, попри Торфіннове повернення, «почалися розмови про нове плавання до Вінланду, однаковою мірою славне й прибуткове», і дочка Еріка Рудого, на ім'я Фрейдіс, переконала чоловіків – особливо двох братів, Хельґе та Фіннбоґе, – в тому, що варто поновити спроби в країні, де всі члени дому Еріка зазнали невдач. Тож Лейф знову позичив свій острог, як і раніше, і шістдесят хвацьких чоловіків, не рахуючи жінок, зголосилися пливти, щоб заселити колонію вже постійно. Фрейдіс із братією відпливли в 1011 році, досягли поселення, яке залюднювалося вже втретє, і зазимували там. Але невдовзі в таборі почався розбрат, Хельґе і Фіннбоґе були вбиті разом з усіма їхніми послідовниками, а решта повернулася до Гренландії у 1013 році, «де Торфінн Карлсефне якраз приготувався плисти назад до Норвегії, і всі казали, що ще ніколи фйорд Еріка не полишало багатше судно, ніж те, на якому він стернував». Саме цей Торфінн якнайповніше прозвітував про всі свої мандри, включені в сагу, але чи повернувся він ще колись до Вінланду, чи були ще будь-коли інші спроби оселитися в острозі Лейфа, чи всі звіти про ці плавання – це справді «Сага про Еріка», що розповідає тільки про Еріка Рудого та його домочадців – бо, справді, крім Б'ярні, всі ватажки Вінланду походять із його родини, – нам не дано знати. Ми можемо тільки уявляти, що все інше – лише правдоподібні припущення, окрім декількох додаткових фактів, відомих норвезьким скальдам або бардам. Перший з них – це те, що 983–984 року Аре Марсона з Рейк'янеса в Ісландії віднесло штормом далеко на захід до Землі Білих Людей, його шлях повторили Б'ярні Асбрандссон у 999-му і Ґудлейф Ґудлангссон 1029-го. Це відомо з оповідок його друга Рафна, «торговця з Лімерика», і зі слів Аре Фроде, його прапраправнука, який називав невідому землю Великою Ірландією. Правда чи вигадка, але в будь-якому випадку це відкриття, мабуть, пізніше за відкриття Еріка з синами, навіть якщо новини про них дісталися до Ісландії та Норвегії тільки після плавання Торфінна Карлсефне, як зазвичай припускають. Знову ж таки, тривалість подорожі її ускладнює, і в цілому все це підозріло нагадує спробу виростити суперника для саги про Еріка з набагато видатнішими здобутками ще й кількома роками раніше.

Нам здається, що в наступній і останній частині досліджень вікінгами північного заходу ми ступаємо на певніший ґрунт, фрагментарні нотатки про гренландські та вінландські подорожі трапляються до середини чотирнадцятого століття, це ж безумовно стосується і двох гренландських поселень у західній та східній затоках.

Ми довідуємось, наприклад, про мандрівку єпископа Еріка з Ерікового фйорду до Вінланду в 1121 році, про церковників із єпархії Ґардара, які плавали зі Східної затоки до земель на заході, набагато північніше Вінланду, в 1266-му, про двох Гельґасонів, що відкрили країну на захід від Ісландії в 1285-му, про подорож з Гренландії до Маркланду в 1347 році команди з сімнадцятьох чоловік, записану в 1354-му.

Якщо це не чиста вигадка, це мало б свідчити на користь постійних зв'язків між материнською й дочірньою колоніями північного заходу Європи та північного сходу Америки, а також на користь чогось на кшталт постійного християнського поселення норманів у Новому світі, що є досить правдоподібним, якщо припустити такі зв'язки. Між 981 і 1000 роками і Гренландія, й Ісландія стають «католицькими за іменем і християнськими за прізвищем», у 1126-му з Арнольда починається родовід єпископів Ґардарських, і духівництво мало б неабияк прагнути подорожей до Вінланду, аби навернути скрелінґів у майже пустельній країні.

Пізніша історія гренландських колоній, цікава сама по собі й відстежувана до 1418 року, є вже історією не розширення, а звуження Європи і християнського світу. І подорожі Зені у 1380–1395 роках до Гренландії та західних островів Естотіланд та Дроґео належать іншій частині, вони – останній здобуток середньовічних відкриттів, що передували початку трудів Енріке Португальського, і вони природно завершують вступ до нашої праці.

Але цікаво зауважити, що саме тоді, коли крига з ескімосами стирала останні сліди норманських поселень в Арктиці, саме тоді, коли всі зв'язки між Вінландом, Гренландією, Ісландією та Норвегією повністю уриваються – в усякому випадку, записи про них зникають, – португальські моряки підхопили естафету Еріка, Лейфа і Торфінна і, в свою чергу обігнувши Зелений мис і наблизившись до найпівденнішої точки Африки, таким чином надали поживу розумові Колумба, й це увінчалося остаточним відкриттям світу, який вікінги побачили й колонізували, але не змогли утримати.

Венеціанські, вельські та арабські претензії на наслідування норманів у відвідинах Америки раніше за подорож 1492 року належать швидше до історії географічних полемік. Те, що північно-західний напрямок скандинавської міграції досягнув Кейп Коду і узбережжя Лабрадору близько 1000 року, є цілком певним фактом. Так само впевнено ми можемо стверджувати, що в цьому напрямку вони ніколи не просунулися далі, хіба що епізодично і без

записів. Щодо решти середньовічних відкриттів Західного континенту ми можемо винести лише один вердикт: вони не доведені.

Інші напрямки просування на Північ, хоча й вимагали не меншої відваги і значно більших воєнних подвигів, принесли значно менше власне відкриттів. Тут було досить битв, обмінів важкими ударами з усіма народами від Архангельська до Кордови і від Лімерика до Константинополя, і вікінги, потрапляючи на нові землі, просто давали нові назви мисам та узбережжям, річкам та островам і цілим країнам Європи, Північної Африки та Західної Азії. Іберія стала «Спанландом», Галісія «Якобсландом», Галлія «Франкландом», Британія «Інгландом», «Скотландом», «Бритландом», Гібернія «Ірландом», ісламські країни поза Іспанією стали «Серкландом» або «Сарацинландом». Греція була «Грікланд», Росія – «Ґардарікі». Гібралтарська протока (Геркулесові Стовпи) була «Норвас Зунд» – цю назву в пізніші часи виводили від імені першого нормана, який нею пройшов. Місто Константина було Величним Містом – «Міклагардом», Новгород був «Гольмґард» – місто, яке зазнало найбільших впливів північної експансії в часи вікінгів. Бо чи не мав він власної гордості й не був він найміцнішим містом-державою, і «хто міг перечити Богові й Великому Новгороду», крім людей, які його як збудували, так і грабували б, варто йому було виступити проти них?

Але все це було тільки етапом інших жвавих перегонів на місцевості, добре відомих Римові та християнському світові, навіть якщо нині більшість із того забулася. Тільки на Русі й на далекій Півночі нормани відчутно розширили кордони Західного світу на схід та північний схід, як те вони зробили на північному заході своїми ісландськими поселеннями.

На півдні та південному заході, де вікінги або королівські послідовники вікінгів на кшталт Сигурда Хрестоносця борознили моря поза Норвас Зундом та Серкландом і як пілігрими, мандрівники і завойовники потрапляли в Середземномор'я, вони, звичайно ж, не мали нічого спільного з дослідженнями. Вони зіграли провідну роль у поваленні мусульманських анклавів у Південній Європі, вони відвідували Святі землі:

«І там Єрусалим священний перед ними став
Коли побачили вони святі Йорданські води,
Що омивали тіло дорогого нам Христа».

Вони воювали як варязька гвардія в арміях великих візантійців Никифора Фоки, Іоанна Цимісхія, Василя II або Маніакеса, але в усіх цих вештаннях відкривали нове швидше для себе, ніж для Європи.

Але Росія, а саме Стара Русь довкола Новгорода та Києва, Біле море і Нордкап та узбережжя Фінляндії, так само як найбільш віддалені частини Шотландії та Ірландії, вперше стали безсумнівно відомі Європі завдяки норманам. Вони ж багато зробили для відкриття сучасної Литви й Пруссії та для навернення до цивілізованого світу і римської церкви всієї Скандинавії, материнської країни цих колоній, у десятому та одинадцятому століттях – вже Норвегії, Швеції та Данії, з усіма поселеннями вікінгів.

Спочатку на сході у 862 році росіяни попросили допомоги у своїх менш страшних сусідів довкола Упсали проти своїх більш неспокійних сусідів довкола Києва, і у вересні того ж року Рюрик прибув до Новгорода і заснував середньовічну Руську державу, яка в десятому столітті під проводом Олега, Ігоря та Володимира спочатку грабувала Візантійську імперію, потім виступала її відвертим ворогом, а далі й союзником у вірі та війнах.

У весь цей час, аж до татарського нашестя, зносини шведів, данців та норвежців з Ґардарікі були постійними й близькими, і не зменшувалися в часи подорожей до Вінланду, коли Володимир та Ярослав, правлячи в Новгороді, двічі надавали при своєму дворі притулок Олафові, сину Триве та Святому, перед його нелегким правлінням у Норвегії та після нього.

Дядько Олафа Триґвессона вже постарів у новгородському екзилі, коли юний Олаф і його мати утекли з Норвегії, щоб приєднатися до нього, але на Балтиці їх полонили вікінги, і бранці провели шість років у Ризькій затоці, перш ніж дісталися до Гольмґарда (972).

У 1019 році Інґіґерда Шведська вийшла заміж за Ярослава, за десять років по тому Св. Олафа вигнали з Норвегії після заколоту, і на Русі йому пропонували княжити у Булгарії – сучасній Казані, чия стара столиця Булгар була відома арабським мандрівникам дев'ятого століття, а її руїни можна бачити й нині. Олаф вагався між цим княжінням і паломницькою смертю в Єрусалимі й урешті обрав війну задля повернення до Норвегії.

Наступний король норвежців, Магнус Добрий, прийшов з Новгорода через Ладогу до Трондхейма, коли син Олафа Гарольд Гардрада втік знову до притулку свого батька, до двору Ярослава; поки Магнус був у вигнанні, люди питали новин про нього в усіх купців, що торгували з Новгородом.

Останній з цих ранніх королів, Гарольд Гардрада, зробив Новгород своїм домом на весь час романтичних пригод на сході та півдні, перш ніж вирушив до Міклаґарда, і після своєї втечі, і на весь час своєї служби у варязькій гвардії імператриці Зої. Усі свої реліквії зі Святої землі і всю військову здобич із Серкланду – Африки та Сицилії – він відправляв на зберігання Ярославу, аж поки хазяїн не повернувся б і не попросив би їх назад. І коли він нарешті прийшов, тікаючи від помсти візантійців через Чорне море в Азовське, «навколо всього Східного королівства» до Києва, він побачив, що всі його багатства недоторкані, а принцеса Єлизавета готова взяти з ним шлюб, а також допомагати руськими людьми та грошима повернути собі Норвегію і померти на Стемфордському мосту в битві за корону Англії (1066).

Гарольд був найкращим уособленням усіх вікінгів, усієї північної раси в своїй найбільшій, невтомній енергійності. Вільгельм Завойовник або Кнут Великий, або Роберт Ґвіскард, або Рожер Сицилійський, може, й були величнішими та сильнішими, але жоден «ватаг», жоден мандрівник не уподібниться цьому чоловіку, який у п'ятдесят років, після битв чи не в усіх відомих землях християн або їхніх сусідів та ворогів християнського світу, досі сподівався з часом відпливти на пошуки нових земель і виконати таким чином клятву і присягу завершити своє життя, сповнене незрівнянних пригод, ще й незрівнянним відкриттям. Він бився з дикими звірами на константинопольській арені, він омивався у водах Йордану й очищав дороги Сирії від розбійників, він штурмував вісімдесят фортець в Африці, він порятував ісландців від голоду і жив, як принц, у Росії та Нортумберленді, у своїх піснях він похвалявся, що обплив усю Європу, але цей прототип королів моря, подібних Дрейку та Магеллану, загинув без жодного відкриття. Люди його власної нації та часу побували скрізь до нього, але він об'єднав собою труди й пригоди, завоювання й відкриття багатьох інших. Він був втіленням північного духу, і завдяки життям та подвигам саме таких, як він, Європа наповнилася новою енергією думки та дії, тим новим життям та знанням, яке стало основою та імпульсом руху, який очолили Енріке Мореплавець, Колумб та Каботи.

Війни Гарольда не дали йому змоги стати великим дослідником, але норвезькі капітани, які служили миролюбним королям, щось із того, чого він прагнув, зробили.

Ми маємо звернути увагу на подорожі Отара та Вульфстана за короля Альфреда, близько 890 року, саме тоді, коли норвезького короля Гарольда Пишноволосого вперше побачили в шотландських та ірських морях. Їхні відкриття Білого моря, Нордкапу й Ботнічної та Фінської заток продовжило багато норманів, таких як Торір Гунд при Св. Олафі, в наступні сто п'ятдесят років, але Отарова подорож була найпершою і найголовнішою з цих пригод як за мотивами, так і за результатами.

«Він розповів своєму господарю королю Альфреду, що побував у Західному морі далі на північ за всіх норвежців, бо йому хотілося побачити, як далеко тягнеться земля до півночі й чи живуть якісь люди в тій північній пустці. Тож він рушив на північ уздовж берега, – три дні він бачив пустельні землі праворуч і широке море ліворуч, так далеко, як навіть китобої не заходять», – і він тримав курс на північ іще три дні, аж до Північного мису Європи (Нордкапу).

«Потім земля завернула прямо до сходу, і з західним вітром плив чотири дні, поки земля не загнулася до півдня, і він плив уздовж неї ще п'ять днів до великої ріки Двіни – у сучасний край перм'яків та архангелогородців».

Там він перестрівся з людьми, першими, кого він зустрів, окрім фінських мисливців, відколи залишив свій фйорд. Окрім оглядин країни, він хотів ще знайти моржеві ікла та шкіри.

Фіни та біарми (люди Архангела), як йому здалося, розмовляли дуже схожою мовою, але між його домівкою і цією Біармією жодна людина не жила в постійному помешканні, і вся земля Норвегії була довгою, вузькою і майже не залюдненою, вона зменшувалася вшир, чимдалі до півночі, від шістдесяти до трьох днів подорожі.

Ще Альфред розповів, як Отар, попливши до півдня від гирла свого фйорду, маючи Ірландію праворуч і весь час притримуючись норвезьких берегів ліворуч, прийшов до Ютланду, «де бурхливі хвилі набігають на землю, таку широку, що людина на іншому її березі зникає з очей», звідки по п'яти днях подорожі був берег, «з якого англійці прийшли до Британії».

Вульфстан, слуга того ж короля, розповідав йому, як він плив сім днів від Слесвіка до Трусо та Вістули, маючи Вендланд (або Померанію і Пруссію) праворуч упродовж цілого шляху. Він описав «Вітланд біля Вістули і Естланд, і Вендланд, і Естмере та Ілфінґ, що витікає з озера Трусо в Естмере», але ні король, ні його капітани не знали достатньо, щоб спростувати стару

ідею, яку висунули ще Птоломей та Страбон, – про Скандинавію як один величезний острів.

І хоча Вульфстан та Отар робили це для задоволення свого саксонського лорда, їхні плавання вздовж узбережжя Норвегії та Лапландії, вздовж Померанії та Пруссії, довкола Білого моря і Ризької затоки та південної Фінляндії додали західній географії чіткості поглядів на північно-східну Європу, особливо на Балтику, і ці норманські відкриття, хоча й на службі в англійського короля, не забули саме завдяки норманам, тож їх можна записати на рахунок вікінгів, так само як і на рахунок Альфреда Великого. Отже у 965 році король норвезький Гарольд Сірий Плащ «пішов і воював з людьми на берегах Двіни», і пограбував їх, а 1026 року Торір Гунд особисто приєднався до флоту, посланого Св. Олафом до Білого моря, пограбував храм ідола Йомала і знищив його співвітчизників, зрадивши свою присягу. Там, де дійшли записи про дві експедиції, є всі підстави вважати, що було ще двадцять невідомих і не відзначених якимись подіями експедицій, і те ж саме потрібно припускати щодо півдня Балтики, зважаючи на поступове збільшення знань внаслідок безперервних атак норвезьких королів та піратів на її землі, на яких жили венеди.

Отже на заході і сході, північному заході та північному сході нормани могли досягнути й досягли певного поступу в невідоме, так само у південно-західному напрямку норманської навали і колонізації, хоча він і значно поступається саме відкриттями, але безсумнівно привів до повнішого включення Британських островів до західної цивілізації, завдяки графствам вікінгів у Кейтнессі, на Оркнейських та Шетландських островах, на Мені та Гебридах і на узбережжі Ірландії, де колонії остманів розрослися до королівства. Приблизно від 840 року, відколи перші з цих колоній були остаточно і надовго засновані, до одинадцятого століття, коли низка розгромних поразок – Бріана Бору під Клонтарфом у 1014 році, Ґодвіна і Гарольда в Англії від 1042 до 1066-го, і норманських та шотландських королів наступного покоління, – практично зруйнували норманські володіння поза межами Оркнейських островів, – за ці дві сотні років данці та нормани не тільки грабували й колонізували, але й правили доброю половиною Британських островів і змінювали їх.

З часів Альфреда князівства вікінгів розсіялися по північному та західному узбережжях більшого з двох островів і з трьох боків обрамлювали менший. Близько 900 року перший із норвезьких королів, Гарольд Пишноволосий,

переслідував зрадників спочатку до Шетландських та Оркнейських островів, потім до Кейтнессу, Гебридів та Мену. Його син і наступник Ерік вештався північними морями від Архангельська до Бордо, за ним рушили Гакон Добрий у 936-му та інші норманські королевичі в 946, 961, 965 роках, не кажучи вже про двох великих Олафів – королів, які в 985–989 та 1009–1014-му збройно й переможно пройшли наскрізь через увесь відомий норманам світ. Таким чином Франкланд, Інгланд, Ірланд, Скотланд з'єдналися у міцнішому союзі завдяки спільній небезпеці, в той час як морські королі засновували держави-колонії, які утворювали альянси, спочатку одна з одною, а згодом і зі своїми колишніми християнськими жертвами, як тільки норманські королівства й самі стали частиною латинського християнського світу, після того як сам світ латинського християнства опритомнів і пробудився від їхніх нападів, тож повноцінні наслідки від лихої години отримали обидві сторони – і завойовники, і завойовувані.

Щодо впливів – на розвиток, на заохочення та на збудження – північні вторгнення мали прямий стосунок до експансії, яка не забарилася розпочатися з настанням наступної епохи навіть у таких статечних та поміркованих країнах, як Англія, Франція та Італія, часи переселення народів для яких давно проминули і де вікінги ні на крок не могли розширити простір цивілізації або географічних знань, як на північному сході чи північному заході.

І нарешті, нові починання Англії в дослідженнях, у торгівлі й навіть у подорожах пілігримів є прямим наслідком – як дії та протидії – норвезьких та данських нападів, що пробудили давній дух їхніх кревних родичів, старших кузенів, що ледь не занурилися в летаргію і забули про мистецтво мореплавства.

Адже після Ведморського миру (878) Альфред перш за все почав розбудовувати англійський флот, здатний зустрічати, переслідувати і топити кораблі вікінгів, потім заснував щорічне паломництво і пожертви Апостольській церкві у Римі, згодом відсилав різних капітанів, що служили йому, досліджувати світ так далеко, як було можливо, для свого нового опису Європи. Вінцем його зусиль у розповсюдженні релігії став 883 рік, коли Сігехельм і Ателстан повезли його подарунки та листи до Єрусалима і до Індії, до християн тамтешнього Сан-Томе, відповідний тріумф наукових досліджень цього короля, а саме відкриття на Білому морі та Балтиці, ймовірно, стався ближче до кінця його правління, десь близько 895 року.

Розділ III

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ І СУХОДІЛЬНІ ПОДОРОЖІ (бл. 1100–1300)

Паломники стали піонерами експансії Європи і християнського світу аж до часів Карла Великого, а в ширшому сенсі аж до хрестових походів.

Їхні діяння першопрохідців, наскільки тут узагалі може йтися про першість, повністю затьмарили вікінги, які робили справжні відкриття в гонитві за новими світами, підходящими для підкорення. Але коли спочатку мандрівні вікінги, а за ними й решта норманів осіли у своїх колоніях та метрополії, прийняли християнство, як колись араби прийняли іслам, тоді дух пілігримів набув новіших і потужніших форм. Завдяки наверненню Угорщини та Скандинавії* Європа – християнська Європа – об'єдналася в імперію, сильнішу за Константинову чи Карла Великого, зібралася докупи в духовній федерації, а не у політичному утворенні – об'єднанні без видимої субординації, але зі спільним завзяттям заради спільної віри. На середину XI століття це була держава латинського світу, а також певною мірою грецького та руського. Коли візантійські імператори зламали силу Східного халіфату і відновили більшу частину царства імператора Іраклія, коли римське папство за Лева IX, Гільдебранда та Урбана почало свій політичний рух, націлюючись, і то переважно успішно, на скріплену вірою федеративну імперію Європи, тоді ж скрізь – в Іспанії, Франції, Англії, Німеччині та Італії – нації, які повільно вбудовувалися у цей Дім Божий, наповнилися новим життям та рухом від норманів, що

* Яке завершилося близько 1000–1040 рр.

чи то як пірати, чи як завойовники, чи як брати, оселялися серед них. Довгий хрестовий похід, який тривав чотири сотні років в Іспанії, Південній Італії чи Леванті, який вирував довкола островів Середземномор'я, на перевалах Альп та Піренеїв, на берегах Луари і Тібру, – зараз, у переддень першого Сирійського хрестового походу 1096 року, стрімко наближався до вирішальної перемоги. Толедо було відвойоване у 1084 році, норманський Домініон Обох Сицилій вже заступив собою слабку та нерішучу християнську оборону проти арабських емірів, там, де були одиниці або десятки пілігримів, тепер тисячі йшли відкритим суходільним шляхом через Угорщину, і лише далеко на сході перша поява турків як оборонців Магомета* загрожувала відпливом після припливу. Християнський світ уже бачив блискучу експансію язичницької Півночі, і зараз, щойно приєднавши норманів до себе, він був готовий наслідувати їхній приклад. Розважлива цілеспрямованість пап тільки вказала напрямок загальному відчуттю невгамовності й буйній енергії , що прагла ширшого поля дії. Але всі ті спалахи нового світла, нового знання про світ Європі принесли не власне хрестові походи, а результати цього імпульсу в торгівлі, в подорожах та в колонізації.

1) З XI століття, від самого початку цього періоду, всі найвизначніші пілігрими: англійський купець Севульф, норвезький король Сіґурд, київський ігумен Даниїл та їхні послідовники – мали на думці ще щось, окрім побожності: всі вони мали спільний інтерес до подорожей, деякі з них ще й особливий інтерес до торгівлі, а більшість із них билися не гірше, ніж молилися.

2) Але коли військовий дух войовничої церкви, здавалося, підупав, і її зусилля у заснуванні нових королівств – в Антіохії, в Єрусалимі, на Кіпрі, у Візантії – ставали дедалі безплідніщими, знання європейців почали розширюватися саме завдяки науковим подорожам. Вінланд та Гренландія, Біле море та інші норманські відкриття, зроблені великою расою переважно для себе самої, були ніяк не пов'язані з основними торговими шляхами чи з релігійними почуттями, тож залишились поза спільною свідомістю Заходу. Повний звіт про норвезькі подорожі до Америки лежав у Ватикані, коли Колумб шукав доказів існування землі в межах досяжності, – як він очікував, Індії, – на тому місці, де знайшов невідомий континент і новий світ. Але ніхто не знав про це, і навіть гренландські колонії були втрачені й забуті в XV столітті,

* Як 1071 року, коли вони розбили римлян і візантійців у битві при Манзікерті.

а коли 1553 року англійські моряки досягли Архангельська, вони навіть не підозрювали, що Отар чи Торір Гунд побували тут за шістсот років до них. Росія з XIII до XVI століття була майже поза видимістю і поза думкою, під владою татар та мусульман, але місіонери, купці та мандрівники, що слідували за арміями хрестоносців до Євфрату і просувалися крадькома вздовж караванних шляхів до Цейлону та Китайського моря, додали Далекий Схід та Середню Азію – «Thesauri Arabum et divitis Indiae» – до скарбниці знань християнського світу.

А оскільки ці знання були переплетені з вигодою, оскільки сім'я Поло та їхні товариші відкрили Заходові великі багатства, недосяжні уповні навіть Римові часів Траяна, але вже давно розподілені між арабами та місцевими мешканцями без жодних суперників, – хіба про це можна було так легко забути? Відтоді, з кінця XIII століття і аж до успіху португальців на іншому шляху наприкінці XV століття, європейські інтереси зосереджувалися переважно на старих суходільних шляхах та отриманні з них чимдалі більшої частки прибутків.

3) Був ще інший бік тієї ж проблеми, який очікував на людину, що наважиться знайти відповідь. Відшукавши морський шлях до індійської комори, моряки на кшталт венеціанців та генуезців або їхніх іспанських учнів потрапили б безпосередньо до самої скарбниці світу, заснували б торгову імперію для своєї країни і здобули б одноосібне право розпоряджатися ледь не раєм на землі.

Отоді, маючи у своєму розпорядженні багатства Сходу та збройну потугу Заходу, християнські нації могли б розчавити свого давнього ворога, іслам, поміж двома силами, ніби між молотом та ковадлом, і заслужено могли б змагатися за панування в усьому населеному світі.

Саме з подібними думками, які невиразно навіювали хрестові походи та їхня спадщина у відкриттях від Багдада до Катаю, Вівальді виходив із Генуї у 1281–1291 рр. на пошуки океанського шляху довкола Африки «з надією досягти частин Індій», Малочелло досягнув Канарських островів близько 1270 року, а безліч добровольців разів із двадцять вирушали на пошуки чогось подібного за чотири наступних покоління, перш ніж їхні хаотичні зусилля зорганізували й спрямували до успіху Енріке з його португальцями (1412–1497)

4) І нарешті, відродження Європи в епоху хрестоносців було не тільки практичне, але й духовне. Нове життя торкнулося й науки, змінило її аж

ніяк не менше, ніж вплинуло на мистецтво війни, соціальний зріз міст, бізнес торгових республік. І географія та близькі до неї галузі недовго очікували на зміни, проте дуже повільно їх упроваджували й знаходили їм застосування. Перші згадки про магніт на Заході належать приблизно до 1180 року, але використання його моряками можна впевнено віднести лише до XIII століття і відкриття міста Амальфі.

Але повторімося. Ми маємо більш чітко відстежити передумови для здобутків принца Енріке, що їх ми вже окреслили в загальних рисах, передовсім у діяльності лицарів-пілігримів і мандрівників нових часів, купців, проповідників та прочан, які пройшли суходільними східними маршрутами; потім – у подорожах мореплавців, які зламували закляття Західного океану і починали досліджувати відкриті моря, ці справжні магістральні шляхи світу; і нарешті – у досягненнях учених, що, як ніхто інший, на своїх картах і глобусах, зі своїми інструментами і теоріями були інструкторами і вчителями, а також духовними батьками нашого Героя Відкриттів.

Якщо одні зі згаданих груп надавали дослідницькому рухові змісту, привабливості і прибутковості, то інші, можна сказати, задавали форму досягнення успіхів, створювали сам дух мореплавства.

І одне було таке ж необхідне, як і інше.

Людей якнайкраще спонукали до дії цілком розважливі сподівання, вони продиралися через атлантичні шторми довкола Африки, бо по той бік на них чекав золотий Схід.

Як бачимо, суходільні мандрівники XII і XIII століть уже відкрили цей золотий Схід для Європи й додали до її мрій і традицій натхненних знань. Першими з тих суходільних мандрівників варто згадати Севульфа з Вустера, Аделарда з Бата і Даниїла з Києва: ці троє з юрби мирних пілігримів слідували за завойовниками в першому хрестовому поході (1096–1099). Усі троє залишили подорожні нотатки, і всі вони належать новому часові, бо різко контрастують із ордами старосвітських пілігримів, іноді навіть тих, що мандрували пізніше, на кшталт єпископа Вустерського і Йоркського Ілдреда, який коронував Вільяма Завойовника, або Свейна Ґодвінсона, або Торіра Гунда, чиї відвідини Святих земель були нічим іншим як прощами. Кожне нове навернення північних народів оберталося свіжим потоком паломників до Італії та Сирії, новим відновленням паломницького звичаю IV століття, але коли середньовічний християнський світ було повністю

сформовано і релігійне захоплення стало більш постійним і менш чернечим, в усіх записах, що дійшли до нас, нотатки прочанина змішалися з поглядом дослідника та спостерігача.

Севульф був мирянином і торговцем, який вирушив на прощу (1102) і постригся в ченці за прикладом свого сповідника, Вульфстана, єпископа Вустерського. Однак його оповідь може вважатися значним проривом на тлі ранніх путівників, хоча вона і обмежується Святою землею, не відволікаючись на віддалені місця паломництва у Месопотамії та Єгипті, відвідані та описані Сільвією або Фіделієм.

Вирушивши у путь десь через три роки після здобуття латинянами Єрусалима 1099 року, англійський мандрівник наводить нам шість різних маршрутів від Італії до Сирії як свідчення широкого розвою середземноморських зносин і практичної безпеки від піратів, яка значно зросла з початком II тисячоліття.

Власний шлях Севульфа через Монополі, Корфу, Коринф і Афіни привів його на Родос, «який колись мав ідола на ймення Колос, одне з сімох чудес світу, але його зруйнували перси, як і всі романські землі на своєму шляху до Іспанії. Саме до колосян писав апостол Павло». Звідти до Мир Лікійських, «порту Адріатики, як Константинополь порт Егейського моря».

Зійшовши на берег у Яффі, після тринадцятитижневого плавання, Севульф незабаром опинився серед чудес Єрусалима, яких не поменшало від часів єпископа Аркульфа. Посеред церкви Гробу Господнього був уславлений Пуп Землі, «зараз його називають Компасом, який Христос виміряв своїми руками, трудячись серед нас над нашим спасінням, як сказано у Псалмах». Та сама легенда потребувала посилань на ті самі тексти, що й у VI чи VII століттях.

Спустившись до Йордану, «чотири ліги на схід від Єрихона», можна було побачити Аравію, «ненависну для всіх, хто в Бога вірує, але славну горою, звідкіля пророк Ілля вознісся на небеса у вогняній колісниці».

За вісімнадцять днів мандрівки від Йордану через Хеврон була гора Синай, де досі стояв «кам'яний дуб Авраамів», під яким, як кажуть пілігрими, він «сидів і їв із Господом». Але сам Севульф не вийшов за межі Палестини. Після мандрівки Галілеєю та опису будинку Святого Архітрикліна («Святого Стольника») в Кані він рушив до Візантії морем, уникаючи сарацинських корсарів і потерпаючи від штормів, які на його очах зірвали з якоря і викину-

ли на берег щось із двадцять кораблів пілігримів та купців з яффського рейду. Як бачимо, хрестові походи не тільки пожвавили рух кораблів із паломниками та купцями Середземномор'ям, але й змінили основні напрямки цього руху. З часів мусульманського завоювання прочани частіше потрапляли до Палестини через Єгипет, християнське завоювання Сирії знову відкрило прямий морський маршрут – як навернення Угорщини і північно-східної Європи знову відкрило прямий суходільний шлях за сто років до цього (бл. 1000–1100). Шляхи через Дунайську долину і через «Римське море» було розчищено, і Захід знову насунувся на Схід, чого не було від часів завоювань Александра, коли протидія Сходу збіглася з початком християнської епохи і, зростаючи все вище й вище, розлилася повінню перського та арабського відновлення Азійської імперії.

Серед різних прошарків пілігримів-хрестоносців у часи Севульфа були і вчені-богослови на кшталт Аделарда й Даниїла з двох крайніх точок християнського світу, Англії та Русі, з Бата та з Києва, і північні королі моря, подібні до Сіґурда або Роберта Нормандського, і навіть єврейські мандрівники, рабини та гендлярі, на кшталт Беньяміна з Тудели. Усі вони йшли у фарватері першого хрестового походу і переважно не заходили далі «меж розливу за найвищої води». Вони належали до того ж типу людей, часу й рухів, що й сам Севульф, і виразно відрізнялися від великих мандрівників XIII століття, які діяли як піонери Західної віри та Імперії, а не як маркітанти з табору її армій.

Але за винятком ігумена Даниїла (бл. 1106) і рабина Беньяміна (бл. 1160–1073), які стоять окремо, ми не можемо сказати про жодного з паломників XII століття чогось оригінального чи видатного.

Аделард, або Ателард, земляк Севульфа і Віллібальда, більше відомий як герольд Роджера Бекона і Некама. Він радше теоретик, ніж мандрівник, а його подорож через Єгипет та Аравію (бл. 1110–1114) вирізнялася передовсім науковими зацікавленнями. «Він шукав причин усіх речей і загадок природи» і повернувся до Англії з «безміром документів», надто ж грецьких та арабських манускриптів, аби перекласти латиною одну з провідних робіт сарацинської астрономії, таблиці Аль-Хорезмі. Ми вже з ним зустрічались, коли намагалися дослідити естафету давньогрецької та індійської географії та уявлень про світ, передану через арабів до Європи та християнського світу.

Ігумен Даниїл із Києва сам по собі є напрочуд звичайним і досить неправдивим мандрівником, безпечним побожним пілігримом, насправді

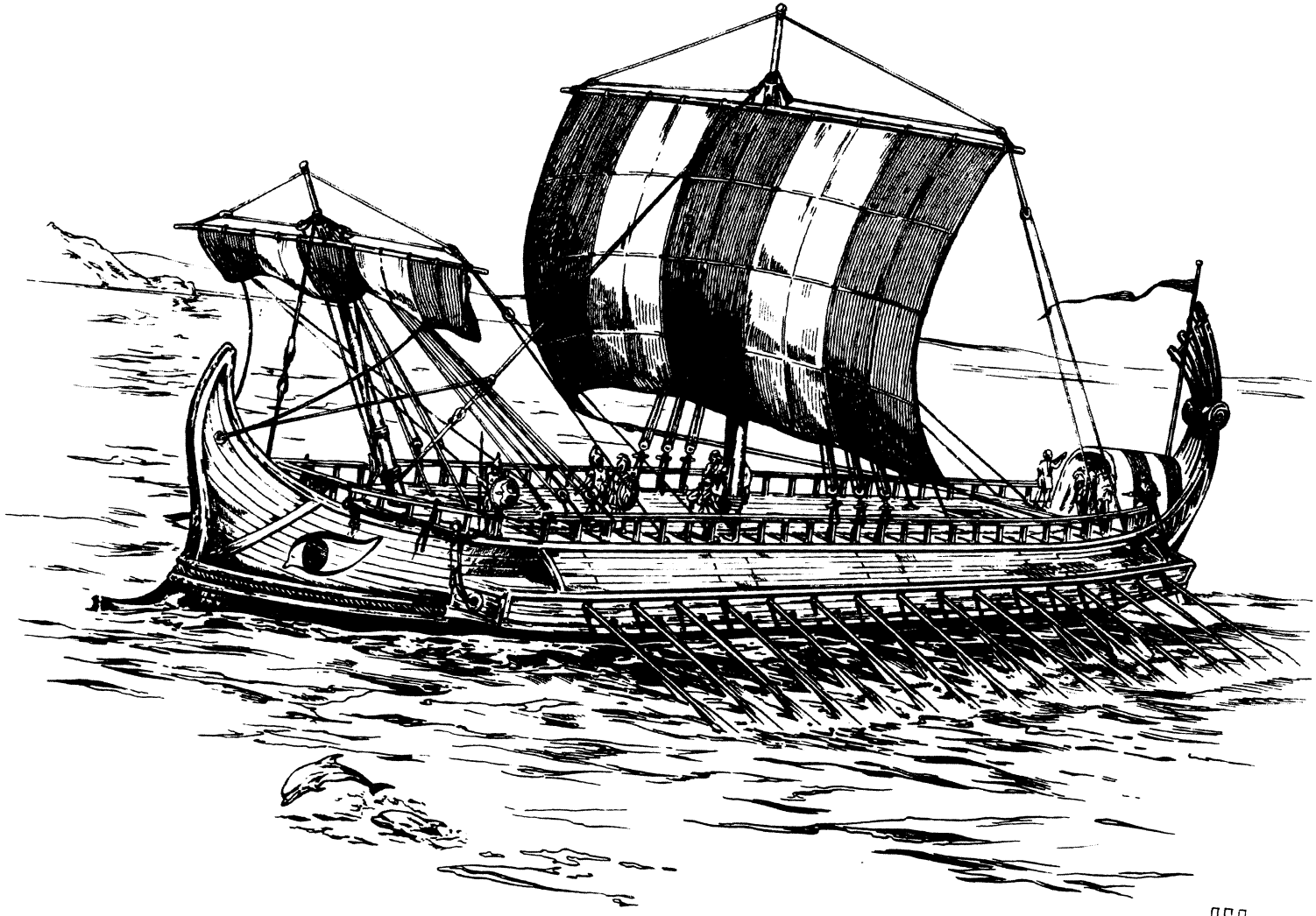

легковажним, як Антоній Мученик. Але як представник початків руської експансії він набуває майже виняткової цікавості й ваги. Його трактат про Святі землі – один із перших доказів зацікавлення його народу світом поза межами рідних степів, а також готовності та спрямованості його нації на розширення християнства на Схід, чим займалися і франки, перемігши мусульман на заході. Середньовічна Русь, Русь після норманів і до татар, значно відрізнялася від «народу, огиднішого за собак» із описів арабських дослідників. Дім Рюрика направив і організував націю, що не мала рівних у Європі, коли вона стала на шлях християнського розвитку. Суд присяжних і судовий розгляд вона запозичила від Заходу, свої церкву, віру, архітектуру, свої звичаї та мораль – з босфорського двору римських імператорів. Даниїл та інші русичі, які проходили через цю імперію в часи Нестора у релігійних чи торговельних справах, були авангардом великої національної та расової експансії, яка тоді тільки розгорялася, щоб «покрити собою світ».

У 1022 та 1062 рр. записано згадки про двох ченців із Києва, які відвідали Сирію з натовпом якихось прочан, а 1106 року, імовірно через новини про завоювання франків, Даниїл полишає свою рідну річку Снов у Русі й мандрує через Візантію, Егейське море та Кіпр до Яффи та Єрусалима, приблизно описуючи у верстах, або півмилях, увесь шлях загалом та кожен його відтинок зокрема.

Грецька дієра

Грецька копія з фінікійського взірця. Греки довели суднобудування до рівня мистецтва, як і все, що вони ще запозичили у фінікійців, – алфавіт, гроші, міста-поліси, колонії тощо. Попри поширені уявлення, на грецьких трієрах веслували не раби, а вільні люди. Кожна філа Афін повинна була виділити певну кількість навчених веслярів. І сам наймогутніший на ті часи афінський флот фінансувався пожертвами громадян. Відтоді залишилася приказка «внести свою лепту» (дрібну грецьку монету). Греки також значно поліпшили тип вантажного середземноморського судна – вже чистого вітрильника з відносно невеликою командою і місткими трюмами. Це уможливило експортно-імпортну економіку. Так, Афіни не могли існувати без підвозу провіанту, насамперед зерна, з чорноморських колоній. Також за часів греків виникли такі науки як навігація та картографія.

На малюнку – грецька дієра (бойовий корабель із двома рядами весел).

Тон його записів нагадує записи Севульфа, а його помилки так само жахливі, хоча він і оповідає «лише про те, що бачив на власні очі». «Содомське море тхне смаленим і смердить так, що перетворило на пустелю всю країну довкола, відгонить горілою сіркою, бо Пекло розташоване саме під ним». Але туди він так і не потрапив, сарацинські розбійники завадили йому в цьому. Втім він дізнався, що «сам лише запах цього місця може декого довести до хвороби».

Усі відстані він вимірював самотужки. Капернаум лежить «у пустелі неподалік від Великого моря (Левантійського) і за вісім верст (чотири милі) від Кесарії», це становить половину відстані між Акрою і Хайфою, поданої ним у наступному розділі, і менше, ніж половину Тиверіадського озера впоперек. Йордан нагадує Даниїлові його рідну річку Снов, особливо своїми плесами зі спокійною водою.

Самарію, або «Севастополь», він плутає з Наблосом, Бетшан із Башаном, Лідду з Рамлехом, Філіппову Кесарію з більшою Кесарією на узбережжі. Неподалік від Капернаума і Йордану є «інша велика річка, яка витікає з Генісаретського озера і впадає в Тиверіадське, минаючи велике *місто* Декаполіс». З гори Ліван «шість річок біжать на схід в озеро Генісарет, а шість на захід до великої Антіохії, тож це місце називають Месопотамія, або Межиріччя, і Авраамів Гаран розташований між цими річками, що наповнюють Генісаретське озеро».

Даниїл також залишив нам свій звіт про відвідини жіночого монастиря Мар Саба в Кедронській ущелині біля Мертвого моря, Дамаска у почті принца Балдуїна і церкви Воскресіння Христового в Єрусалимі, де побачив чудо Благодатного вогню, яке Бернард Мудрий порівняв із відповідним чудом Бет-Горона, також переказаного Даниїлом: «Сонце стояло нерухомо, допоки Ісус Навин не переміг царя Оґ із Башану».

Пізніші паломники не привнесли нового порівняно з головними своїми попередниками ні щодо побаченого, ні щодо знань, ні навіть щодо пройдених ними земель, але щодо нового життя й рухів, щодо нових надій вони дали нам значно більше. Для нас цікаво, що король Сіґурд Норвезький (1107–1111), норман-хрестоносець, у новітні часи, які завдячують самим своїм настанням норманам, згаданий тут лише як можливий тип ватажка-дослідника – можливий, а не справджений, – бо зі своєї подорожі в Палестину він не додав нічого певного до знань чи експансії християнського світу. Його кампанія у Землі

Яго, або Галісії, його напад на мусульманський Лісабон лише за сорок років до того, як він став серцем і розумом Португалії, а також його подвиги на Балеарських островах показують нам етапи занепаду західного ісламу і навіть можуть називатися підготовкою до здобутків принца Енріке, але лише як фрагмент португальського, а не загальноєвропейського зростання.

Було ще багато інших, подібних до Сіґурда, – Роберт Нормандський, англійський пірат Ґодрік, який прокладав собі шлях через сарацинські флоти під прапором зі списом і стрілою, Едґар Ателінґ, онук Едмунда Броненосця, командувач Дартмутського флоту, який відвоював Лісабон у 1147 році. Але латинське завоювання Сирії веде нас повз хрестові походи у їх вужчому розумінні до їхніх результатів, одним із яких стало дослідження Далекого Сходу.

Перше велике ім'я з цих часів, нашого наступного великого підготовчого етапу, – Беньямін із Тудели. Хоча він начебто й належить до більш ранньої епохи, коли головний інтерес був у власне Священній війні, проте він же є останнім із мандрівників Палестиною – тих, чиєю справжньою метою був священний схід Сирії. Він мандрував незадовго до того, як прокинувся універсальний інтерес до невідомого світу взагалі, як християнізовані нормани з наверненням у нову релігію втратили немало нескінченної непосидючості, несамовитої допитливості та любові до подорожей, але їхній дух, незважаючи ні на що, передався цілому католицькому Заходу, втілившись у рушенні хрестоносців, і не зник повністю, аж поки увесь світ не став дослідженим і відомим, а європейці не почувалися в кожній країні і на будь-якому морі ніби вдома.

Беньямін як юдей і рабин мав свої конфесійні інтереси, і його праця не належала до тих, що потрапили в поле зору християнського світу. Тож цінність його подорожей була прихована, аж поки релігійний поділ не перестав впливати на напрями прогресу. Він відвідав єврейські спільноти від Наварри до Багдада і описав їх і поза Багдадом, аж до Китаю, але він писав для власного народу, і саме євреї, здавалося б, мали б опікуватися згадками про нього. Усі його відкриття (бл. 1160–1173) належали йому самому та юдаїзму, і тільки те, що він жив у XII столітті, робить його попередником братів Поло чи принца Енріке. Ми можемо побачити це з його безнадійного чужинства і збентеження в Римі, наче француза у Пекіні чи Делі. «Церква Св. Петра стоїть на місці великого палацу Юлія Цезаря, біля неї є вісімдесят зал вісімдесяти королів, яких звуть імператорами, від Тарквінія до Піпіна, батька Карла, який першим

відвоював Іспанію в сарацинів... На околиці міста стоїть палац імператора Тита, якого скинули три сотні сенаторів через те, що той змарнував три роки на облогу Єрусалима, яку мав завершити за два».

І так далі: «Палац Ґальби має три милі в периметрі й по вікну на кожен день року», церква Св. Іоанна Латерана та її єврейські святині, «дві мідних колони з храму Соломона, які вкриваються сльозами кожної річниці зруйнування Храму», і «статуї Самсона та Авесалома» в тому ж місці. Те саме із Сорренто, «збудованого Гадарезером, коли він порятувався втечею від царя Давида», те саме і зі старим римським тунелем між Неаполем і Поццуолі, «збудованим Ромулом з остраху перед Давидом та Йоавом», з Апулією, «яка походить від царя Пула Ассирійського».

У всіх цих епізодах ми маємо справу з католицькою міфологією навиворіт. Давид перенесений до Рима у відповідь на перенесення Заходом Траяна у верхів'я Нілу. Шкода, що повістей такого типу не читали в середовищі пап і схоластів, чернецтва та хрестоносців. Вони захоплюють ще більше, ніж буддійські записи про місіонерську подорож до Європи з Китаю за тисячу років до цього. Релігійна пристрасть, яка приводила в рух хрестоносців, дуже довго відділяла католиків від євреїв, турків, язичників та єретиків, яких вони завоювали і серед яких оселилися.

Але з остаточною втратою Єрусалима латинянами та зі зруйнуванням Багдадського халіфату татаро-монголами (1258) бар'єр фанатичної ненависті послабшав, і Центральна Азія стала вабити християнський світ замість вселяти невиразний жах, безформний та порожній, наповнений хіба що гунами, турками та демонами. Папський двір надсилав місію за місією, аби навернути татар, які, як сподівалися, вагалися між ісламом та істинною церквою, і з першими місіонерами до дому Чингісхана йшли також перші італійські купці, які відкрили двір Великого хана для Венеції та Генуї.

Ще 1243 року згадується один англієць, який жив серед Західної Орди завойовників Русі, але офіційні зносини починаються у 1246 році з Джованні де Плано Карпіні. Цей чоловік, францисканець із Неаполя, вирушив до татар 1245 року як папський легат Інокентія IV, обрав північний суходільний шлях через Німеччину та Польщу, дійшов до Києва, «столиці Русі», завдяки допомозі краківського князя і нарешті досяг табору Батия на Волзі. Звідти через Аральське море, «невелике, але з безліччю островів», помандрував до двору Батиєвого брата Великого хана Куюка, і там хрис-

тиянський чужинець виявився лише одним із чотирьохтисячного натовпу посланців з усіх куточків Азії (1246).

Через шістнадцять місяців Карпіні повернувся тією ж дорогою, «крізь рівнини» і через Київ, щоб подати Риму перший справжній звіт про татар у найширшому значенні, від Дніпра до Китаю (1247).

Великі річки, озера й гори Русі та Туркестану, розташування земель та поширення народів, «одноманітне від Каспію до Північного океану, де, кажуть, люди мають собачі писки», зараз уперше описав правдивий, поміркований та пильний спостерігач – не боязкий і не легковірний.

Карпіні справді склав достовірну західну мапу Далекої Азії. Його особисті пізнання не сягали Китаю та Індії, але в його «Книзі про татар» Європа вперше прочитала майже повну правду і майже нічого, крім правди, про безкрайній простір і великі народи від Карпат до пустелі Гобі. Це супроводжувалося першим ясним звітом про звичаї та історію «монголів, яких ми звемо татарами», і проста чернеча правдивість вирізняється в усіх його придибашках, що роблять його працю такою людяною: його розмови з татарськими вождями і з побратимами-мандрівниками, його небезпечні пригоди й халепи з латвійськими розбійниками і поромні переправи, покинуті чи під охороною, його перехід Дніпра по кризі, його останні три тижні «чвалом»* верхи через степи.

Порівняно з ігуменом Даниїлом це вже був прогрес, бо в особі Джованні де Плано Карпіні Європа нарешті отримала реального дослідника, справжнього історика і справді людину науки на службі Церкві та відкриттів.

Через шість років після Карпіні св. Людовік Французький послав фламандця Вільяма де Рубрука з тим же дорученням навернення й відкриттів (1253), але інакшим маршрутом, через Чорне море та Херсонес, через Дон «до витоків Азову, які поділяють Європу та Азію, як Ніл розділяє Азію та Африку», до великого табору на Волзі, «найбільшій річці, яку я будь-коли бачив, яка тече з Великої Булгарії на півночі і впадає в озеро (Каспійське море), обійти яке довкола зайняло б чотири місяці». У своїй верхній течії Дон та Волга «розділені не більш як десятиденним переходом, але розходяться на своєму шляху на південь». Каспій «наповнюється водами Волги та річок, що впадають у нього з Персії». Звідти – через

* «Tartari fecerunt equos nostros trotare».

Залізні Ворота Дербента, між Каспієм та Кавказом, «які Александр установив, щоб закрити варварам шлях до Персії». За допомогою несторіанця, який мав уплив при татарському дворі, як і багато хто з його церкви, Рубрук дістався до «Альп» країни Алтай, де він побачив невеличку несторіанську державу, керовану, подібно Папській державі, пресвітером, який був принаймні найоригінальнішим з усіх середньовічних фантомів, – Пресвітером Іоанном.

Перетнувши великі степи східної «Татарії», «що нагадували бурхливе море», Рубрук нарешті дістався ставки монголів у Каракорумі, по дорозі переконавшись, що Каспій не має північної протоки до Океану, як те ввижалося Страбону та Ісидору. І вже звідти він повернувся додому без особливих результатів.

Хоча Рубрука справедливо називають найяскравішим і літературно найобдарованішим із усіх середньовічних мандрівників, його місія була безплідною, але його робота цікава передовсім записами звичаїв та міфів, скоріше соціологією, ніж додаванням чогось визначного до географічних знань Заходу. Джованні де Плано вже пройшов цей шлях суходолом до Каракоруму і записав основні ознаки земель на захід від пустелі Гобі. Подальше просування, на схід до Китаю, на південь до Індії, ще було попереду.

Але ще коли Рубрук не повернувся від татар, Ніколо та Маттео Поло, дядьки більш відомого Марко, вже торгували (1255–1265) з Кримом і районами південної Русі, які тоді були під владою Західної Орди. Невдовзі, разом із караванами з Бухари, вони потрапили до двору хана Кубілая, що тоді кочував десь в околицях Китайської стіни. Після якнайшановнішого прийому їх відправили назад до Європи з подарунками та листами до папи Клемента IV, пропонуючи прийом та підтримку християнських учителів. Кубілай «часто розпитував Поло про західні землі» і тепер просив сотню «латинян, які б розтлумачили йому християнську віру в те, що Христос – єдиний Бог». Обдаровані імперським паспортом – Золотим ярликом – наші купці повернулися до Акри у квітні 1269 року.

Виявилося, що старий папа помер, на його місці опинився Григорій X, який прохолодно поставився до запитів хана, але 1271 року Поло вирушили у свою другу мандрівку на Далекий Схід, прихопивши з собою двох ченців-проповідників та свого небожа Марко, якому тоді виповнилося дев'ятнадцять років.

У Вірменії ченці стривожилися подіями на Близькому Сході й повернули назад, зовсім як Августин Кентерберійський, який намагався уникнути місії до Англії, дорученої йому папою Григорієм I. Для церкви то був би, можливо, переломний момент: якби XIII століття завершилося християнізацією Монгольської імперії, це перевершило б навіть перемогу католиків на Заході у IV та VI століттях, перемогу, яка розвивалася далі й далі аж до якнайповнішої реалізації у світовій імперії, що зрештою й сталося, але вже з європейською цивілізацією, а не з християнським світом.

Поло, між тим, продовжували свій шлях на північний схід понад «тисячу днів», три з половиною роки, аж поки не опинилися при дворі хана Хубілая за Гобі та Великою стіною, за гірськими хребтами Китаю у Ханбалику, або Пекіні, «коронованій королівні столиць».

Їхня подорож спочатку пролягала через Малу та Велику Вірменію, потім через Мосул (Ніневію) до Багдада, де останнього «Халіфа і Папу сарацинів» 1258 року, за одними свідченнями, Холгалу та його татари зашили у мішок і викинули у води Тигру, а за іншими – замурували живцем. І хоча саме ці оповідки в журналі Марко становлять найбільший інтерес у його праці як підсумок і відображення тогочасних науки, історії та загальної культури християнського світу, тут ми маємо стежити лише за його географією. Його перший цінний запис на місцевості стосується Каспію, «окружність якого двадцять вісім сотень миль, і подібний він до озера, бо не має сполучення з іншими морями, і багато на ньому островів, міст та замків». Поширення несторіанських місій «по всіх куточках Індії, до Каїра й Багдада, і скрізь де мешкають християни» вражає його саме зараз, на початку подорожей, значно більше, ніж тоді, коли він побачив їхні церкви на берегах Хуанхе та Янцзи – вже занепалі насправді, але ще живі очевидці тієї ролі, яку ця велика єресь зіграла як посередник між Далеким та Близьким Сходом, – ролі, яку досі ще ніхто не дослідив.

Знов увійшовши до Персії як купці, Поло помандрували, як і слід було очікувати, до Ормуза, вже тоді великого центру ісламської торгівлі з Індією, де європейці справді вступили до третього і невідомого до них поясу світу, проминувши добре відомі землі батьківщини та ворожих країн. Зазнавши невдачі з морським плаванням від Ормуза до Китаю, на яке вони сподівалися, наші італійці вимушені були повертатися назад на північний схід через Персію і Памір, район Кашгару і степи Гобі, до Катаю і гостинного дому

Кубілая, відвідавши дорогою Каракорум та Алтай, відхилившись на північ. У 1275 року вони були у Шанду, яку Колрідж називав Занаду*, літній столиці Хубілай-хана, – і аж до 1292 року не полишали її, щоб іще раз обернутися обличчям до Заходу.

Там Поло стали тими, кого б ми зараз назвали інженерами-консультантами при монгольському дворі. Марко 1277 року навіть зробили представником Імперської Ради і невдовзі відрядили з урядовою місією до Юннаню на крайньому південному заході Китаю та до міста Янчжоу.

Найбільшу частину власних мемуарів Марко становить його звіт про тридцять чотири провінції Татарської імперії, що зосереджувалися довкола «шести частин Катаю і дев'яти частин Манджі», сучасних регіонів північного та південного Китаю, – відомості про дороги, річки, міста, торгівлю, імператорський двір та порти, чиновників і звичаї життя серед згаданих людей імперії, можливо, найбільшої з будь-коли відомих. Особливо докладно мандрівник зупиняється на громадських дорогах від Пекіна, або ж Ханбалика, через усі провінції, на десяти тисячах королівських заїжджих дворів уздовж головних шляхів, двохсот тисячах коней, що їх утримували для громадських послуг, дивовижну швидкість пересування при посольствах Великого хана, «так, вони можуть проїхати від Пекіна до Китайської стіни за дві доби».

Навряд чи менше сказано і про великі річки – артерії китайської комерції, навіть важливіші за караванні шляхи, – перш за все про Янцзи, «найбільшу річку на світі, яка, ніби рука моря, тече на сто днів подорожі від своїх витоків до океану і в яку впадають інші незліченні річки і роблять її такою великою, що просто неймовірна та кількість товарів, яку постачають цією річкою. Вона протікає, – вигукує Марко, – через шістнадцять провінцій, повз причали двох сотень міст, під одним із них я одночасно бачив п'ять тисяч суден, а є й інші базари, де їх ще більше».

Річки Пулісанґан і Карамаран ненабагато поступаються Янцзи шириною, довжиною, глибиною і роллю у торгівлі; найближчий міст до того, яким Мар-

* Побудував у Занаду
Палац величний Кубла Хан
Де Альф-ріка тече священна
Через печери незліченні
У море-океан.
(Колрідж, «Кубла Хан»)

ко перетинав Карамаран, був лише біля гирла й океану, за сотні миль, «через дедалі більшу ширину ріки».

Нарешті, Пекін, столиця імперії, а також Кінсай та інші столиці провінцій Манджі та Катаю викликають нестримний захват Поло, як і всякого іншого західного мандрівника, від мусульманина Ібн-Батути до християнських ченців XIV століття.

Розташований на самому північному сході Катаю, на відстані двох днів подорожі від океану, Пекін – резиденція двору в грудні, січні та лютому, пізніше був перебудований у «центральний квартал периметром двадцять чотири милі та дванадцять передмість, три або чотири милі завдовжки, прилеглих до одних із дванадцяти воріт», де живуть купці й чужинці, кожен народ довкола окремої «бурси», або біржі, де вони й поселяються. З цього центру країни «Гога і Магога» та рівнин Барджу Великий хан щоліта мандрує на високогір'я Центральної Азії подихати свіжим повітрям, а також щоб краще стежити за величезними руськими та бактрійськими улусами свого царства. Шість місяців весни та осені він неквапно кочує між Тибетом з одного боку та Тонкіном з іншого. Але Кінсай, або Кансай, «Небесне Місто» у південному Китаї – навіть величніше за Пекін, хоча воно вже не столиця окремого царства Манджі, проте було вінцем розвою китайської цивілізації. Воно перевершувало інші міста Кубілая так, як ті затьмарювали Рим та Венецію у XIII столітті.

«Іншого такого міста у світі нема. Вважають, що його довжина довкола складає одну сотню миль, з озером з одного боку і річкою з другого, воно поділене багатьма ериками, і через них та прилеглі канали перекинуто дванадцять тисяч кам'яних мостів, там десять ринкових майданів, кожен площею у півмилі, великі кам'яниці для товарів, де живуть індійські купці зі своїми товарами, палаци та сади обабіч головної вулиці, яка, як усі тракти в Манджі, вимощена бруківкою з кожного боку, а посередині вкрита гравієм, зі стоками для води, тож на ній ніколи немає калюж». Головні товари тут сіль, шовк, плоди, дорогоцінне каміння, парча. Паперові гроші Великого Хана ходять повсюдно, усі люди, крім несторіанців та мусульман, «ідолопоклонники, які живуть у таких розкошах та щасті, що людина може подумати, ніби потрапила до раю».

Лише декілька років тому Кубілай, а точніше його воєначальник Байян, захопив Кінсай і вигнав царя Манджі з його сералем і прибічниками. Вигнанець до того думав лише про задоволення, вино, жінок та пісні, «солодощі

приправили йому гірким, як ви вже чули», з наближенням небезпеки він утік на приготованих кораблях «до якихось неприступних островів в океані». І якщо ці неприступні острови можуть бути ідентифіковані як Джіпанґу, або Японія, завойовники не залишили його в спокої і там. У книжці Поло, мабуть, нема цікавішого епізоду, ніж ця історія монгольської поразки на Східних островах, за п'ятнадцять сотень миль від узбережжя Манджі, таким чином уперше відкритих для християнського знання.

Ця країна – Японія, «дуже велика, люди в ній білі, з гарними манерами, за релігією ідолопоклонники, зі своїм царем», була атакована флотом Кубілая 1264 року через їхнє золото, якого вони мали так багато, що «в царському палаці вікна і підлога були ним укриті, наче тутешні церкви свинцем, як подейкують купці, але таких, хто там бував, небагато, до того ж цар заборонив вивозити золото з країни».

Експедиція зазнала катастрофічної поразки, як та, що спіткала стародавніх афінян після нападу на Сицилію, і більше не повторювалася, хоча Великий хан після цього і посилав флоти у південні моря, де вони, ймовірно, відкрили Папуа, а може, навіть Австралійський континент. «У цьому Китайському морі, навпроти Манджі, – доносить Марко чутки від "моряків та досвідчених лоцманів", – є 7440 островів, більшість із них населені, там усіляке дерево, що проростає, родить плоди з пахощами – прянощі, лінгум-алое, перець чорний та білий». Кораблі з Зайтума (великий китайський ринок індійської торгівлі) знали це море та його острови, «вони відпливають щозими і повертаються щоліта, витрачаючи рік на цю мандрівку, попри те, що ці краї далеко від Індії та не підлягають Великому хану».

Але Поло в цій частині свого «Путівника, або Спогадів подорожнього» не тільки записує основні відомості про узбережжя та океан, навряд чи відвідувані європейцями й категорично заперечувані Птоломеєм та традиційною географічною школою Заходу. На службі в Кубілая і під час свого повернення морем до Адена й Суеца він відкриває вісім провінцій Тибету, всю Південно-Східну Азію від Кантона до Бенгалії та великий архіпелаг далі за Індією.

Після чотириденної подорожі від Янцзи Марко увійшов «до просторої країни Тибет, завойованої і спустошеної Ханом на відстань двадцятиденної мандрівки, – країни, яка здичавіла й потребувала насельників, бо дикі звірі в ній надміру розплодилися». Тут він розповідає нам про яків, буйволів і ве-

ликих тибетських собак розміром з віслюка, про мускусних оленів та прянощі, і про «солоні озера, дно яких вкрите перлинами», і про жорстоке й тваринне ідолопоклонство та суспільні звичаї народу.

Далі до південного заходу посланець Поло прийшов до Корицевої річки, яка називалась Бріус, на кордонах провінції Кайнду, порцеляноробного району Каразан, яким правив син Кубілая, і ще далі до Бенгалії, «яка межує з Індією», де Марко кпить над звичаєм татуювання як над «вишивкою по плоті для розмальовки шкіри дурнів».

Звідти назад до Китаю, найбагатшої та найславнішої країни всієї Азії, в якій панував «такий абсолютний мир, що крамниці, повні товару, можна було залишати незамкненими всю ніч, а мандрівники і чужоземці можуть їхати і вдень, і вночі будь-якою провінцією недоторкано і без остраху».

Але зрештою Поло приїлася і прихильність двору, і їхня піднебесна домівка, вони пориваються повернутися назад, у країну франків і в християнський світ, життя в якому було таке тяжке, бідне і страдницьке, проте саме заради нього вони забралися так далеко і так безстрашно. Та хана образив би навіть натяк на їхні бажання, і тільки щасливий випадок повернув їх до Європи. Через двадцять років по тому, як вони залишили Італію, їх тимчасово відпустили з Двору під урочисту обіцянку повернутися, як провідників посольства, яке мало доставити монгольську наречену для хана Персії, що жив у Тебризі й належав до родини Кубілая. Тож 1292 року вони зійшли на корабель до Індії в Зайтумі, «одному з найпрекрасніших портів світу, де так багато перцю, що через Александрію на Захід потрапляє заледве одна сота його частка». Далі, перетнувши Хейнанську затоку – тисячу п'ятсот миль – і проминувши «безліч островів із золотом та великою торгівлею», затоку, «схожу на інший світ», вони досягли Зіамбару, а потім, після ще одного переходу на таку ж відстань, Яви, яку моряки вважали найбільшим островом у світі, «понад три тисячі миль довкола берегів, зі своїм царем, який не платив нікому данини. Хан також не намагався її завоювати, бо шлях до неї був далеким і небезпечним». Ще за сто п'ятдесят миль на південний схід вони вийшли до Малої Яви, «окружністю близько двох тисяч миль, багатої скарбами та спеціями, чорним деревом, сірчаним колчеданом і розташованої так далеко на південь, що вже не можна було бачити Полярної зорі й жодної із зірок Великої Ведмедиці». Там їх налякали «ті грубі людожери», в яких вони купували провізію, хну, прянощі і коштовне

каміння, через погану погоду мусили простояти там п'ять місяців, аж поки не вийшли в Бенгальську затоку – найдальшу відому європейцям того часу точку, «де на островах далеко в морі живуть дикуни з собачими головами та іклами, як я вже казав, повністю голі, і чоловіки, і жінки, і життя їхнє тваринне (Андаманські острови)».

Пропливши звідти тисячу миль на захід, додає Марко, потрапиш на Цейлон, «найкращий острів світу, 2400 миль довкола, а колись був 3600, як можна побачити на старих мапах, але північні вітри змили в море значну його частину».

Знову на захід шістдесят миль до Малабару, «вже на материку у Великій Індії», де Поло знову з'явилися на горизонті знань Заходу, який проходив через гробницю св. Фоми, апостола Індії.

Тут ми маємо залишити наших венеціанців, тільки коротко згадавши про їхній маршрут додому з Малабару через Мурфілі й Діамантову долину, через Камарі, де вони знову побачили блиск Полярної зорі, і через Ґудзерат та Камбей до Сокотри, де Марко під час свого перебування почув і записав перші новини, будь-коли привезені до Європи, про «великий острів Маґастер», або Мадагаскар, чи Зензібар, або Занзібар*.

Щодо нотаток Поло про звичаї індусів – самопожертви і особливо «саті» вдів, касти, брахманські «нитки зі ста чотирма намистинами для рахунку молитов», про їхній етикет у їжі, питві, народженні, весіллі й похороні – тут ми можемо зауважити лише очевидний факт, що перший серйозний і безпосередній християнський звіт про Індію та Китай – один із найточніших та найвиваженіших, і месір Марко є правдивим Геродотом Середньовіччя як у тому, про що він розказав, так і в тому, про що промовчав.

Але його нотатки відкрили Європі не тільки крайній схід чи південь Азії, у своєму останньому розділі він повертається до татар і після ще кількох слів про кочовиків центральних рівнин подає нам перший «латинський» звіт про Сибір, «де бачили великих білих ведмедів, і чорнобурих лисиць, і соболів, де є великі озера, більшу частину року вкриті кригою, по якій на санях їздять торговці хутром».

Поза ним Похмура Земля тягнеться до крайньої Півночі, «Русі, де більшу частину зими сонця взагалі не видно і повітря густе й темне, як у нас перед

* Ці нові відомості насправді завдячують поступовому просуванню арабських поселень уздовж південно-східного берега Африки, впродовж чотирьохсот років, від Ґвардафуй, мису спецій, до Мозамбікського каналу.

світанком, де люди бліді й присадкуваті та живуть наче тварини і де на сході знову виходиш до моря-океану й Соколиних островів».

Праця Марко Поло – найвища точка середньовічних суходільних подорожей, після нього розширення християнського світу відбувалося переважно морськими шляхами. Римські місії до татар та Малабару, енергійно й уперто повторювані, закінчувалися незмінними невдачами, тільки постання й відродження Російського царства спричинилося до безупинного й відчутного розширення європейського світу на теренах Азії. Але шляхами перших купців до Катаю та Манджі посунули цілі натовпи місіонерів – чернець Одорік, Джон де Монте Корвіно, Джон де Кора, чиновники на кшталт папського легата Маріньйоллі, їх наслідували туристи на кшталт Мандевілля, єпископ Йордан із Капуї роками працював у Коуламі поблизу мису Коморин (бл. 1325–1335), мученицька смерть чотирьох ченців першого квітня 1322 року в індійській Тані стала однією з найбільших панахид латинської церкви. І, здавалося б, не було причин, які б завадили християнським місіям, що долучили північ та північний схід Європи, впоратися з долученням центральної та східної Азії, чиї народи виглядали такими ж байдужими та маловірними, як наші власні норвезькі та англійські язичники.

«Слава латинян, – каже Йордан у 1330 році, і його слова підтверджує Маріно Сануто, – в Індії більша, ніж серед нас самих. Вони чекали на наше прибуття, бо його передбачили їхні книги. Варто здобути Єгипет і відправити в це море флот хоча б із двох галер, і битву буде виграно». Але Єгипет ніяк не могли завоювати зброєю, і його обійшли морем. Ще перед поверненням Поло з Китаю каботаж уздовж Африки вже розпочався, італійські моряки шукали довкільного шляху на Схід.

Але після месіра Марко жодна праця суходільного мандрівника не додала нічого вирішального до європейських знань аж до XV століття. Просування торговельних взаємозв'язків між Індією та італійськими республіками, поступове звільнення Русі, використання караванних шляхів деякими найактивнішими клерикалами – ось найважливіші нотатки з часів між Поло та принцом Енріке. А безпідставні вигадки Мандевілля, «брехуна з брехунів», краще було б узагалі не згадувати й словом в історії відкриттів, якби він, подібно до Ктесія та Геродота, не став володарем дум і не відволікав розумних людей від правдивих, але перекручених ним першоджерел самою лише силою свого нахабства.

Індійські подорожі італійця Ніколо Конті та руського купця Афанасія Нікітіна належать до пізніших часів, до епохи португальських мандрівок, вони не є частиною приготувань до нашої провідної теми і лише відволікатимуть нас від дотичних до неї тем. Бо в пізньому Середньовіччі основні інтереси зосередилися на іншому. Розширення християнського світу в XIV, а особливо в XV столітті (власне, вже час принца Енріке), є історією авантюр та успіхів уже не так суходільних подорожніх, як моряків.

Генуезьке вантажне судно

Венеційська та генуезька республіки успадкували як торгові шляхи Давнього Риму, так і традиції кораблебудування, а після падіння Константинополя – навіть чорноморські колонії. Від суден античних часів їхні вантажні кораблі відрізнялися перш за все так званим латинським косим вітрилом, яке давало змогу ходити круто до вітру, тобто не лише коли він попутний. Картографія, навігація, мореходна астрономія та інші прикладні науки досягли в італійських торгових республіках, які ще й конкурували між собою, значного розвитку. Італійські міста навіть певний час «експортували» своїх капітанів та мореплавців до монарших дворів інших європейських країн. Найвідоміший з таких найманців, звісно, – Христофор Колумб.

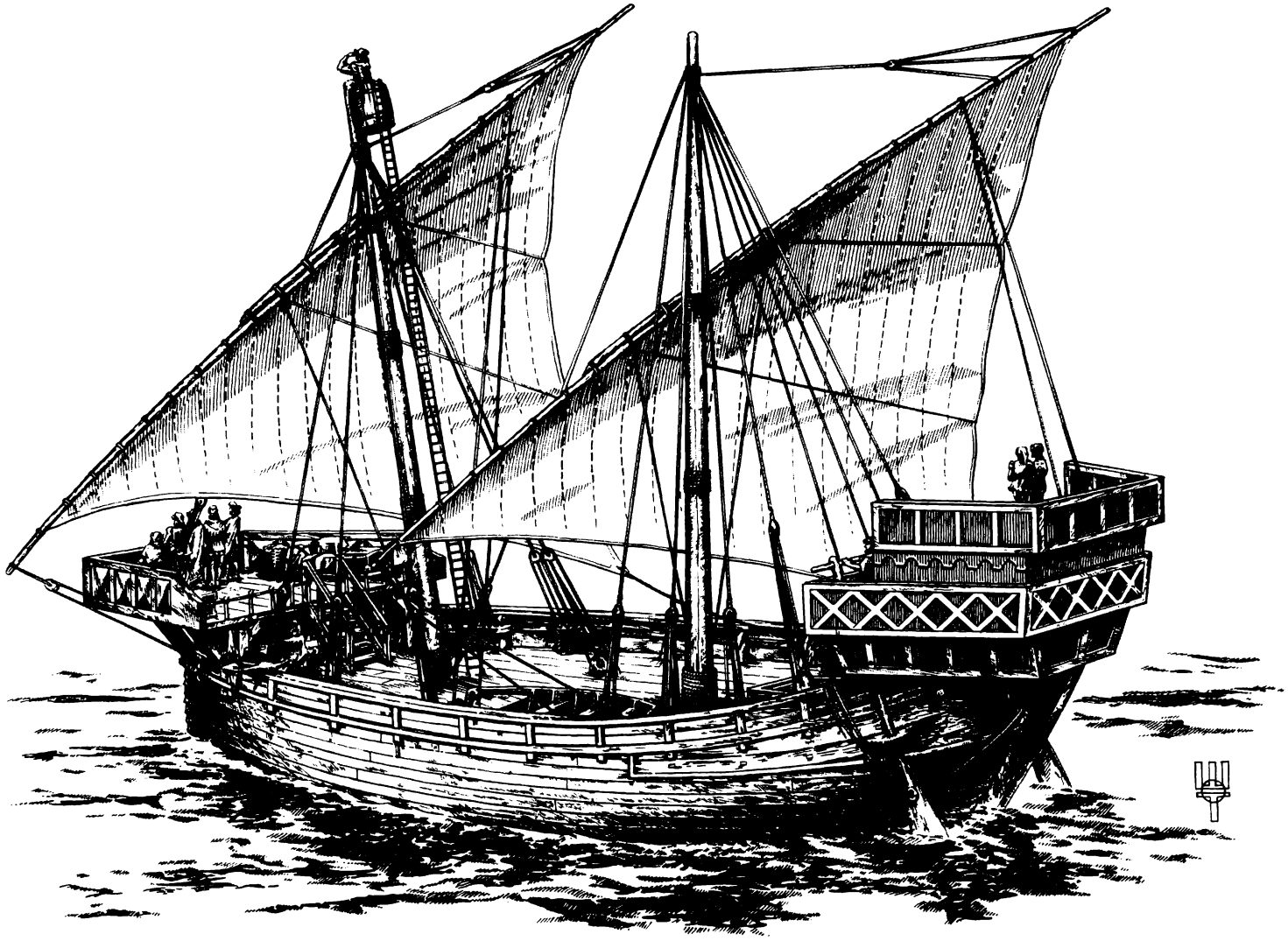

Розділ IV

МОРСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ
(бл. 1250–1410 рр.)

Італійські, каталонські, французькі та англійські мореплавці були попередниками португальців наприкінці XIII та у XIV столітті. Як і в наземних подорожах, італійські республіки Амальфі, Піза, Венеція та Генуя у морі вели першість і були прикладом для Європи. Як італієць Данте – перше велике ім'я в новій західній літературі, так само італійці Доріа, Вівальді та Малочелло – перші, хто взявся продовжити стародавні починання греків та фінікійців в океані. Насправді з часів карфагенянина Ганнона і тірійців фараона Нехо не було жодних серйозних спроб віднайти шлях довкола Африки, і навіть знання про Західні, або Щасливі острови, таке очевидне для Птоломея та Страбона, встигло стати туманним. Ані вікінги, ані їхні хрестоносні послідовники нічим не відзначилися за Гібралтарською протокою.

Але поки хрестоносці продовжували свої виснажливі та безнадійні війни під проводом Св. Людовіка Французького та принца Едварда Англійського, в Атлантиці вже знову почалися відкриття. 1270 року Ланселот Малочелло знайшов Канари, 1281 чи 1291 року генуезькі галери Тедізіо Доріа та Вівальді, намагаючись «дістатися морем до портів Індії, щоб торгувати з ними», досягли Ґозора, або мису Ноґ у Берберії, південної Ультіма Туле, і, згідно з пізнішою оповідкою, «пропливли морем Ґінойя (Гвінея) до якогось із міст Ефіопії», де навіть легенда губить їх, бо з 1312 року про них уже не чути. З частих та категоричних згадок про цю спробу в літературі пізнього Середньовіччя стає зрозумілим, що відвага генуезців неочікувано сильно привернула до себе увагу вчених та комерсантів світу. Бо ці люди стали піонерами

християнських досліджень у південному світі – предтечами всіх океанських подорожей, що увінчалися відкриттями принца Енріке, да Гами, Колумба й Магеллана – перших, хто напряму заперечив непевні теорії географів, таких як Птоломей, бездіяльність та традиціоналізм арабів і винахідливу брехню оповідачів байок, які за відсутності справжнього знання відкрили широкий шлях для жахливих казок.

Перша епоха, якщо її можна так назвати, південноатлантичних та африканських подорожей була винятково італійською, друга позначалася спробами іспанських королівств збирати флоти та відправляти їх на дослідження під проводом генуезьких капітанів. 1317 року генуезець Еммануель Пессанья став португальським адміралом, 1341 року три кораблі з португальцями «та іншими іспанцями» і кількома італійцями на борту вийшли з Лісабона на пошуки «заново відкритих» Малочелло островів, подарованих папською буллою дону Людовіку Іспанському 15 листопада 1334 року і описаних на підставі оригінальних листів флорентійських купців та партнерів цієї авантюри 1341 року самим Боккаччо. «Землю знайшли на п'ятий день по відплиттю з Тахо» (1 липня), флот залишався там до листопада і привіз назад чотирьох тубільців і вироби з островів. На думку головного штурмана, вони були за дев'ять сотень миль від Севільї, і ми можемо припускати, що цей архіпелаг з тринадцяти островів, тоді вперше досліджений і описаний, – Щасливі острови грецьких географів, або Канари на сучасних мапах, і що п'ять основних островів з їхніми оголеними, але насправді не дикими людьми, з їхніми чудовими дерев'яними будинками, козячим пухом, пальмами, фігами, садами й клаптиками ланів, скелястими горами й сосновими лісами були нашими Ферро, Пальмою, Ґомерою, Ґран-Канарією та Тенеріфе. Висоту останнього острова оцінили в тридцять тисяч футів, його білі урвисті береги нагадували фортецю, і збентежені самим виглядом його чар прибульці навіть не висадилися на землю, повернулися до Іспанії, залишаючи заново відкриті острови як зручні бази поповнення рабів для торговців та піратів з Піренеїв аж до нормандського завоювання Бетанкуром у 1402 році.

Подорож 1341 року дала багато, але замахувалася на мале. Каталонське плавання 1346 року, яке відбулося одразу за нею, було певним поверненням до ширших і масштабніших планів перших генуезців. 10 серпня 1346 року Жауме Феррер залишив Майорку, «щоб дістатися до Золотої ріки», але, як вказує каталонська мапа 1375 року, про його галеру відтоді не чули. На тій же

карті, однак, човен дослідників намальовано біля «мису Фіністерре в Африці», і такий малюнок, крім усього іншого, дає певні підстави припускати, що це було ніщо інше як торговельна експедиція до Золотого берега в Гвінеї, про який торговці Німа, Марселя і християнського Середземномор'я довідалися від караванників Сахари. Навіть принц Енріке починав так само – Гвінея була для нього зупинкою на півшляху до Індії.

Десь так само, як каталонську подорож (бл. 1350 року), датовано «Книгу Гішпанського Ченця» «про подорож до південної Золотої ріки», яка подає напівказкову історію мандрівки спочатку морем до мисів Нон та Бохадор, потім суходолом «через серце Африки до Місячних гір, до міста Меллі, де живе Пресвітер Іоанн, і до Євфрату, який витікає з самого Раю земного». За винятком деяких реалістичних нотаток про берберський берег, очевидно отриманих від каталонців 1346 року, це коротенький, але заплутаний переспів географії Ідрісі. Однак це була одна з книжок, які допомогли закріпити серед тогочасних християнських науковців уявлення про два Ніли – Північний та Західний, Ніл Єгипетський та Ніл Чорних – зі спільним витоком у Місячних горах, при цьому арабські географи вже закріпили такі уявлення серед мусульман.

Наступним епізодом у дослідженнях Атлантики стала доволі романтична історія. За правління Едварда III англієць на ім'я Роберт Мечін утік на кораблі з коханкою Анною д'Арфе з Брістоля (бл. 1370), був віднесений північно-східним вітром від узбережжя Франції і після тринадцяти днів бурі побачив острів Мадейру, на який і висадився. Його корабель віднесло геть штормом, його кохана померла від жаху та виснаження, а через п'ять днів його люди поховали поруч із нею і самого Мечіна. На врятованій корабельній шлюпці вони й погребли в бік африканського узбережжя. Там їх захопили в рабство, подібно до інших християнських бранців берберських корсарів, але 1416 року одного з в'язнів, такого собі Моралеса з Севільї, старого стерничого, серед інших викупили з полону і направили до Іспанії. Однак на шляху додому Моралес потрапив у полон уже до португальського капітана Зарку, який потім і перевідкрив Мадейру. А через нього повна історія Мечіна та його острова досягла вух принца Енріке, який одразу скористався новими або добре забутими старими знаннями, пославши в плавання до острова того ж Зарку 1420 року.

Останніми серед мореплавців, які безпосередньо передували принцові Енріке, були французи. На основі нововідкритих доказів у сімнадцятому

столітті стверджували, що між 1364 та 1410 рр. люди з Дьєппа та Руана відкрили регулярну торгівлю золотом, слоновою кісткою та перцем з узбережжям Гвінеї і заснували факторії Маленький Париж, Маленький Дьєпп та Ла Мін (Копальня), яку вони назвали так, бо знайшли там дорогоцінні метали. Але все це вельми сумнівно, і справжня нормандська подорож де Бетанкура 1402 року не засвідчила нічого, крім Канар та північно-західного узбережжя Марокко. Мис Нон, або ж Бохадор, залишався найдальшою точкою африканського берега, відомою європейцям.

До нападу на Острови Блаженних французького сеньйора спонукали дві події. По-перше, 1382 року такий собі Лопес, капітан севільського вітрильника, що прямував до Галісії, внаслідок бурі прибився до острова Гран-Канарія і жив серед аборигенів сім років, аж поки його та його людей не спіймали на тому, що вони пишуть листи з проханнями про порятунок. Щоб припинити ці інтриги, усіх «тринадцятьох братів-християн», чий заповіт потрапив до Бетанкура аж через дванадцять років, вирізали. Вісті про це та про мандрівку іспанця Бекарра до цих-таки островів досягли Ла Рошелі близько 1400 року, де потрапили до вух декількох французьких шукачів пригод, готових випробувати долю. Їхні ватажки, Жан де Бетанкур, володар Гренвілля, та Гадіфер де ла Салле, бідний лицар, відпливли у липні 1402 року, щоб здобути собі нове королівство посеред моря. Хоч авантюристи пересварилися між собою і на Гран-Канарії відбили всі атаки, починання завершилося в основному успішно, і декілька з островів стали християнськими колоніями – це був перший крок до колоніальних імперій великої європейської експансії, а записи капеланів Бетанкура стали першим розділом новітньої колоніальної історії.

Але найпомітнішою рисою цього шляху стала його обмеженість. Французькі колоністи аж до 1425 року, здається, не знали на африканському узбережжі нічого поза мисом Бохадор. Вони дивилися на Канари швидше як на продовження Іспанії та Європи, ніж як на початок нового світу. Про те, що вони переймалися пошуками Золотої ріки і торгівлею з нею, свідчить збережений рапорт. Де Бетанкур особисто ходив до Бохадору, і, «якщо стан речей у тій країні відповідає описам із “Книги Гішпанського Ченця”», він мав намір відкрити шлях до Золотої ріки, бо чернець писав, що «вона лише за сто п’ятдесят ліг за мисом Бохадор, що підтверджено мапою, а це якихось три дні плавання під вітрилами, і звідти відкривається доступ до землі пресвітера Іоанна, звідкіля походить стільки багатств». Але оскільки нашим норманам

лише «кортить довідатися про стан сусідніх країн, як на островах, так і на тверді земній», вони досі нічого не знають поза «крайнім мисом» Бохадор, який заступив місце колишнього арабського Фіністерре, мису Нон*, Нун або Нам, як рубіж для навігації.

От тепер ми вже дісталися часів самого принца Енріке, чиє перше плавання відбулося 1412 року. Де Бетанкур помер 1425 року, тож нема потреби й далі оповідати часом цікаві історії спорадичних плавань у інших європейських морях. Між 1380 і 1395 роками венеціанець Зені плавав на службі в Генрі Сінклера, графа Оркнейського, до Гренландії, і привіз звідти рибальські історії, в яких вгадується Центральна Америка з її людожерськими карибами і першокласним дикунством. Дещо раніше, близько 1349 року, Івар Бардсен із Норвегії здійснив одні з останніх християнських відвідин арктичних колоній Гренландії, спадщини XI століття, що тоді вже лежала в руїнах. Але жодна з цих подорожей не додає нам нового знання про Невідоме, через яке тепер проривалися не на півночі та сході, а на півдні та заході.

Як у наземних подорожах, так і в морських мандрівках ми вже відстежили розвиток західних досліджень і відкриттів аж до їхнього Героя, насправді центральної фігури як в історії Португалії, так і європейської експансії. Залишилося розповісти тільки дещо з інших ліній приготувань до його діянь у науковій теорії та національному розвитку від епохи хрестових походів.

* Мис Нон – Мис Риб. Але латиняни сприйняли це як Non («не»), «тому що з-поза нього неможливо повернутися». Про це йдеться і у віршованому «Who pass Cape Non – Must turn again, or else begone (Мис Нон пройдеш – навіки пропадеш).

Розділ V

ГЕОГРАФІЧНА НАУКА В ХРИСТИЯНСЬКОМУ СВІТІ ВІД ПЕРШИХ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ (бл. 1100–1460)

Перед хрестовими походами XI та XII століть наукова географія християнського світу, як ми побачили, була переважно запозиченою. З IX століття до Середньовіччя і християнського Ренесансу, в XI-XIII століттях, араби були визнаними спадкоємцями грецької науки, і все, що франки та латиняни знали з Птоломея або Страбона, було і вивчене, і виправлене в школах Кордови та Багдада.

Але коли нормани та Священна війна з ісламом одного разу повністю пробудили практичну енергію християнського світу, він почав приростати не тільки кордонами, але й знаннями, і в часи принца Енріке, в XV столітті, португальці могли казати: «Наші відкриття узбережжя, островів і материка не відбулися би без прогнозів та знань. Бо наші моряки виходили в море добре навчені і споряджені геометричними і *астрологічними* інструментами та таблицями, речами, які усі мореплавці та картографи мають знати». Фактично компас, астролябія, годинник і морські мапи використовувалися в Середземномор'ї близько 1400 року, щойно їх винайшли арабські купці Індійського океану.

У цьому розділі буде ще сказано достатньо, щоб нашвидку навести глянець на пізнішій і самостійно розвиненій науці християнського світу відтоді, як вона перестала просто наслідувати приклад ісламу і почала думати та навіть винаходити самостійно. В іншому розділі ми вже бачили дещо з тривалого і прозірливого впливу грецької, мусульманської та індійської традицій на

західну думку, яка підкорила всіх суперників, увібравши їхні здобутки, але ми не повинні забувати, що без певних оригінальних і впевнених в собі робіт у географічній теорії, не менше ніж у практичних дослідженнях, абсолютно неможливо пояснити сам факт появи принца Енріке та його життя – радше науковця, ніж державника. Крім того, винайдення інструментів, креслення мап та глобусів, розрахунок відстаней – не менш практичні завдання, ніж найвідважніші і найуспішніші подорожі. Першою і головною вимогою до мореплавства є засоби безпеки, сила впевненості в тому, де ти перебуваєш і куди прямуєш – усе це мореплавці отримали з застосуванням магніту.

Prima dedit nautis usum magnetis Amalphis (Першим замислив магніт користати у морі Амальфі) – каже Беккаделлі з Палермо, але найперша згадка про «чорний потворний камінь» на Заході належить англійцеві. Александр Некам, чернець монастиря Св. Албана, що написав близько 1180 року «Природу речей», розповідає нам про нього не тільки як про секрет учених, але як про річ, яку зазвичай використовують моряки. «Коли вони не можуть бачити сонця у хмарну погоду або вночі й не можуть визначити, куди спрямовано ніс судна, вони кладуть на магніт голку, яка обертається, аж поки її вістря не вкаже на північ і не зупиниться». Так сатирик Ґійо де Провен у своїй «Біблії» близько 1210 року бажає папі бути таким самим дороговказом у вірі, як у мореплавстві полярна зірка, «на яку моряки можуть тримати курс, навіть не бачачи, за самим лише вістрям голки, що плаває на соломині у воді, варто лише доторкнутися до неї магнітом».

З цього можна виснувати не тільки те, що магніт використовували наприкінці XII століття, але й те, що він був відомий деяким видатним ученим значно раніше. Коли Брунетто Латіні, наставник Данте, відвідував Роджера Бекона в Оксфорді близько 1258 року, йому показували чорний камінь, і він розповідає про нього як про щось нове і дивовижне, але впевнений, що його використання викличе підозри в магії. «Він має силу притягати до себе залізо, і якщо потерти об нього голку і прикріпити її до соломини таким чином, щоб вона плавала над водою, голка постійно вказуватиме на Полярну зорю. Але капітан судна не робитиме цього, а моряки не ризикнуть вийти в море під його командою, якщо він візьме на борт інструмент, який так нагадує пекельний пристрій».

Після цього здається ймовірним, що заслуга Амальфі полягала в тому, що Флавіо Джойя або якийсь інший громадянин цієї найпершої торгової

республіки Середньовіччя, важливої ланки між двома великими епохами прогресу, просто помістив магніт у скриньку, сполучив його з картушкою компаса і зробив пристрій простим та легким у використанні. Поза сумнівом, це сталося ще до перших плавань принца Енріке, коли він наполягав на дозволі використовувати магніт навіть прибережним торговцям, «які, окрім як триматися берега, не знають ні карт, ні голки». У кожному разі, виглядало на те, що упередження було зламане, і принаймні італійські мореплавці та їхні іспанські підмайстри вподобали морський компас ще в перші роки XIV століття або в останні роки XIII. І коли Доріа вирушив до Індії океанським шляхом 1291 року, а лісабонський флот плив до західних островів 1341 року, вони вже мали на борту певний різновид природного дороговказу, окрім історій мандрівників та власних уявлень. Десь у той же час (бл. 1350) в Португалії почали вивчати математику та астрономію, і двоє братів Енріке, король Едвард та великий регент Педру, уславилися спостереженнями й науковими дослідженнями. Так, Педру в своїх подорожах більшістю християнських країн зібрав матеріали, безцінні для дослідника, особливо оригінал Марко Поло і подаровану йому у Венеції мапу, «яка описувала всі частини Землі, завдяки чому принц Енріке отримав значний поштовх уперед».

Гарні мапи справді були для нього такими ж коштовними, як гарні інструменти, і стали значно чіткішими віхами географічного знання. Є принаймні сім відомих карт (які дійшли до нас або в оригіналах, або в описах) XIV або початку XV століття, які дають доволі чітке поняття про те, як в епоху Енріке та його попередників уявляли світ та що знали про нього. Деякими з тих мап, як нам видається, користувався сам Енріке, і кожна з них відображає певний прогрес у поточних дослідженнях.

Першою тут є венеціанська мапа Маріно Сануто, намальована близько 1306 року, яка подає у вигляді карти ідеї, навіяні першими італійськими подорожами в Атлантиці. На ній південь Африки омивається морем, як це сподівався побачити Вівальді, але стара байка про центральну ділянку, «ненаселену внаслідок спеки», зберігається. Вона підтверджувала таке довготривале уявлення про Тропічні моря, «які постійно киплять під сонцем». Крім цього, на мапі Сануто немає доказів того, що будь-хто насправді ходив уздовж узбережжя Африки. Це не прискорило поступу Енріке і навряд чи відчутно допомогло своїм дуже гіпотетичним стрибком у темряву.

Але флорентійська мапа 1351 року, яку називають Лауренційським портоланом, очевидно, є свідченням свіжих відкриттів 1341 та 1346 років і дивовижним тріумфом здогадів – за відсутності чогось іншого. Бо Африку не тільки показано як острів, але й основні обриси її узбережжя ретельно промальовано – в її західному куті миси, затоки і річки нанесено аж до Бохадору, три групи атлантичних островів – Азори, Канари та Мадейра – вперше виникають на мапі всі разом. Поза цією областю назв майже нема, і велику западину Гвінейської затоки занадто і неспівмірно збільшено. Ніщо не вказує на якісь попередні відкриття – це наводить на думку, що у творців мапи було дві мети: по-перше, відобразити результати недавніх мандрівок, а по-друге, і головне, розвинути географічну теорію, засновану на традиційних засадах: що люди минулого розповідали і що люди сучасності можуть вигадати.

Ще довго після того, як італійська першість у дослідженнях перейшла на захід, італійська наука продовжувала контролювати географічну теорію. Венеціанські мапи братів Піццігані 1367 року і Камалдолезького монастиря в Мурано 1380 року та 1459 року, а також робота Андреа Б'янко в 1436 та 1448 роках є найважливішими з середньовічних карт після Лауренційської, щодо якої слід також враховувати, що саме її подарували в 1425–1428 рр. братові Енріке, дону Педру, під час його візиту до Венеції. Цей скарб зник, але за словами тих, хто її бачив у монастирі Алкобаса у часи Енріке та після нього, з тієї мапи ставало наочним, «наскільки більше було відкрито в минулі часи, ніж у теперішні». Якщо такі відгуки є лише наближенням до правди, ця мапа все одно була достатнім доказом верховенства й мало не монополії італійців у географічній теорії.

Від Каталонської мапи 1375 року, яка спеціально покликається на каталонське плавання 1346 року і яку можна вважати його результатом, ми переміщаємося в іспанські широти, але аж до смерті Енріке 1460 року італійським креслярам не було рівних, і велику мапу Фра Мауро 1459 року – значною мірою свідчення і результат праці Мореплавця – могли намалювати для тих, чиї відкриття вона фіксувала, і міг її намалювати тільки венеціанець.

Але в італійської картографічної науки була ще одна перевага, про яку варто пам'ятати. В часи, коли більшість зображень світу вкривали чудовиська та легенди, коли картографія складалася наполовину з міфів, а наполовину з помилкових розрахунків, каботажні мореплавці Середземномор'я подавали на своїх портоланах, або морських картах, геть інші результати. Як вони цього

досягли? Випадково отримували правильний результат? «На своїх планах, – каже шведський дослідник і картограф Барон Норденскйолд, – вони ніколи не намагалися ілюструвати ідеї якогось класичного автора, якогось високовченого прелата, або легенди та мрії про подвиги лицарства з почту якогось більш чи менш письменного феодала. Плани були просто дороговказами для моряків та купців по морських портах Середземномор'я, їх рідко укладали вчені люди, і увага, яку їм приділяли вчені географи, люди теорії, у XV та XVI століттях була такою ж малою».

Але ці мапи практиків мореплавства дивовижно контрастують своєю майже сучасною точністю з результатами вільного теоретизування, яке ми бачимо у Птоломея та арабських географів і на такій фантастичній карті, як Герефордова «Маппа Мунді», добре знаній в Англії. Як можна виснувати, такі карти-схеми не були відомі грекам та римлянам. Їхні старі перипли були настановами з мореплавства, але не мальованими, а писаними, і єдина відома нам арабська карта узбережжя була копією з італійської. Але з самого початку XII століття, якщо не раніше, західне Середземномор'я стало відоме християнським морякам – принаймні тим, хто був дотичний до торгівлі та зносин цього великого внутрішнього моря, – саме завдяки цим практичним дороговказам.

З середини XIII століття, коли на узбережжях Південної Європи почали застосовувати компас, портолани стали укладати з його допомогою, і до кінця цього ж століття, у часи Герефордової мапи (бл. 1300), ці морські карти вже досягли довершеності, яку ми можемо спостерігати – і захоплюватися тими, що залишилися нам із XIV століття. З 498 екземплярів цих практичних мап, що дійшли до нас, жодна не датована раніше, ніж 1311 роком. Серед них не лише більшість, але й найважливіші – 413 з 498, а також усі найвідоміші та найдосконаліші є італійськими. Колекція починається з карти Весконте 1311 року і Дулцерта 1339 року. Контури цих двох мап точно відтворюються, наприклад, на великій голландській мапі Баренцзунса (бл. 1594), а обриси берегів, одного разу зафіксовані в XIV столітті, постійно повторюються у XV та XVI ст. Ці обриси були такими сталими з однієї причини – вони достовірні. Кожну частину середземноморського узбережжя накреслено без серйозних помилок чи диспропорцій навіть із сучасної точки зору, натомість повнота і деталізація роботи надавала морякам-практикам усе, чого вони прагнули. Звичайно, ці деталі були в берегових

лініях, гирлах річок і мисах, бо мапа відображала на землі лише дотичні до моря обриси. Адже портолани ніколи не мали наміру бути чимось більшим, ніж карти для моряків, і ставали дедалі недостовірнішими, коли намагалися заповнити внутрішні простори суходолу, зазвичай порожні. Тож нам варто придивитись до найвищого класу середньовічних теоретичних мап, які ґрунтувалися на портоланах, але брали до розгляду суходоли так само, як води та берегову лінію. Саме такими були вище описані уславлені зразки 1306, 1351, 1367, 1375, 1380, 1436, 1448, 1459 рр.

Примітка. – Один із теоретиків, Раймонд Луллі (1235–1315) з Майорки, уславлений алхімік, мав честь першим висловити ідею пошуків шляху до Індії довкола Африки з заходу та півдня.

Розділ VI

ПОРТУГАЛІЯ ДО 1400 РОКУ (1095–1400)

Енріке Мореплавець став героєм Португалії – так само, як і відкриттів, головною фігурою в історії своєї країни – так само, як і першим видатним лідером великої європейської експансії. І трьохсотлітній національний розвиток Португалії увінчався його життям і став спонукальною причиною діяльності принца – так само, як і спрямування християнського світу до енергійного зацікавлення в невідомому або майже невідомому світі довкола.

Найбільший інтерес в історії Португалії становлять, по-перше, вперта і невтомна незалежність народу, що завжди проростала з новою силою після позірних поразок, а по-друге, природжена здібність Енріке до мореплавства, яку йому вдалося розвинути до дослідницької та колонізаторської геніальності. Для незалежного національного існування Західного королівства в Лісабоні було не більше матеріальних підстав, ніж для Східного королівства в Барселоні. Португалія була, по суті, частиною Іспанії, як Об'єднані провінції Вільгельма Оранського були, по суті, частиною Нідерландів – в обох випадках тільки дух і витривалість спільноти давали деяким провінціалам право стати народом, натомість іншим було в цьому праві відмовлено.

І Португалія здобула це право у трьохсотлітній борні, яка спочатку була хрестовим походом супроти ісламу, потім війною за незалежність проти братів-християн Кастилії, а на завершення – громадянською війною супроти внутрішніх повстанців та анархістів.

У XII столітті п'ять іспанських королівств мали чіткі кордони з мусульманськими державами та одне з одним; на кінець XV століття залишились тільки велике центральне королівство Фердинанда та Ізабелли і невеличке королівство Еммануеля Щасливого, наступника принца Енріке, – на західному узбережжі. Нації є найкращим прикладом виживання найдостойнішого, і на тлі Польщі та Арагону ми можемо якнайкраще зрозуміти значення неприкрашеної та складної історії середньовічного португальського королівства. Факт незалежного існування щось означає для народу, який правив сам собою впродовж десяти поколінь. І хоча його територія ніколи не перевищувала однієї чверті півострова, а його населення не було більшим за одну третину всіх іспанців, від середини XII століття португальці тримаються окремо, з меншим правом на таку незалежність за відмінністю місця або крові, ніж Ірландія чи Наварра, безупинно воюючи з ворогами ззовні, з півночі, сходу та півдня і придушуючи значно небезпечніших ворогів у власній господі.

Але важливість зростання португальської потуги не в її ізоляції, хоча вона вперто боронила національну окремішність від інших. Вона посіла центральне і об'єднавче місце в новітній історії – місце провідника Європи і християнства у тому великому світі, який позначив справжню відмінність між Середньовіччям та нашим часом.

Бо Енріке Мореплавець вдихнув у своїх співвітчизників дух давніх скандинавських бурлак, ту ненаситну жадобу до нового знання, нових утіх, нових краєвидів та звуків, яка підтримувала дослідження XV та XVI століть – дослідження половини світової поверхні, віднайдення нових континентів на півдні та заході і відкриття великих морських навколосвітніх шляхів.

Досягнення, які стали наслідком діянь принца Енріке, зокрема наукових (починаючи з нового доведення кулястості світу, зробленого португальським моряком Магелланом) і політичних (починаючи з першої модерної колоніальної імперії, заснованої да Гамою, Кабралом та Альбукерком), занадто численні для короткої згадки в цьому тексті. Але якщо вже згадувати – слід віддати належне і справжньому автору цього рушення. Бо якщо індустріальна складова править сучасним розвитком, якщо філософія вигоди як виразник цієї складової нині є нашим порадником у війні та мирі і якщо це прийшло на зміну духу військового суперництва* саме в часи панування в Індійських

* W. H. Lecky, *Rationalism.*

морях, розвинутого за проектом Енріке, – якщо все це так, то завдяки принцу португальці стають для нас кимось на кшталт фундаторів нашої комерційної цивілізації і європейських імперій в Азії.

У перші роки XV століття Португалія – швидше через католицьке, ніж класичне Відродження – вже увійшла у своє модерне життя, десь на три покоління раніше решти християнського світу. Але її середньовічна історія мало чим відрізняється від історії п'яти іспанських королівств. Як і решта королівств, Португалія приєдналася до вигнання маврів з Астурії та Андалузії у двохсотлітньому й успішному західному Хрестовому поході (1001–1212). У тому ж проміжку, між смертю великого візира Альманзора, останньої опори старого Західного халіфату (1001), і перемогою над африканськими маврами, які заступили собою цей Західний халіфат, – між цими двома точками мусульманського тріумфу і християнської відповіді Португальське королівство постало з графства, яке 1095 року Альфонсо VI Леонський подарував своєму найманцеві Енріке Бургундському.

Протягом наступних трьохсот років (1095–1383) за його нащадків, які коронувалися у Ґімарайнші або Лісабоні, ми можемо простежити поступове, але впевнене національне зростання, аж до Революції 1383 року, з двома помітними періодами експансії і двома рецидивами скорочення і занепаду.

Спочатку настав час формування національного духу за вдови графа Енріке Донни Терези та її сина Аффонсу Енрікеша, який з володаря Коїмбри та Опорту, залежних від королівства Галісія або Леону, став першим самостійним королем Португалії. За його перемогами над маврами, взяттям Лісабона (1147) і переможною битвою при Оріке (1139) настала перша війна з Кастилією і часи затишшя в останні роки життя, за регентства його сина Санчо Містобудівника. Будівництво й плекання часів Санчо знову змінюється першими недугами в часи слабкості Аффонсу II і буремного неповноліття Санчо II. Конституційні заворушення почалися з суперечки Санчо I з Інокентієм III і з появою перших національних кортесів під проводом канцлера Жуліана.

Наступний поступ розпочався з Аффонсу III Булонського, який порятував королівство від анархії і відвоював у ісламу Алґарві, область на південному узбережжі, а також першим створив союз корони та народу проти знаті та церковників і, спираючись на нього, відмовився коритися інтердикту Урбана IV.

Дініш, його син-байстрюк, для узаконення якого король, власне, і розпочав цей герць із Римом, змінив на троні Аффонсу III 1279 року, і з ним

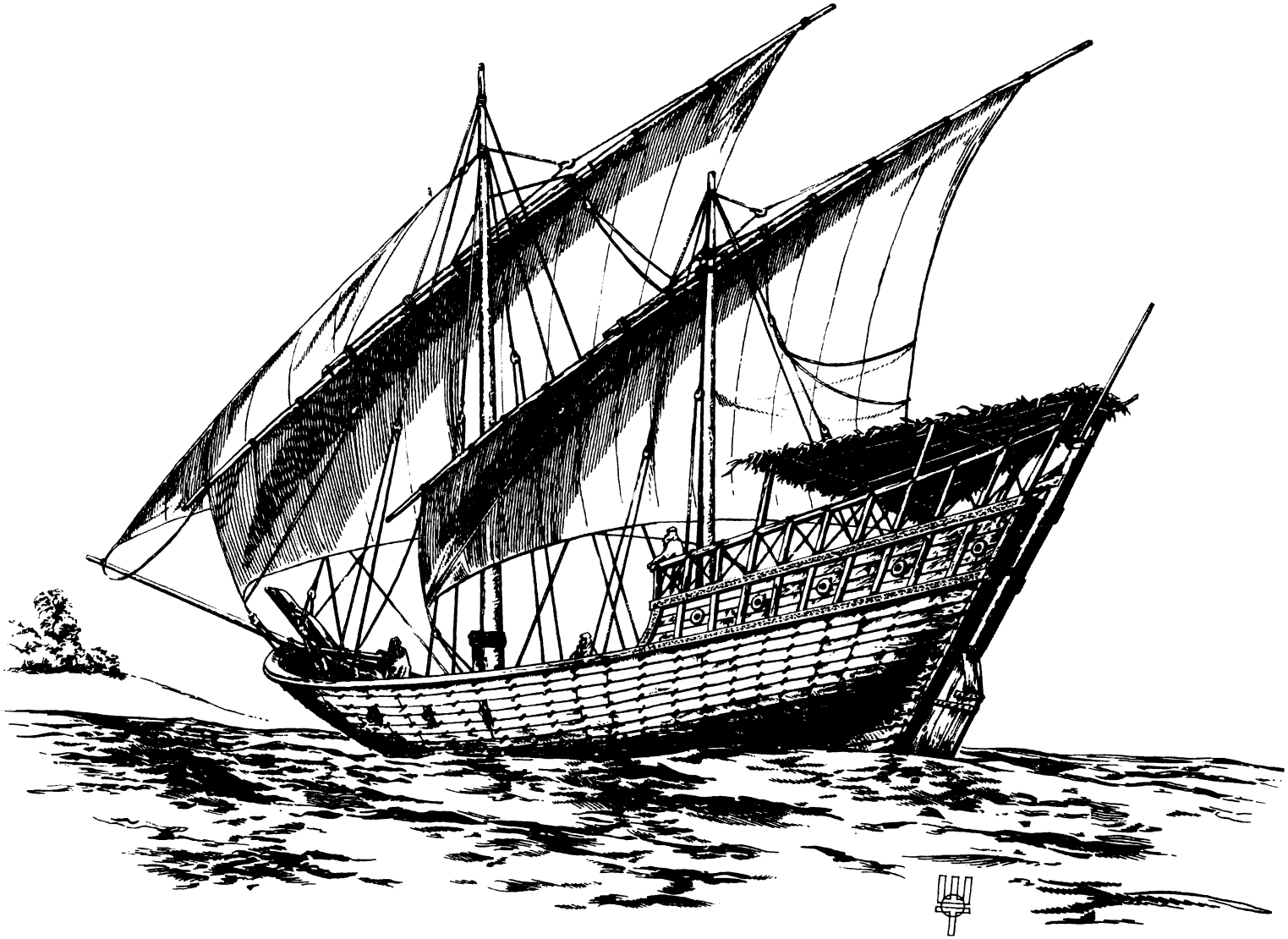

почався розквіт життя Португалії, її флоту, її літератури, її сільського господарства, юстиції і комерції.

Другий період руїни можна датувати від Чорної смерті (1348), яка загрожувала самому життю нації і залишила по собі різновид хронічної слабкості. Національний дух, здавалося, підупав, на порядку денному були придворні інтриги і політичні катастрофи, а також церква і кортеси – так само немічні і здатні лише воювати між собою.

Але під час відродження, пов'язаного з приходом нового лідера, Жуана, батька принца Енріке, нової династії – дому Авіш – та її «Плеяди уславлених інфантів», у роки після революції 1383 року, давніший релігійний та хрестоносний запал поєднався з новим духом підприємливості та несамовитої активності. Португалія таким чином перетворилася на велику державу завдяки тому, що вся нація робила свій внесок у життя й запал відновленої свободи.

До епохи короля Дініша, перед XIV століттям, у національній історії було досить мало натяків на перше державне сприяння відкриттям та дослідженням у християнській історії. Але ми мали б звести докупи ті декілька обнадійливих та пророчих випадків ранніх часів, якщо бажаємо краще зрозуміти подальші.

1) Опорту, «порт» Галісії, від самого утворення країни, або «марки» Енріке Бургундського, ймовірно, передав свою назву «Португалія» спочатку прикордонню з ісламськими країнами, потім незалежній державі й зрештою королівській імперії. Найпершим центром Португалії була гавань, а її найпершим кордоном – річка, що свідчило про природну, хоча й приховану, здібність цих людей до мореплавства.

Арабське дхау

Це судно з незначними модифікаціями дожило в країнах Перської затоки до наших днів. На ньому лише встановили дизелі та супутникові навігаційні системи. Саме на такому мандрував казковий Синдбад-Мореплавець, а його колеги забудували арабськими торговими факторіями та містами береги всього Індійського океану від Африки до Індонезії і доходили до портів Китаю. Так зване «латинське» вітрильне оснащення насправді прийшло до нас від арабів, як і мореходні астрономічні таблиці та прилади і, власне, цифри та алгебра.

2) Знову ж таки, об'єднання корони з городянами, вперше укладене дружиною графа Енріке Терезою в часи її регентства по графовій смерті (1114–1128) і відновлене її онуком Санчо Містобудівником та Аффонсу III Рятівником Королівства, є для нас першим виявом потуги класу, який став головною рушійною силою експансії, хоча сам цього майже не розумів.

3) Із завоюванням у 1147 році Лісабона Аффонсу Енрікешем, сином Терези, на чолі союзу місцевого ополчення та північних хрестоносців – фламандських, французьких, німецьких та англійських – нам стає абсолютно зрозумілим не тільки факт здобуття справді великого міста дедалі більшою християнською державою, не тільки вплив завоювання міста на постання з графства королівства, але й більш загальний зв'язок хрестоносного духу з новими європейськими націями. Сама Португалія і є найбільш тривким пам'ятником енергійності хрестоносців, саме ця енергійність зміцнила «лузитанців», щоб вистояти і супроти маврів, і проти Кастилії, саме вона виявила мореплавні схильності маленького західного королівства і спрямувала його інтереси в тому і тільки в тому напрямку, де вони могли бути неймовірно і широко успішними. Ми чесно можемо сказати, що хрестові походи ззовні і розсудливість державних мужів зсередини підготували португальців до ролі лідерів експансії християнського світу, уможливили працю Еніке Мореплавця. Іноземна допомога, отримана під Лісабоном 1147 року, була тільки повторенням у більшому масштабі того, що довгий час відбувалося в меншому, і її надавали знову і знову аж до повного завоювання південних районів між мисом Св. Вінсента і Ґвадіаною (бл. 1250), повністю сформувавши європейське королівство і завершивши відвоювання Західної Іспанії у мусульман.

4) Коли епоха хрестових походів проминула, вона залишила Португалії у спадок взаємозв'язки з Англією, Фландрією та узбережжями Північного моря, які підтримав і розвинув Дініш і королі XIV століття, аж поки вже за правління нового королівського дому Авіш, у часи дитинства Енріке Мореплавця, ці морські та комерційні відносини безсумнівно стали найголовнішими для держави і навіть основним інтересом уряду.

Так у час підписання першого торговельного договору 1294 року між торговцями Лісабона та Лондона щойно закінчився період справжніх баталій, а перед смертю Дініша (1325) ми вже бачимо значно активніше просування в тому ж напрямку. Після англійського договору про товарообмін надійшли подібні угоди з Францією і з Фландрією, в той час як для захисту

цієї торгівлі, так само як і для засвідчення свого іноді товариства, а іноді й суперництва з морськими республіками Італії Дініш, «Король-Трудівник», збудував перший португальський військовий флот, заснував нове адміралтейство для керування ним і надав посаду великому генуезькому морякові Еммануелю Пессаньї 1317 року. З приходом нового Першого лорда Адміралтейства починається іспано-італійська епоха океанських подорожей, і повторне відкриття Канар 1341 року було першим результатом цього альянсу. 1353 року старий договір 1294 року був розширений та гарантований свіжими пунктами, підписаними в Лондоні, начебто для того, щоб захистити його від прийдешніх небезпек у темні часи, що нависли над Португалією.

Бо в наступному поколінні (1350–1380) національна політика була пов'язана з іспанськими інтригами і майже повністю втратила зв'язки з зовнішнім світом, до якого королівство повернулося з Революцією 1383 року, із перемогою над Кастилією на полі бою під Алжубарротою і вступом на престол Жуана Авіша. Тоді обмежено національна, хтось може навіть сказати «провінційна» у справах свого півострова, Португалія знову повернулась до своїх давніших амбіцій: бути не доважком іспанської політики, але частиною більшого світу – комерційної та судноплавної Європи. Нітрохи не переставши бути іспанською, вона самим перенесенням свого інтересу з суходолу на море підготувалася до своєї особливої долі –

відкривати ті пустельні води,
які ніхто до них не відкривав.

Криза трапилася через любовні справи. Фернанду Прекрасний, останній лісабонський король із Бургундського дому, став рабом найгіршої зі своїх підданок, злого генія для нього і його королівства, Леонори Теллеш. Задля неї він розірвав свою шлюбну угоду з Кастилією (1372) і наразився на помсту Енріке Трастамара, якого англійський Чорний Принц уже, здавалося, переміг і підкорив при Наваретті, але який зрештою подолав усіх своїх ворогів – Педру Жорстокого, Фернанду Португальського й принца Едуарда – в битві при Кресі і Пуатьє.

Заради Леонори Фернанду безстрашно зустрів лісабонський натовп, коли кравець Фернан Васкеш привів своїх прибічників до палацу, висадив

у повітря ворота і примусив короля присягнути у вірності кастильському шлюбному контракту. Заради неї він порушив слово, дане своїм ремісникам, як він порушив його перед своєю знаттю та братом-монархом.

Сама Леонора, на яку марно полював народ, утекла від цього самосуду через покої та коридори палацу до Сантарема. Тієї ж ночі до неї приєднався Фернанду. Убезпечившись у своїй найміцнішій фортеці, він скликав армію і проклав собі дорогу назад до столиці. Юрбу розсіяли, а Васкешу та іншим заводіям утяли голови на місці. Потім, у Опорту, без подальших зволікань, король Португалії узяв шлюб зі своєю коханкою, незважаючи на наявність у тієї чоловіка, зобов'язання перед Кастилією та невдоволення свого власного народу.

«Закону нема діла, коли королеві закортіло», – каже прислів'я, але хоча шляхта та народ скорилися за життя Фернанду, буря здійнялася знову одразу по його смерті в жовтні 1383 року. Протягом останніх десяти років фактичного правління королеви Португальське королівство, здавалося б, знову змалилося до провінції Іспанії. Брат-байстрюк Фернанду, Жуан, магістр лицарського ордену Авіш і батько Енріке Мореплавця, був провідником національної партії, і Леонора марно намагалася позбутися цього мовчазного й небезпечного суперника. Вона підробила декілька зрадницьких листів від його імені, які призвели до його арешту, а потім, оскільки король би відмовився стратити Жуана без допиту, вона також підробила наказ і послала його відразу каштеляну замку Евора, де було ув'язнено магістра. Але каштелян відмовився коритися без підтвердження наказу, і Жуан утік, щоб очолити національне відродження.

По смерті Фернанду його вдова отримала регентство від імені своєї дочки Беатріш, яка щойно взяла шлюб із королем Кастилії. Підкорення Португалії було б лише справою часу, якби тільки весь народ не піднявся, щоби ще раз відстояти національну монархію та уряд. І в грудні 1383 року народ повстав. Під проводом Жуана Авіша патріоти винищили прибічників королеви і приготувалися до зустрічі з її союзниками з Кастилії. На полі бою під Алжубарротою (14 серпня 1385 року) вирішилася доля цієї боротьби. Кастильців остаточно прогнали геть, і щасливо розпочалася нова доба нової династії. Під проводом короля Жуана I та його синів Едуарда, Педру, Енріке та Фернанду португальський народ вийшов із темряви рабства до світла й життя своєї героїчної епохи.

Засновник дому Авіш, Жуан, Король Доброї Пам'яті, є постаттю великого переходу в історії своєї країни. За його правління завершилася епоха простого європейського королівства і розпочалася доба відкриттів та імперії. Окреслення території та населення, традиція врядування й політики, як внутрішньої, так і зовнішньої, убезпечених перемогами, а також постійність і тривалість стали умовами успіху, закладеними у фундамент розвитку на найближчих сотню років.

Навіть спрямування португальських інтересів у бік моря і півдня завдячує діям короля Жуана – його союзу з Англією, його заохоченню торгівлі, його війнам проти маврів. А його третій син, принц Енріке, змужнів до середини його правління, до часу захоплення Сеути (1415).

Проте власна праця короля Жуана (1383–1433) усе ж, скоріше, лише виконала функцію відновлення ладу та забезпечення ресурсами для майбутньої діяльності, ніж зіграла вагому роль у самих подіях. Жуан мав розум радше практичний, ніж пророчий, радше розсудливий, ніж творчий, але своїм відновленням суду, торгівлі, соціальних та громадських служб королівства він спонукав людей зіграти і свою роль у тому, щоб стати тогочасним «найпередовішим народом у всьому світі».

Перш за все він заснував сильну централізовану монархію, подібну до тих, якими позначилося XV століття у Франції, Англії та Росії. Загальна тенденція, наміри Людовіка XI, Тюдорів чи Івана III збігалися з метою Жуана I Португальського – правити й керувати у кожній галузі, «над кожним, у всіх справах, над церковниками так само, як і над цивільними, бути найвищим у своїй країні». Магістр ордену Авіш був вибором народу, населення Лісабона та його ватажки виступили битися за нього в перших рядах, але він не був парламентським монархом. Він волів спиратися на дворян. Бо хоча й не вірив феодалам, кортесів боявся ще більше. Тож поки в більшості нових монархій Європи головним питанням політики стало підкорення або приниження баронів, Жуан намагався досягти свого щедрим даруванням земель, одночасно рішуче позбуваючись феодалів в уряді, скорочуючи місцеві привілеї та охороняючи вольності міст від вельможних загарбників.

Плоди цього ми побачимо вже в описі життя принца Енріке, зараз за браком місця лише зазначимо цей загальний факт. Інші напрямки врядування Жуанового дому – його реформа кримінального судочинства, його впровадження рідної мови замість латини у законництві та бізнесових

документах, його спроба видання першого кодексу португальських законів, його переселення двору до справжньої національної столиці, Лісабона, – ще тільки мають позначитися на житті сина, бо кожен з цих напрямків зокрема і всі разом сприяли тій свідомій політичній єдності суспільства, на яку спиралася праця Енріке.

Такі ж плоди принесла і його зовнішня політика - ніщо інше як продовження давніх державних принципів Діниша. Постійний нейтралітет у іспанських справах і комерційний альянс з Англією та північними народами були заходами безпеки відродженого королівства, які спиралися на здоровий глузд, але вони зіграли свою роль не тільки щодо простого захисту, та й щодо розвитку судноплавства та світської науки, навіть щодо жадоби португальських торговців. На ринках Брюгге та Лондона, у «навчителів економності для Європи», краяни Енріке зустрічали мандрівників та купців з Італії, Фландрії, Англії та ганзейських міст і отримували певні натяки щодо напрямків та прибутків суходільної торгівлі з Індією та Далеким Сходом ще до того, як у Німі та Монпельє вони побачили малагетський перець та інші товари, привезені караванами з Сахари та Гвінеї.

Віндзорська та Паризька угоди 1386 та 1389 року, шлюб самого Жуана з Філіппою, дочкою старого Джона Довготелесого для сучасників і Ланкастера для історії, призвели до союзу дому Авіш із домом англійського Генрі IV і були доказами неписаного, але чітко зрозумілого Потрійного союзу Англії, Фландрії та Португалії, якому сприяли хрестові походи та торговельна і династійна політика. І результатом цих дружніх стосунків стало те, що надалі було головним чинником зовнішньої діяльності в житті Португалії, – інтерес до торгівлі, з якого і розпочалися успіхи у відкриттях та колонізації.

Зрештою, окрім гарного врядування, окрім порятунку королівства і його процвітання, Португалія завдячує королеві Жуану та його англійській дружині вихованням їхніх п'яти синів: Едуарда Красномовного, Педру Великого Регента, Енріке Мореплавця, Жуана Констебля і Фернанду Святого – двоюрідних братів англійського Генрі V, Генрі Азінкурського.

Едуард, спадкоємець Жуана Великого і його нещасливий наступник (1433–1438), нещасний, як і більшість літературних принців, але гідний усього, на що можуть заслуговувати відвага, чесність та всебічні таланти, був гарним правителем, гарним сином, гарним правником і одним з найперших красних письменників Португалії. Як учень великого канцлера свого батька,

Жуана Правителя, він залишив по собі трактат «Послідовність справедливості», як король – два інших, «Жалість» та «Вірний радник», як кавалерист – «Книгу про їзду верхи». Але для нас більше важить те, що він завжди був на боці свого брата Енріке, підтримував його плани і сприяв моді на це рушення у вирішальний момент, коли ризикована справа могла занепасти перед лицем нескінченних проблем.

Проте правою рукою Мореплавця був усе ж таки його наступний брат, Педру Мандрівник, який після відвідин усіх країн Західної Європи й участі у війні тевтонських лицарів проти язичницьких прусів привіз до Португалії багато корисного для відкриттів матеріалу – усного та письмового, у вигляді мап, креслень та книжок, – і всім цим скористалися моряки Енріке для перших океанських плавань.

Енріке довіряв його розважливості та порадам більше, ніж будь-кому іншому, і після смерті Едуарда саме регент Педру збільшив і доти щедру підтримку досліджень понад можливе, забезпечив силу-силенну кораблів і команд для плавань за мис Верде, виховав Едуардового сина і майбутнього Аффонсу V в дусі його батька та дядька, щоб той став їхнім наступником у керуванні експансією Португалії та всього християнського світу.

Жуан та Фердинанд, двоє молодших братів Енріке, не аж так сприяли праці принца, але обидва вони були наділені тією ж рідкісною шляхетністю старших інфантів, і найгірша катастрофа життя Енріке, Танжерська кампанія, тісно пов'язана з долею «Фернанду Непохитного Принца», але оскільки ми переходимо від ранньої історії Португалії до доби її великих здобутків, було б важко піддати сумнівам або обійти мовчанням те, що мати Мореплавця теж мала деякий стосунок до плекання героїв її дому. Завдяки їй принаймні принц Лузитанії, герой поеми Томсона, виглядає наполовину англійцем:

Натхнений небом лузитанський принц,
Що людству слави прагнення відкрив
І завдяки торгівлі світ змінив.

Чого Дініш бажав, завжди досягав, – як мовиться у народному віршику.

Розділ VII

СТАНОВИЩЕ ЕНРІКЕ ТА ПЛАНИ НА ЧАС ПЕРШИХ ПОДОРОЖЕЙ (1410–1415)

Аж раптом з суму давніх тих часів
Постав торгівлі світ – і в ньому геній
Навігаційний, у зневірі й безнадії,
На атлантичний обшир вибрався, і там
Почув, як вийшов із пітьми віків
Натхнений небом лузитанський принц,
Що людству слави прагнення відкрив
І завдяки торгівлі світ змінив.
Томсон, «Пори року», *Літо, 1005–1012.*

Третім сином Жуана Великого та Філіппи був інфант Енріке, герцог Візеу, магістр ордену Христа, правитель Алґарві, народжений 4 березня 1394 року. Він міг би подорожувати від одного королівського двору до іншого, як його старший брат Педру, але відмовився від усіх подібних запрошень з Англії, Італії та Німеччини й обрав життя науковця та моряка, – чимраз більше віддаляючись від відомого світу, щоб мати можливість відкрити невідомий.

Після захоплення Сеути 1425 року він оселився у своєму Морському Арсеналі в Саґреші, неподалік від містечка Лаґуша та мису Св. Вінсента, і більш ніж на сорок років, аж до своєї смерті у 1460 році, полинув думками над океаном, який розкинувся від цього скелястого мису до невідомих Заходу та Півдня. Тільки двічі за весь цей час він повертався до політичного життя, проте

як авторитетній особі йому іноді доводилося виступати арбітром у національних суперечках та лідером і вчителем народу, решту ж часу він проводив переважно в обмірковуванні планів відкриттів – за кресленням карт, за вивіренням приладів, за відправленням у море своїх кораблів і вислуховуванням рапортів своїх капітанів. У нього було три мети: відкривати, примножувати велич та багатство Португалії і поширювати християнську віру.

1) Перш за все він намагався віднайти шлях до Індії довкола Африки задля нових знань самих по собі і задля могутності, яку б надали ці знання. Позаяк він переймався передусім науковими питаннями, саме цей бік справи був найголовнішим у його планах. Енріке справді намагався пересвідчитися, якої форми наш світ, і зробити його привабливішим для людей, розсіявши жахи величезного невідомого довкола маленького цивілізованого і заселеного острівця. Він працював в імлі, що так довго огортала християнський світ і знеохочувала будь-які починання.

Отже, перед принцом Енріке постало грандіозне завдання – визначити форму світу, дослідити його країни та кліматичні зони, моря і континенти. На кожному кроці своїх практичних досліджень він мусив бути перш за все теоретиком, а практичні питання, які він допоміг вирішити, були тільки частиною ширшого завдання. Чи тягнулася та Африка, що починалася навпроти його прихистку в Саґреші, безперервно до самого Південного полюса, а чи її можна обійти і потрапити у Східний океан? З часів визнання Птоломеєвої карти це була єретична думка, але в епоху грецьких та фінікійських плавань дехто це припускав, а ще дехто, можливо, навіть довів.

Тіряни, яких фараон Нехо послав у Червоне море більш ніж за шість сотень років до Різдва Христового, припливли через три роки. Вони пересвідчилися в тому, що Африка – острів, тож повернулися із заходу та півночі через Гібралтарську протоку.

Ця ж традиція після багатьох років дискредитації тепер відроджувалася на мапах XIV століття, тож, всупереч жахливим оповідкам арабів, Енріке в перші роки XV століття зумів знайти людей, які готові були спробувати відновити занепалі надії на прямий шлях від Європи до Індій. Ми вже бачили, як далеко просунули вперед християнську науку про світ морські карти та путівники у часи, що безпосередньо передували нашій оповіді, як Марко Поло дослідив берегову лінію Азії, і навіть Мадагаскар назвав, хоча й не відвідав, цей самий мандрівник. Флорентійська мапа 1351 року доводить, що вельми

правдоподібні припущення щодо форми Африки могли виникнути навіть до початку наполегливих досліджень Енріке Португальського. Хоча торгівля арабських поселенців на східному узбережжі Африки з Малабарським берегом Індії досі залишалася закритою монополією ісламу, проте вона відкрила цілком досліджену судноплавну лінію, готову на той час для перших європейців, яким би вдалося наштовхнутися на неї і силоміць завербувати арабських лоцманів на нову службу. Таким чином відкриття значно пришвидшилися б, варто було хоча б раз обігнути західне та південне узбережжя Африки.

Окрім цього, невиразні чутки про Гвінейський берег, уже отримані від караванних торговців Сахари, принц уточнив під час перебування в Сеуті, здобувши певність у тому, що варто проминути великий західний вигин Африки поза Бохадором, і португальські каравели потраплять у східну течію, проминуть Золотий Берег та Берег Слонової Кістки, які тягнуться прямо до Індії чи принаймні пов'язують суходільні караванні шляхи з Середземномор'ям.

2) Своїми дослідницькими мандрівками Енріке започатковував португальську імперію. Спочатку, можливо, думалося тільки про прямий морський шлях як ключ до індійської торгівлі, але згодом, із кожним новим відкриттям, ставало зрозумілим, що європейське королівство може і повинно бути сполучене ланцюжком фортів та факторій із багатими країнами, до яких і тягнеться шлях цими пустельними узбережжями. У кожному разі, в очах звичайної людини багатства Сходу були очевидною і першочерговою спонукою для досліджень. Наука мала власну мету, але щоб одержати фінансування своїх робіт, вона повинна пообіцяти якісь певні прибутки. Головною мрією капітанів Енріке було те, що багатства, які зараз течуть суходільними дорогами до Леванту, з часом будуть, як приз за відвагу португальців, рухатися водними шляхами, без затримок, ризиків, грабунків та арабських посередників, до Лісабона та Опорту. Це відшкодує всі труднощі й витрати і примусить замовкнути тих, хто ремствує. Бо індійська торгівля була світовим призом, задля неї Рим зруйнував Пальміру і атакував Аравію та утримував Єгипет, бився за панування над річкою Тигр. Заради цього ж розпочиналася половина воєн, які будь-коли точилися в Леванті, і завдяки цьому італійські республіки Венеція, Генуя та Піза здобули велич.

3) І, нарешті, Енріке був хрестоносцем для ісламу і місіонером для язичників. Про нього ще доречніше, ніж про Колумба, можна сказати, що коли він прагнув імперії, то імперії християнської, а від перших плавань його капі-

тани мали наказ не тільки відкривати і торгувати, але й навертати. До самої своєї смерті він сподівався знайти землю Пресвітера Іоанна, напівреального, напівфантастичного християнського священика-короля в далеких світах, так довго відрізаного від християнського світу магометанськими країнами.

На той час багато речей підштовхувало Європу в напрямку Сходу і в напрямку відкриттів. Науковий прогрес та історичне знання, записи та вказівки мандрівників, розвиток християнських націй, розташування Португалії та дух її народу – всі ці лінії зійшлися на часі, нації та особі Енріке, і з цієї зустрічі постали в результаті і Колумб, і да Гама, і Магеллан.

У попередніх розділах ми намагалися прослідкувати просування до відкриттів XV століття вздовж цих стежин, що повільно сходилися. Ми почали з того корпусу знань та теорій, які дісталися християнському світові у спадок від Римської імперії і які в ранньому Середньовіччі опрацювали араби. Ми наголосили на певних ідеях із висловлювань мусульманських географів та діянь мусульманських воїнів, зі спротиву та сприяння, яке іслам надав європейській експансії. Ми побачили, що під час великої боротьби християнства і старих орденів із варварством основна енергія західного світу в дослідженнях чи розширенні набула форм паломництва. Потім, з часом, стало помітним, що сарацини, які починали як руйнівники на півдні, діяли як учителі і носії цивілізації для Європи і що вікінги, які, ніби пірати на півночі, здавалося, мали завершити руйнування латинської цивілізації, насправді пробудили її до нових подвигів.

У хрестових походах ця діяльність, яка вже заснувала Руську державу з одного боку і досягла Америки з другого, здавалося, перейшла від північних мореплавців на всі християнські нації і на кожен суспільний клас, а з наверненням норманів їхні звичаї першовідкривачів і заводіїв християнського світу пристосувалися до інших рухів середземноморської торгівлі, війни та побожності. Навіть паломники епохи хрестових походів уже були іншими: часто-густо вони персонально належали до інших класів – торговців, воїнів або мандрівників, які, отримавши опору в Сирії, почали дослідження Далекого Сходу.

Три найбільші рушії відкриттів XIII і XIV століть – суходільні подорожі, мореплавство і наука – стали результатом, повністю чи частково, самих хрестових походів, і, прослідковуючи найважливіші кроки європейських мандрівників, торговців та ченців-прозелітів зі Святої Землі до Китаю,

дедалі більше пересвідчуєшся, що ці практичні пошуки скарбів Китаю та Індій були необхідним етапом приготувань для спроб генуезців та португальців відкрити морський маршрут як інший і до того ж безпечніший шлях до батьківщини цих скарбів.

І нарешті, періодичні і сумнівні спроби моряків XIV століття – італійських, іспанських, французьких або англійських – обігнути Африку вздовж берега або віднайти південний шлях до Індій, тобто досягнути визначеної кінцевої мети без будь-якого чіткого плану і засобів для її досягнення, а також відродження теоретичної географії, яка намагалася одночасно заповнити прогалини в знаннях традицією і правдоподібними здогадами, – все це відчутно контрастувало з методами принца Енріке та передувало їм. Навіть його найближчі попередники у мореплавстві чи картографії* разюче від нього відрізнялися. У них було забагато духу Птоломея та стародавньої науки, вони нехтували фактами і віддавали перевагу гіпотезам, кмітливим припущенням, тож їхня праця була хаотичною та безплідною або принаймні невтішною.

Справедливим буде сказати, що кожне наступне покоління християнської думки помилялося вже менше, ніж попереднє, але до самого XV століття не траплялося, щоб дослідження велися систематично і безупинно, аж доки Енріке не подав приклад. Марко Поло та його послідовникам ми завдячуємо початками вивчення мистецтва і науки відкриттів, португальцям ми завдячуємо принаймні тим, що вони зробили відкриття справою національного інтересу і звільнили їх від фальшивої філософії. У тому, щоб шляхом безупинних і невтомних пошуків відкрити, як виглядає світ насправді, а не підганяти відомі факти до ідей якогось мислителя про те, як світ має виглядати, ми вбачаємо основну відмінність між Косьмою і навіть Птоломеєм та будь-ким зі справжніх лідерів епохи відкриттів. Для реального просування науки вперед за уявою має йти експеримент, і просто гіпотетична система Всесвіту, підтверджена Святим Письмом, уже не задовольняє вимоги часу. Ми дісталися моменту, коли дослідники були не птоломейцями, страбоніанцями або біблеїстами, а натуралістами – людьми, які досліджують речі заново, для себе.

Ці всі різноманітні цілі були включені в одну центральну мету відкриттів, але не розчинялися в ній. Пізнання світу, в якому ми живемо, і навчання цього знання інших людей було першим що робить Енріке тим, ким він став у всес-

* Окрім креслярів з Портолані.

вітній історії. Його інші цілі належать його часові та його нації, але для нього самого вони значили не менше.

Енріке здобув успіх в усіх намірах – і в тій частині, яка залишилася для історії, і в тій, яку забули через сотню років унаслідок виснаження його нації. Те, що він започаткував для своїх земляків, завершили інші, але сам початок та натхнення належали йому. Впродовж п'ятдесяти років (1412–1460) він наполегливо домагався результату, аж поки мета не наблизилася впритул, і хоча він помер, не побачивши основних плодів своєї праці, вони дозріли саме завдяки йому.

Ми бачимо ці результати на рахунках інших, але якщо Колумб подарував Кастилії та Леону Новий світ 1492 року, якщо да Гама дістався Індії 1498 року, якщо Діас обігнув мис Бур, або мис Доброї Надії, 1486 року, якщо Магеллан здійснив навколосвітнє плавання в 1520–1522 рр., то їхнім учителем і капітаном був ніхто інший, як Енріке Мореплавець.

Розділ VIII

ПРИНЦ ЕНРІКЕ ТА ЗДОБУТТЯ СЕУТИ (1415)

Ми вже побачили, що Португальське королівство, сказати б, виникло внаслідок хрестових походів. Вони залишили по собі жадобу до багатства і до ширшого світу з одного боку і зруйновану мусульманську міць – з другого. А це відкривало шлях і розбудило підприємливість усіх морських країн. Ми знаємо, що Лісабон довгий час був активним центром торгівлі з ганзейськими містами, Фландрією та Англією. І тепер заплановане завоювання Сеути і заклик завойовника Алжубарроти до великого національного зусилля знайшли відгук у народу. Принцові королівського дому під силу те, що недоступне звичайній приватній особі, тож Португалія, значно розвиненіша за багато інших хрис-

Скандинавський дракар

Мандри вікінгів від Царгорода до Гренландії потребували гарних мореходних кораблів, однаково придатних як для мандрівок океаном, так і для просування вглиб континентів річками. Дракар був таким вітрильно-гребним кораблем - однаково придатним як для бою, так і для далеких переходів. Певні назви його конструктивних особливостей перейшли до морської термінології усіх європейських народів. Лівий борт називають бак-бортом, бо керманич, який керував стерновим веслом, стояв до нього спиною. Вікінги навчилися ходити під квадратним вітрилом круто до вітру, обтягуючи його передню шкаторину. Обшивку судна вони робили «внакрій». Це полегшувало її конопачення й збільшувало водотривкість.

тиянських королівств, була готова розширювати кордони без остраху за власний дім.

Але ще до завоювання Сеути, 1410 чи 1412 року, Енріке почав відправляти свої каравели повз мис Нон, який разом із Бохадором так довго був «Крайнім мисом» Африки. Першим завданням цих кораблів було досягнути Гвінейського берега, обійшовши велике західне плече континенту. Щойно вони там опинилися б, торгівля золотом, слоновою кісткою та рабами перейшла б від пустельних караванів до європейських прибережних суден. Тоді східний вигин Африки вздовж бухт Беніну та Біафри мав бути пройдений аж до Індій, якщо це було можливо, як дехто думав, а якщо ні, то перший етап шляху слід повторювати знову і знову, аж поки моряки не знайдуть і не обігнуть Південний мис. Обхід Гвінеї виявився лише частиною огинання Африки, але це було значно більше, ніж половина битви, – якщо Індія була фінальним призом повного успіху, то Золотий Берег був винагородою за перший розділ цієї історії успіху.

Але про ранні експедиції нічого докладно не відомо. Історія африканських плавань починається з війни 1415 року, і вона принесла Енріке відомості про Сахару і узбережжя Гвінеї, про племена темношкірих маврів і справжніх негрів на Нігері та в Гамбії.

1414 року, коли Едуардові було двадцять три, Педру двадцять два, а Енріке двадцять, король Жуан запланував напад на Сеуту, великий мавританський порт на африканському боці Гібралтарської протоки. Три принци просили посвяти в лицарі, тож їхній батько спочатку пропонував відзначити цей рік лицарськими турнірами, але за порадою скарбника Португалії, Жуана Аффонсу Алемкера, він вирішив натомість здійснити африканський похід. Бо завоювання мусульман вимагало тих самих зусиль і грошей, які витратилися би на театральні бої між християнами. Отже після розвідки на місцевості і відволікання підозр Арагону і Гранади можливістю оголошення війни графу Голландському король Жуан отримав формальну згоду своїх дворян у Торреш-Ведраш, підняв вітрила у Лісабоні в день Св. Якова, 25 липня 1415 року, як напророкувала при смерті королева Філіппа дванадцятьма днями раніше.

Цій блискучій жінці, яка поділяла з ним трон двадцять вісім років і яка наставляла його синів бути достойними спадкоємцями свого батька, очільника Португалії, і «зразком для всіх християн», смерть завадила побачити перші перемоги своїх дітей. Її остання думка була про їхній успіх. Вона говорила

з Едуардом про його королівське покликання, з Педру про його лицарський обов'язок опікуватися вдовами та сиротами, а з Енріке про турботу полководця про своїх людей.

Тринадцятого числа, в останній день своєї хвороби, вона опритомніла, щоб запитати: «З якого боку дме такий сильний вітер над будинком?» – і, почувши, що вітер північний, відкинулась горілиць, вигукнувши: «Це вітер для вашого плавання, яке має розпочатися в день святого Якова». Тож затримуватися по її смерті було б фальшивою шанобливістю. Хрестоносці відчували, що дух королеви був із ними і підганяв їх.

Уночі 25 липня флот полишив Тагу, 27-го хрестоносці кинули якорі в затоці Лаґуша і оглянули всі свої сили: «33 галери, 27 трирем, 32 біреми і 120 піннасів та транспорту», що перевозив 50 000 солдатів і 30 000 моряків. Брали участь також деякі дворяни та купці-шукачі пригод з Англії, Франції та Німеччини. Це нагадувало повторення колишнього завоювання Лісабона – завелика армада заради замалої здобичі.

10 серпня вони були поза Альґесірасом, який тоді перебував у руках маврів як частина королівства Гранада, а 12-го легші судна вже досягли африканського берега, але важчі кораблі сильний вітер відніс майже до Малаги.

Сеута, стародавня Септа*, колись відбудована Юстиніаном, була головним портом Марокко, центром комерції для південних та східних торгових шляхів і осередком піратства для берберських корсарів. Вона довгий час слугувала аванпостом мусульманських нападів на християнський світ, та тепер Європа наступала, щоб зробити її аванпостом іспанського походу проти ісламу.

Місто було збудоване за звичайним планом. Воно складалося з двох частин: цитаделі та укріпленого порту, які разом перекривали перешийок довгого півострова, що видавався десь на три милі на схід від африканського материка і розширювався знову за східним муром Сеути до ширшої пагорбистої місцевості.

Саме туди, де суходіл починав розширюватися і утворював природну гавань, у якій португальці планували свою висадку, принц Енріке з великими пригодами привів важкі кораблі. Сильні течії, які віднесли їх геть до іспанського берега, насправді виявилися добрими союзниками європейців. Бо маври, які дуже переполошилися за перших ознак нападу і поспішили скликати всю можливу підмогу з Феса і внутрішніх територій, вирішили, що

* «Місто на семи пагорбах», як можна витлумачити походження назви.

християнський флот розсіяло остаточно, і розпустили всіх, крім власного гарнізону, в той час як португальців знову надихнула до дій полум'яна енергія короля Жуана, принца Енріке та його братів. У ніч на 15 серпня, на свято Вознесіння Богородиці, вся армада нарешті дісталася рейду Сеути. Енріке зі своїми кораблями з Опорту об'якорився навпроти подолу, а його батько, хоча й страждав від поранення в ногу, пройшов уздовж усього флоту в шлюпці, гуртуючи усіх своїх людей до штурму, який мав розпочатися на світанку. Енріке мав право першим ступити на берег там, де, як і сподівалися, захисники майже оголили набережну. Бо основні сили португальців було б кинуто на замок, а кожен мавр пориватиметься битися саме там, де їм протистоятиме не менше ніж король Португалії.

Поки в армаді тривали всі ці приготування, Сеута сяяла всю ніч, ніби у свято. Нажаханий правитель не зміг вигадати нічого кращого, як налякати ворогів видовищем надзвичайно велелюдного міста, тож за його наказом вогні горіли в кожному вікні кожного будинку. Щойно розвиднілося, християнське військо побачило, як на пляжі та в гавані шикуються маври, вигукуючи погрози. Деякі добровольці тут-таки їх атакували, забувши про претензії Енріке на першість. Такий собі Руй Ґонсалвеш першим вискочив на берег і розчистив прохід для решти. Інфанти Енріке та Едуард не відставали, і після несамовитої боротьби мусульман погнали через ворота порту назад до мурів міста. Тут вони знову згуртувалися довкола «чорного велетня, який бився голим, але з силою багатьох чоловіків, збиваючи християн з ніг камінням». Та зрештою він упав, збитий ударом списа, і хрестоносці проклали собі шлях до Сеути. Але Енріке, як головний капітан на цьому фланзі, утримав своїх людей від того, щоб кидатися на пограбування дитинця, і затримав їх біля воріт, пославши гінця до кораблів по свіжу підмогу. Її невдовзі привів Фернандеш д'Атайде, який підбадьорив принца вигуком: «Це найкращий вид турніру для вас, ваша світлосте! Тут ви здобудете достойніше лицарство, ніж у Лісабоні!»

Тим часом король із доном Педру почули про перший успіх Енріке ще на борту корабля і негайно скомандували до наступу на своєму фланзі. Після значно бурхливішої, ніж у нижньому місті, сутички маврів примусили тікати, і Педру переслідував їх вузькими вуличками, ледь уникнувши загибелі під градом важкого каміння з дахів будинків, аж поки не зійшовся зі своїм братом у мечеті або на майдані поряд із нею в центрі Сеути.

Потім нападники розбрелися для грабунку і ледь не втратили все місто знову. Якби не затятість Енріке, який із купкою людей двічі відбивав відновлений мусульманський приступ, до останнього утримуючи ворота внутрішньої стіни між подолом та цитаделлю, «з сімнадцятьма, сам – вісімнадцятий», Сеуту було б утрачено після здобуття. Донесення твердили, що і Енріке, і Педру загинули. «Такий кінець не повинен лякати воїна», – тільки й мовив їхній батько, що був біля кораблів під фортечними мурами, чекаючи, як Едуард III під Кресі, доки впораються його сини. Але ближче до вечора з війська повідомили, що принци неушкоджені, портові квартали захоплено і маври тікають з дитинця.

Енріке, Едуард і Педру провели військову нараду і призначили штурм замку на наступний ранок, але після заходу сонця декілька розвідників, яких вислали на вилазку, донесли, що весь гарнізон накивав п'ятами.

Це відповідало дійсності. Правитель у розпачі, втративши сподівання втримати місто, показав приклад стратегічного маневру в глиб країни ще раніше, ніж упало нижнє місто, і коли португальці з сокирами з'явилися біля воріт фортеці та заходилися їх рубати, всередині залишалося всього двоє маврів. Вони почали кричати зсередини, що християнам не варто турбуватися, і вони відчинять ворота самі, і штандарт Св. Вінсента, покровителя Лісабона, ще до вечора здійнявся над найвищою баштою Сеути.

Король Жуан запропонував Енріке за його доблесний провід почесті дня і право бути висвяченим у лицарі раніше за своїх братів, але принц, який на початку штурму пропонував передати своє командування Едуарду, як найстаршому, попросив, щоб «ті, хто був народжений перед ним, мали право отримати звання раніше». Тож три інфанти стали лицарями в порядку народження, і кожен тримав у руці оголеного меча, якого одержав від королеви на її смертному ложі.

Це був перший християнський обряд, проведений у великій мечеті Сеути, пересвяченій на собор. Після цього місто старанно і ретельно пограбували з кінця в кінець. Здобичі, золота, срібла і коштовного каміння, речей та зілля було стільки, що на все інше звичайний солдат уже не зважав. «Величезні глеки оливи, меду, спецій та іншої провізії» викидали просто на вулиці, і злива змила стільки їжі, що її з надлишком вистачило б на утримання цілого гарнізону.

Можновладці та принци привезли до Португалії деякі невеличкі трофеї. Двоюрідний брат Енріке, тоді граф Барселуша, а потім більш відомий

як нестерпний герцог Браганський, відібрав для себе із шістсот мармурових та алебастрових колон з палацу правителя. Сам Енріке отримав у Сеуті відомості про внутрішню Африку, її торговельні шляхи та Золотий Берег, які переконали його почати відтоді постійні прибережні плавання. Його ранні спроби досліджень були наскоками, подібними до окремих випадкових спроб іспанських та італійських гарячкових сміливців. Але з цього року почалися планомірні океанські плавання. Від часу свого перебування в Сеуті Енріке працював спокійно, зосередившись на найближчій передбачуваній меті. Це стало першим кроком у ширших планах, на які його наштовхнули люди, з якими він тут спізнався і розговорився. Вони потрапили до Сеути з Гвінеї через море пустелі, він посилатиме своїх моряків до *їхньої* точки відправлення довшим шляхом – через пустелю моря.

Отже перемога під Сеутою таки вплинула безпосередньо на предмет нашого розгляду, і з цієї ж причини було важливим, що завойовники, замість зруйнувати місто, вирішили його утримати. Коли більшість військової ради висловилася за безпечне і швидке повернення до Португалії, один дворянин, Педру де Менезеш, перевірений друг Енріке, нетерпляче вдарив об землю тростиною з апельсинового дерева, яку тримав у руках. «Присягаюся, що ось цією ковінькою я відстою Сеуту від будь-якого мурина і від них усіх». Його призначили командувати фортецею і таким чином залишили відкритими для Європи і для погляду принца один кінець величної дороги торгівлі та міжнародних зносин, які Енріке намірявся закріпити за своєю країною. Коли його кораблі одного разу досягнуть Гвінеї, другий кінець цієї ж дороги теж буде в його руках.

Король та принци залишили Сеуту у вересні того ж року (2 вересня 1415 року), але зв'язок Енріке з полем його першого бою ще не перервався. На третій рік одноосібного командування Менезеш побачив, що маври дуже на нього напосідають. Король Гранади вислав сімдесят чотири кораблі, аби блокувати місто з моря, а війська з Феса прокладали собі шлях до нижнього міста. Енріке поспішно направили з Лісабона йому на допомогу, поки Едуард і Педру збиралися рушити за ним у разі потреби з Лаґуша та узбережжя Алґарві. Але Сеута вже відбилася самотужки. Варто було першому підкріпленню показатися в Гібралтарській протоці, Менезеш примудрився надіслати на кораблі відомості про своє небезпечне становище, бо бербери на суходолі вже оволоділи Альміною, або східним кварталом торгового міста, і в той же

час галери Гранади закрили вихід з порту. Після цих новин Енріке якомога швидше рушив на допомогу, але прибув саме вчасно, щоб побачити безладну втечу маврів. Менезеш із гарнізоном здійснив відчайдушну вилазку, щойно побачивши підмогу, яка входила в протоку, – сама її поява спричинила паніку на ворожих кораблях, і тільки одна галера залишилася біля африканського берега, щоб допомогти своєму загонові – загонові, який кинули напризволяще і без надій на порятунок на східних пагорбах Сеутського півострова, відрізаних міськими мурами від берберських союзників. Коли Енріке висадився на землю, Альміну вже було повернуто, а останнього гранадського мусульманина добито. І відтоді Сеута безпечно перебувала в руках християн.

Але принц після двох місяців очікування в надії знайти собі якусь більшу роботу в Африці задумав зухвалий удар у Європі. Ісламові досі належало королівство Гранада в Іспанії, заслабке, щоб відвоювати старий Західний халіфат, але достатньо сильне як останній притулок тепер завойовуваного, а колись імперського народу, щоб стати легкою здобиччю іспанських королівств. І в цьому королівстві найбільших турбот з усіх мусульманських фортець завдавала скеля Тарик – Гібралтар. Саме Середземномор'я не було цілковито безпечним для християнської торгівлі та комунікацій, поки європейський Стовп західної протоки був сарацинським фортом. Якщо Португалія збиралася підкорювати чи досліджувати північну Африку, цілити в Гібралтар було так само бажано, як і в Сеуту. Обидва боки протоки, Кальпе і Абіла, повинні опинитися в її руках, перш ніж християнський світ зможе безпечно поширюватися вздовж Атлантичного узбережжя.

Тож Енріке перед своєю військовою радою постановив зробити спробу захопити Гібралтар на зворотному шляху до Лісабона. Але буря пошарпала флот, а поки його можна було б переоснастити та переформувати, час уже минув, тож принц підкорився повторним наказам свого батька і одразу повернувся до двору. За відвагу і вправність під час шторму під Сеутою його було нагороджено титулом герцога Візеу і володаря Ковільї, де король Жуан уперше здобув власне королівство після африканської кампанії – під Тавірою на узбережжі Алґарві. Разом зі своїм братом Педру, який розділив його честь як герцог Коїмбри і володар земель, відомих відтоді як Інфантадо, або Земля Принца, Енріке таким чином розпочав родовід герцогів Візеу в Португалії. А серед інших подробиць війни його ім'я окремо пов'язують із тим, що він залучив англійський флот до своєї армади, коли вербував кораблі та команди навесні 1415 року. Так само як англійські хрестоносці

проходили повз Лісабон вчасно, щоб допомогти його завоювати Аффонсу Енрікешу, «великому першому королю» Португалії 1147 року, так само тепер двадцять сім англійських кораблів на своєму шляху до Сирії принагодилися допомогти португальцям у їхньому першому закордонному завоюванні.

Нарешті, те, що результати Сеутської кампанії надали поживу для роздумів про західну та внутрішню Африку Енріке, вже захопленому пошуками морського шляху до Індії, зауважували всі сучасники та послідовники, які цікавилися його планами, але це були не тільки караванні новини, які він отримав під час двох експедицій 1415 та 1418 року. І Азурара, хроніст його плавань, і Дієґу Гомеш, його заступник, дослідник островів Зеленого Мису і Верхньої Гамбії, цілком конкретні щодо нових відомостей про узбережжя, отриманих тоді від мусульманських бранців.

Принц не тільки отримав «новини про ходіння купців від узбережжя Тунісу до Тімбукту і до Кантори в Гамбії, які надихнули його шукати прохід до цих земель морським шляхом». «Темношкірі маври (або азанегаї), його полонені, розповідали про якісь високі пальми, що ростуть у гирлі Сенегалу, або Нілу Чорних, на які могли орієнтуватися каравели, послані ним на пошуки ріки». На той час, коли Енріке приготувався полишити Сеуту назавжди, в 1418 році, у його думках стали очевидними п'ять причин для дослідження Гвінеї, які наводить його вірний Азурара:

Перш за все він прагнув пізнати країну поза мисом Бохадор, яка досі була повністю невідома ні з книжок, ні з розповідей моряків.

По-друге, він хотів, якщо буде відкрито за цим мисом якийсь християнський народ чи гарні порти, розпочати торгівлю з ними до взаємної вигоди аборигенів та португальців, бо він знав, що жодна європейська нація ще не торгує з тими краями.

По-третє, він вірив, що маври в цій частині Африки могутніші, ніж вважалося, і побоювався, що там нема християн узагалі. Тож він був змушений розвідати, які численні і могутні його вороги насправді.

По-четверте, у всіх своїх битвах з маврами йому ніколи не траплявся християнський принц, який підтримав би його з іншого боку (з внутрішньої Африки) з любові до Христа, отже він прагнув зустрітися з таким принцом.

І, нарешті, його палким бажанням було розповсюджувати християнську віру для порятунку численних племен, що проживали в гніві Божім.

Окрім цих причин, Азурара також вірив у шосту і найвагомішу – якою він продовжив перелік з усією серйозністю – як основну і небесну підставу трудів принца.

«Оскільки його покровителем був Овен, який перебував у домі Марса і посилювався Сонцем, а вищезгаданий Марс був у знаку Водолія, який у домі Сатурна, було зрозуміло, що мій володар природжений бути великим завойовником і людиною, що шукає речі, приховані від інших людей, згідно з хитрощами Сатурна, в чиєму домі він був»*.

* Спроби Енріке та його родини завоювати імперію на землі в північній Африці не потрібно відділяти від морських та прибережних досліджень. Це були два аспекти однієї ідеї, два обличчя одного задуму. Таким же чином нова єпархія Сеути, тоді заснована, стала першим кроком до організованого навернення язичників півдня. Францисканці заснували єпархії Фесу й Марокко ще 1233 року, але відтоді ініціативи не отримали продовження.

Розділ IX

ПОСЕЛЕННЯ ЕНРІКЕ В САҐРЕШІ ТА ПЕРШІ ВІДКРИТТЯ (1418–1428)

Якби навіть принц не потрапив у Сеуту завдяки своєму вибору долі першовідкривача, це в кожному разі сталося б за його другого і останнього повернення туди (1418). Відтоді й до смерті він віддалився від життя при дворі Лісабона, проте невдовзі зібрав довкола себе конкурентний почет – із людей науки та судноплавства.

Старий «Святий мис» римлян, за тодішньою назвою Саґреш, а тепер «мис Св. Вінсента» у Нельсона та на сучасних картах, став його домом на наступні сорок років, проте значну частину свого часу він також проводив неподалік у порту Лаґуша.

1419 року король Жуан зробив його пожиттєвим правителем Алґарві (південної провінції Португалії), і новий губернатор одразу почав із перебудови та розширення поселення старого морського арсеналу на перешийку мису, який невдовзі став «містечком принца». У Лаґуші його кораблі будувалися та комплектувалися командами, в самому Саґреші продумували всі плани відкриттів, виправляли мапи та інструменти, а звіти колишніх та теперішніх мандрівників звіряв особисто принц. Таким чином з'являлися інструкції його капітанам та обладнання для його каравел. Святий мис, який він колонізував, був із будь-якого погляду гарним осередком для його океанського мореплавства. Тут, де Атлантика омивала землю з трьох боків, він почувався ніби безпосередньо на місці подій. На Саґреші збереглися будівлі ще XI століття, грецька географія традиційно робила його точкою відліку в своїх неточних континентальних вимірах довжини населеного світу, а генуезці, орієнтовані

на набуття панівних пунктів на кожному узбережжі, палко бажали заснувати там колонію, але Португалія не була готова стати, подібно до Візантійської імперії, коморою для італійської комерції, а Енріке мав свої причини охороняти безлюдний мис.

Там він побудував для себе палац, капличку, робочий кабінет та обсерваторію – найпершу в Португалії – і містечко для своїх помічників та супутників. «Бажаючи отримати вдалі результати докладених зусиль, принц присвятив цьому питанню велику працьовитість та всі думки, і за великі кошти виписав майстра Жакоме з Майорки, досвідченого в мистецтві навігації, а також кресленні мап та виготовленні мореходних інструментів, якого разом із відомими арабськими та єврейськими математиками призначив навчати португальців цієї науки». Так принаймні стверджує Жуан ді Барруш, «Португальський Лівій». Таким чином у Саґреші було розпочато новітнє систематичне вивчення прикладних наук у християнському світі, це було краще за роботу давньогрецького «Університету» в Александрії, з яким його часто порівнюють, бо було практичним по суті. «З нього наші моряки, – каже Педру Нуньєш, – виходили добре навченими, мали інструменти та правила, які слід було знати всім креслярам карт». Ми б залюбки довідались більше про наукові праці Енріке, бо вони обросли великою кількістю легенд. Навіть заснування ним кафедри математики в Лісабонському університеті або в Коїмбрі – на нашу думку, найкраще свідчення незаписаної історії робіт його школи – піддавали сумнівам деякі сучасні критики, навіть національний історик Алешандрі Геркулано. Але однозначно слід віднести на рахунок школи та науки принца Енріке два значних удосконалення: перше – у мистецтві виготовлення карт, а друге – у будівництві каравел та океанських суден.

Велика венеціанська мапа Фра Мауро з Камалдолезького монастиря в Мурано, закінчена 1459 року, за рік до смерті Мореплавця, унаочнює одну фразу Кадамосто, моряка-практика, уродженця Італії на службі в Енріке, – те, що «португальські каравели були найкращими вітрильниками на плаву», доведено появою цієї карти краще, ніж будь-чим іншим.

В обох цих напрямках Енріке спирався на результати італійців і просувався до успіху з їхньою допомогою. Колумб, Каботи і Вераццано в пізніші часи репрезентували інтелектуальну перевагу Італії над іншими націями – Іспанією, Англією та Францією, проте мали шукати кар'єри і ресурсів не у власних торгових республіках, а при дворах нових централізованих королівств

Заходу, де патерналістський деспотизм давав найкращі надії очолити будь-який популярний рух, соціальний, релігійний, політичний чи науковий. Так само в ранньому XV столітті моряки на зразок Кадамосто і Де Ноллі, наукові креслярі, як Фра Мауро і Андреа Б'янко, поглядали з Венеції та Генуї на двір Саґреша, щоб служити принцу Енріке у властивій їм галузі, і знаходили заохочення та віддяку, яких вони шукали вдома, але переважно шукали даремно.

Поселення Енріке на мисі Св. Вінсента недовго чекало на результати. Плавання його капітана, Жуана де Трашту, до «родючого» району Ґран-Канарія 1415 року у жодному сенсі не було відкриттям, оскільки завоювання Жуана де Бетанкура 1402 року зробило ці «Щасливі острови» добре знаними. Але вже віднайдення Порту-Санту та Мадейри в 1418–1420 рр. стало справжнім здобутком. Бо історія англійської висадки на Мадейрі була для всіх таємницею, яка завдяки щасливому випадку потрапила в розпорядження принца – але не далі, тож, на думку загалу, португальці непогано взялися за Море Темряви.

Першим стало виявлення «Святої Гавані» 1418 року. Цього року, повідомляє Азурара, два зброєносці дому принца на ймення Жуан Ґонсалвеш Зарку та Трістам Ваз, нетерплячі до слави і палко спраглі слугувати своєму господарю, вийшли в море, щоб досліджувати хоч і сам Гвінейський берег. Та біля Лаґуша їх захопив шторм, і корабель віднесло до острова Порту-Санту. Таке ім'я вони дали острову «в годину радості, уникнувши небезпек бурі».

Зарку і Ваз із тріумфом повернулися до Саґреша і доповіли про новознайдений острів, добре придатний для постійного поселення. Енріке, як завжди «великодушний», з величезною цікавістю підтримав ідею і послав колонізувати острів Зарку, Ваза та іншого свого конюшого, такого собі Бартолом'ю Перестрелло, з двома кораблями і товарами для нової країни: пшеницею, медом, цукровою тростиною з Сицилії, мальвазійським виноградом із Криту і навіть кроликами з Португалії.

У своєму першому зворотному рейсі Зарку полонив лоцмана Моралеша з Севільї, і від нього принц отримав певні відомості про висадку англійців на Мадейрі. Отож із чітким наміром подальших відкриттів його капітани повернулися до Порту-Санту 1420 року з Моралешем як провідником. Тепер, як і раніше, головним у команді був Зарку, він зробив собі ім'я в Сеуті, і, якщо традиція не бреше, саме він уперше застосував корабельну артилерію. Відкриття Порту-Санту записали також переважно на його рахунок.

Відпливши з Лаґуша в червні 1420 року, Зарку знову досяг «Чудесної гавані» свого першого успіху, але ще до цього дозорець звернув його увагу на темну лінію, схожу на ознаки віддаленої землі на південно-західному горизонті. Колоністи, яких Зарку залишив на острові в свої попередні відвідини, спостерігали за лінією день за днем, аж поки переконалися, що це щось більше за скороминуще явище на морі чи на небі. Тут же був і Моралеш, який підтвердив, що там був острів Мечіна. Туман, який навис над цією частиною океану, завдячує густим та вологим лісам – подібним до тих, що росли на острові його давнішньої пригоди.

Зарку зважився на спробу. Після восьмиденного відпочинку в Порту-Санту він підняв вітрило і, побачивши, що туман розвиднюється на схід від захмарного берега, пішов у тому напрямку і вийшов до низького багнистого мису, який він назвав косою Св. Лаврентія. Потім, скрадаючись уздовж південного берега, він вийшов до високогір'я і лісів Мадейри – названої цим іменем саме там і тоді чи то, як каже Де Баррос, «від знайдених там густих лісів», чи то, названі Мачіко, – на честь першовідкривача, нещасного Роберта Мечіна. Бо після висадки португальці, спрямовані Моралешем, швидко знайшли дерев'яний хрест і могилу англійця та його коханки, і саме там Зарку, оскільки жоден не міг оскаржити його титул, «вступив у володіння» островом від імені короля Жуана, принца Енріке і ордену Христа.

Знову зійшовши на борт, він повільно пройшов уздовж берегів від «річки Скіпок» до «Галчиної гори» і «Затоки вовків», де його люди сполохали стадо тюленів. Так він дістався широкої рівнини, порослої фенхелем (солодким кропом), або ж «фуншалом», де в пізніший час і заснували столицю острова. Берегова партія, яку відправили досліджувати в глиб суші, доповіла, що з гір можна зусібіч бачити океан, і Зарку, заготувавши зразки місцевої деревини, рослин і пташок Фуншалу, відплив назад до Португалії в останні дні серпня.

При дворі йому влаштували розкішний прийом, зробили графом – «Графом Затоки вовків» – і подарували пожиттєве правління островом. Трохи згодом його родина отримала спадкове правління. Тристам Ваз, другий за посадою принців службовець, теж отримав нагороду: в його розпорядження віддали північну половину Мадейри, і 1425 року Енріке почав її планомірно колонізувати. Зарку ж іще в травні 1421 року повернувся на острів з дружиною, дітьми та супутниками і заклав «порт Мачіко» та «місто Фуншал», але це стало державною справою лише через чотири роки.

Острів же від самого початку, за рахунок експорту деревини, смолистої «драконячої крові» й пшениці, почав відшкодовувати клопоти відкриття та колонізації. Цукор та вино були доведені до досконалості в пізніші роки, після великої «Семилітньої пожежі», яка спопелила ліси і збагатила ґрунти Мадейри. Невдовзі після повернення Зарку до Фуншала він першим розклав вогонь біля лісу позаду фенхелевого поля на узбережжі, щоб розчистити собі шлях крізь гущавину в серце острова. Полум'я бурхало й жевріло, аж поки не охопило увесь ліс, що вкривав схили, і першопоселенці з їхніми обмеженими ресурсами нічим не могли його зупинити. Мадейра підсвічувала кораблям Генріха шлях на південь, ніби вулкан, аж до 1428 року. Принаймні так цю банальну історію розповідають у Португалії, часто поєднуючи з іншою – про нашестя кроликів, які зжерли всі зелені насадження острова в перші ж буремні роки поселення Зарку і таким чином запобігли експорту будь-чого, крім будівельного лісу. Його було вивезено до Португалії так багато, що життя Енріке стало віхою в архітектурі Іспанії, а від експорту з «Лісового острова» походить мода на високі будинки, яка замістила собою скромніший арабський стиль.

Хартія Енріке, датована 1430 роком, написана через десять років після повторного відкриття Мадейри, містить перелік імен деяких перших колоністів і заповіт Енріке острова, або радше його «пастви» ордену Христа від 18 вересня 1460 року – саме перед смертю. Хартія стала основною сполучною ланкою між цією колонією та метрополією в наступному поколінні – але в історії заснування знайшлося і декілька цікавіших фактів, ніж наполегливість принца в переписі своєї маленької «нації». Від самого початку ретельно велися реєстри сімей колоністів, і з них ми можемо довідатися дещо дивовижне про людей, які розпочинали людський рід, як він є, на новій землі. Перших дітей, народжених на Мадейрі, – сина та дочку Айреша Феррейри, одного з товаришів Зарку, – охрестили Адамом та Євою*.

* У 1418 та 1424–1425 роках Енріке викупив і намагався гарантувати певні права власності на Канарах, визнані де Бетанкуром, і ці спроби було повторено 1445 та 1446 року.

Розділ X

МИС БОХАДОР ТА АЗОРИ (1428–1441)

Незважаючи на успіх Зарку, мис Бохадор так і не вдавалося обігнути, хоча з 1418 року каравели щороку виходили з Саґреша, «щоб знайти узбережжя Гвінеї».

1428 року дон Педру, старший брат Енріке, повернувся зі своїх мандрів з усіма книжками та морськими картами, які він зібрав для допомоги дослідникам, – і майже напевно, що «Мапа Мунді», подарована йому у Венеції, використовувалася як практичний вказівник для наступних спроб на заході та півдні – для плавання до Азорів на захід і в напрямку Гвінеї на південь.

Ця дорогоцінна карта дона Педру, подібна до його «манускриптів подорожніх», зберігалася в королівському монастирі Алькобака до кінця XVI століття, коли її було безповоротно втрачено, і «швидше за все, використовувалася в Саґреській школі аж до смерті принца Енріке, бо принаймні ще 1431 року вона позначилася на португальському відкритті Азорів. Усі острови Західної Африки, досить докладно позначені на цій карті 1428 року, були напіввідомі християнській науці. Навіть якщо вони поверталися в поле зору або їх наново відкривали внаслідок якогось випадку чи авантюри, їх потім усе одно втрачали з овиду і з пам'яті через відсутність систематичних досліджень. Саме такі дослідження і принесли португальці. Азори, позначені на Лаурентійському портолані 1351 року, були практично невідомі морякам, коли через вісімдесят років (у 1431 році) Ґонсало Кабрала із Саґреша відправили на пошуки цих островів. Він досяг групи Форміґа – Мурашиних островів – і наступного року (1432) повернувся для подальших відкриттів, перш за все для відкриття острова

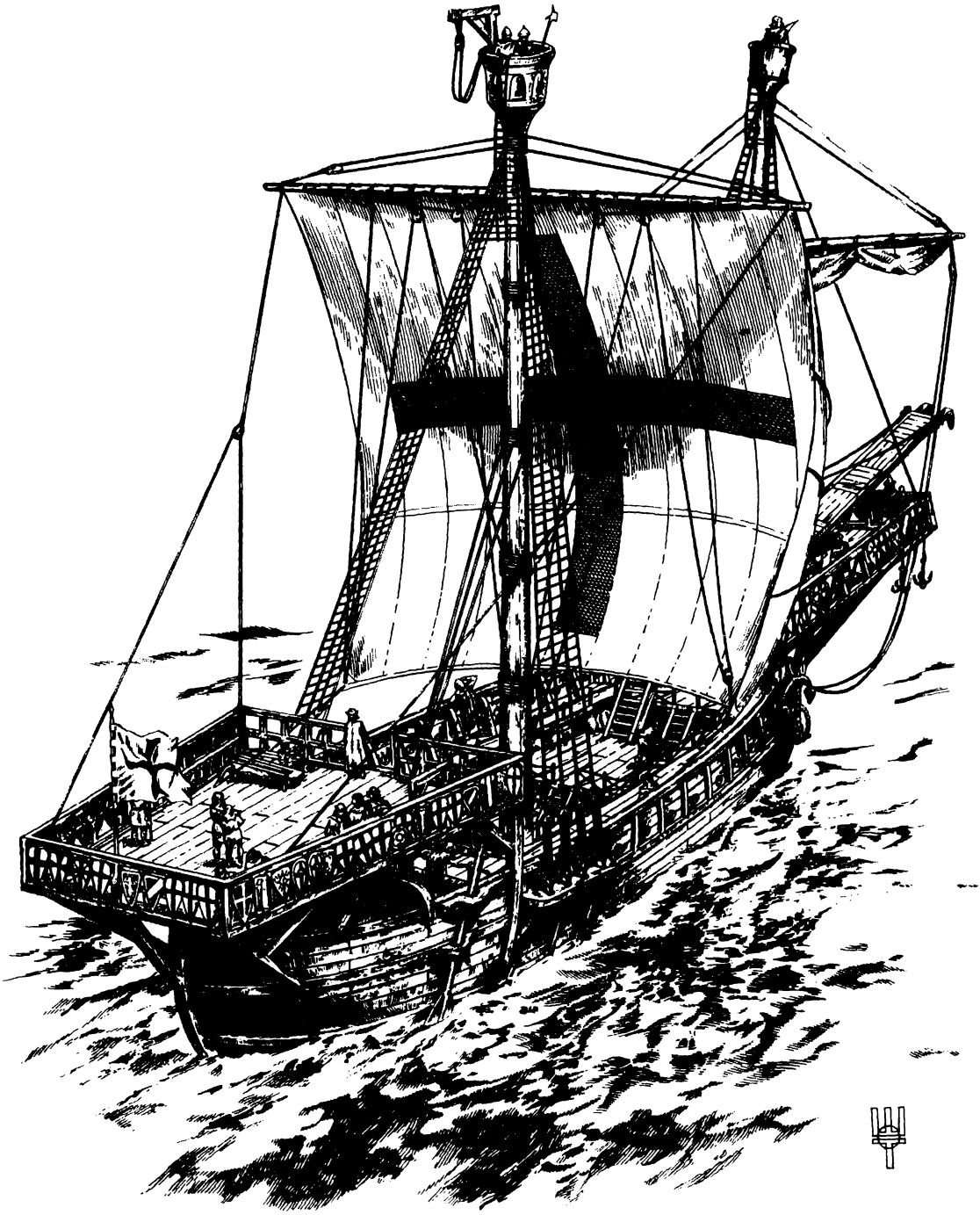

Санта-Марія. Але відчутний поступ на цьому напрямку стався у 1444–1450 рр., через дванадцять або чотирнадцять років після заснування першої колонії, і був результатом принцового теоретичного виправлення практичного недогляду його капітанів. Порівнявши давні мапи й описи з їхніми звітами, він зміг внести виправлення в курс і таким чином спрямувати кораблі до справжніх Азорських островів, які вони марно шукали.

Але це були значно пізніші результати, тож повільне, але впевнене просування вздовж африканського берега до мису Бохадор було основним наслідком допомоги Педру. У 1430, 1431 та 1432 рр. інфант надокучав своїм капітанам першорядною важливістю огинання мису, який перешкоджав усім його каравелам своїми сильними океанськими течіями і небезпечними скелями. Зрештою це звелося до одного наказу Енріке: просто пройти Мис. Бо спливали роки, доброї пам'яті король Жуан преставився у 1433 році, а Жиль Еаннеш, посланий того ж року з великими сподіваннями на успіх, завернув натомість на Канари і лише привіз назад до Португалії кількох рабів. Велика кількість недоброзичливців при дворі, в армії, серед знаті та торговців гірко скаржилася на повну відсутність прибутків від прожектів Енріке. Це був критичний час, коли увесь його рух ризикував захлинутися. І хоча принц усе сплачував власним коштом, його скарбниця теж більше не могла витримати таких видатків без будь-яких надходжень.

Бохадор, «черево», або «випнутий мис», сто вісімдесят миль за мисом Нон – від часів Лаурентійського портолана (1351) і каталонських та

Неф хрестоносців

Хрестові походи потребували місткого транспортно-пасажирського судна для перевезення військ, а потім і великої кількості паломників у Палестину. Таким став середземноморський неф. На цьому судні чи не вперше з'явилися пасажирські каюти звичного дня нас вигляду, прочанам видавали постіль і на всьому шляху годували коштом перевізника. Великий, неповороткий, чистий вітрильник долав шлях від європейських портів до Леванту за кілька місяців. Ці перевезення традиційно перебрали на себе італійські торгові республіки. Нездатність монархів розрахуватися за пасажирський флот із перевізником під час IV хрестового походу призвела до того, що хрестоносці захопили християнський Константинополь і прибрали основного конкурента венеціанців у торгівлі прянощами, шовком та іншими східними товарами.

португальських плавань 1341 та 1346 рр. залишався найпівденнішою точкою, відомою християнам. Там необхідно було закладати велику дугу, як на мисі Доброї Надії, щоб обігнути виступ, який видавався в океан, як деякі стверджували, аж на цілу сотню миль, а припливи та мілини утворювали вири двадцять миль упоперек. Сам їх вигляд чи самі легенди про ці оскаженілі хвилі, які лякали екіпажі Енріке аж до того, що робили неможливим будь-яке прибережне плавання, змушували моряків відвертати у відкрите море поза видимість берегів. І хоча відкриття Порту-Санту довело можливість і вигоду від сміливих авантюр у Морі Пітьми, і хоча відтоді (1418) принц посилав своїх капітанів прямо на захід до Азорів і на південний захід до Мадейри, і там, і там на сотні миль від континенту, та в огинанні Бохадору йшлося не тільки про реальні небезпеки Атлантики, але й про легенди тропіків, здатні налякати найхоробріших.

Більшість моряків чули повір'я, ніби кожен християнин, який пройде Бохадор, неминуче перетвориться на негра й до кінця життя носитиме цю позначку Господньої помсти за свою нахабну цікавість. Арабська традиція про Зелене Море Пітьми занадто сильно засіла в думках християн, щоб так легко її позбутися. Це море було за Мисом, знання про який обмежувалося тим, чим сарацинські географи прикрашали карти замість місцевих назв: морськими чудовиськами і звивистими зміями та водяними єдинорогами, а особливо – намальованою величезною рукою Сатани, що здіймалася над морем, аби схопити першу-ліпшу людську істоту, яка шукає пригод у його лігві. Якщо Господь сотворив земну твердь, то Диявол зробив невідомий і віроломний океан – це був справжній урок більшості середньовічних мап, і саме цей поширений забобон виявився найголовнішим ворогом Енріке – ворогом, який час від часу долав навіть його найдовіреніших і найхоробріших капітанів.

І знову ж таки, навіть перекази про тропічну Африку, материк поза Бохадором, поступалися своїми жахами перед оповідками про тропічний океан. Чорний Континент, який оточувало Море Пітьми, був прихистком для таємниць та легенд. Ми вже переконалися, з якою готовністю араби писали «Ненаселена» над будь-якою невідомою країною – темні моря та землі були для них просто темними, як Темні віки для інших, але ніде бенкет їхньої фантазії з духами, феями, чаклунами і всіма кошмарами пекла не розгулявся з більшим ентузіазмом та натхненням, ніж в Африці. Тут вони залишили придатною

для життя людей тільки північну частину. В південних та центральних пустелях, як можна було почути від мусульманських учених, сонце проливається на землю струменями рідкого вогню і своїм вогняним жаром примушує воду моря та річок кипіти вдень і вночі. Тож будь-який моряк, звісно, звариться живцем, варто йому наблизитися до спекотного поясу.

Саме це вчення, вже дискредитоване, але не забуте, володіло думками Жиля Еаннеша та його товаришів, коли вони повернулися додому до двору Енріке в 1433 році з непереконливими виправданнями. Мовляв, течії та південні вітри зупинили їх. Обігнути Бохадор неможливо.

Принц утратив витримку. Він наказав тому ж капітанові повернутися наступного року і скуштувати Мису ще раз. Його матроси мали б розучити щось краще, ніж дитячі казки старих часів. «Якби хоча б щось із того було правдою, – сказав він, – я б не докоряв вам, але ви прийшли до мене з казками чотирьох моряків, які, може, й плавали до Нідерландів або побували в якомусь іншому каботажному рейсі, але не знають ані компаса, ані карти. Повертайтеся знову і не зважайте на них, бо з Божою поміччю ви отримаєте славу та прибуток від свого плавання, якщо тільки будете наполегливими».

Принца підтримав і тепло підбадьорив новий король Едуард, його старший брат, який лише місяць тому сів на трон, але вже знайшов спосіб показати свою милість до національного дослідницького руху. Король Жуан помер 14 серпня 1433 року (на річницю Алжубарроти), а 26 вересня того ж року грамотою, писаною в Сінтрі, король Едуард дарував Енріке, як Великому магістру ордену Христа, острови Мадейра, Порту-Санту і Дезерташ.

Підбадьорений таким чином, інфант спорядив Жиля Еаннеша 1434 року із найсуворішим наказом не повертатися без добрих звісток про Мис та води поза ним.

Каравела Еаннеша вийшла далеко у відкрите море, обігнула Бохадор і, знову наблизившись до берега, виявила море «так само придатне до плавання, як домашні води» і багату та приємну землю. Вони висадилися на берег і не знайшли слідів людей або будівель, але зібрали рослини, «які ми в Португалії називаємо трояндами Св. Марії», щоб піднести їх дону Енріке. Навіть південний мис Бур, або Доброї Надії, не був нездоланним бар'єром протягом такого тривалого часу, як Бохадор, а подолання цієї перешкоди порятувало проекти принца. Просування на морі тривало, хоча знову й знову переривалося політичними негараздами між 1437 та 1449 рр., але вже ніколи більше

не наражалося на серйозну небезпеку занепаду всього дослідницького руху внаслідок загального спротиву і незадоволення.

1435 року Жиля Еаннеша знову послали повторити свій успіх разом із Афонсу Балдайєю, принцовим винарем, на більшому судні, ніж ті, якими досі зважувалися ризикувати в дослідженнях, – так званій варінелі, або весельній галері. Два капітани пройшли п'ятдесят ліг – сто п'ятдесят миль – поза Мисом і знайшли сліди караванів, що тяглися аж до затоки, якій вони дали назву Ґурнет (Барабуля), за назвою косяків тамтешньої риби, і знову повернули до Лаґуша на початку року.

1435 року залишалося ще декілька місяців для навігації, тож Енріке одразу знову відправив Балдайю на його варінелі з наказом пройти якомога далі вздовж узбережжя, аж поки він не знайде принаймні якихось тамтешніх мешканців. Одного з них йому доручалося привезти з собою додому. Таким чином Балдайя пройшов 130 ліг – 390 миль – за мис Бохадор, аж поки не досягнув річкового лиману, який заглиблювався всередину країни щось миль на двадцять і обіцяв вивести до великої ріки. Це міг бути західний Ніл Чорних, або знаменита Золота Ріка, припускав Балдайя, і хоча це місце виявилося лише морською бухтою, назва Ріо д'Оро (Золота Ріка), дана тоді португальцями за першими сподіваннями, пережила подальше розчарування від того, що замість водного шляху до Місячних Гір і царства Пресвітера Іоанна першовідкривачі знайшли тільки піщане плесо.

Балдайя кинув там якір, вивіз на берег двох коней, яких дав йому інфант, щоб оглянути країну, і посадив на них «двох молодих благородних сеньйорів», щоб вони об'їхали верхи місцину в пошуках ознак тубільців і, якщо вдасться, привезли на судно одного бранця. Без обладунків, лише зі списом та мечем, парубки проїхали вздовж «річки» до її початку, сім ліг від узбережжя, і там зненацька наскочили на дев'ятнадцятьох дикунів, озброєних асагаями. Вони спрямували на них коней і нагнали їх з відкритого місця на купу хитких каменів. Оскільки наближався вечір, а захопити полоненого не вдалося, ці двоє верхи повернулися до моря і дісталися корабля вже в сутінках. «Я особисто, – сповіщає хроніст, – знав одного з цих хлопців, коли він вже був благородним сеньйором, добре знаним у війську. Його звали Гектор Гомес, і ви знайдете на сторінках історії свідчення його хоробрих вчинків. Інший, на ймення Лопес д'Альмейда, був дворянином гарних манер, наскільки я чув від тих, хто знав його».

Ця перша висадка європейців на узбережжі невідомої Африки з часів карфагенських колоній є одним із визначних моментів в історії західної експансії та відкриттів. Бо вона означала, що християнський світ на своєму західному фланзі принаймні пройшов поза перше коло своїх ворогів, поза землі мусульманських поселень, і почав стикатися з ширшим зовнішнім світом, на океанському узбережжі – так само, як колись уздовж східних торгових шляхів. І не було великої різниці між тим, що Марко Поло, ченці та їхні послідовники-купці проминули краї ісламу в Азії і досягли куди віддаленіших татар, і стало зрозуміло, що Азія не християнська і доведеться битися на смерть, перш ніж встановити там європейський вплив, як це було за Александра, – і тим, що тут, на заході, вздовж Атлантичного узбережжя, щойно проминувши Марокко, доводилося мати справу з розрізненими дикунськими племенами. Балдайя тепер дістався язичників поза спиною ісламу, цивілізацію суперників-арабів і навернених ними племен було буквально обійдено з флангу кораблями дона Енріке, і парубки, які мчали верхи пляжами Ріо д'Оро в 1435 році, були авангардом великої армії. Їхня атака на загін чоловіків, яких було вдесятеро більше, пророкувала прийдешні завоювання християнської Європи в Нових світах, які зараз ще тільки шукали на півдні, сході та заході.

Потім Балдайя негайно вирушив слідом за своїми першопрохідцями. Він посадив берегову партію в корабельну шлюпку і піднявся за течією до поля бою в супроводі хлопців на конях, які їхали вздовж берега й вказували йому шлях до тієї купи каміння, де аборигени відсиджувалися минулого дня. Але всі вони накивали п'ятами в глиб країни ще вночі, кинувши більшість своїх убогих пожитків. Португальці перенесли його до шлюпки, залишили бухту Коней, як вони назвали цей найдальший закуток Ріо д'Оро, і повернулися до варінели без жодних подальших здобутків, окрім повного розчарування. Якщо вони досі збиралися знайти західний Ніл чи шлях довкола Африки, їм слід було йти далі на південь.

Але Балдайя досі був незадоволений. Він хотів привезти назад бранця, як наказував йому Енріке, тож пройшов уздовж берега ще п'ятдесят ліг, від Ріо д'Оро до Порт-Ґаллі, скелі, яка нагадувала галеру, до мису, який видавався в море найдалі з усіх, які він проминув від самого Бохадору. Тут він ще раз висадився і знайшов декілька тенет аборигенів, зроблених із кори дерев, але поруч не було жодного тубільця, який їх зробив.

На початку 1436 року він зі своєю варінелою знову був у португальських водах, але земля, яку він залишив за кормою, лежала за три сотні миль поза старим африканським «Крайнім мисом», тож за два роки (1434–1436) Португалія і всі християнські нації завдяки праці Енріке увійшли в нову епоху своєї історії. Вужчий світ Римської імперії і середньовічної церкви вже розрісся до сучасного глобуса лише подоланням цього давнього страху перед морем, що так довго закріпачував людей у межах, яких вони не повинні переступати. Берегові шляхи стали зрозумілими, хоча й не опанованими, для західного знання ще під час хрестових походів. Тепер знання фактично ступило на значно страшніші і невідомі шляхи морські. Бо нема жодних переконливих доказів, що християни чи маври будь-коли доти огинали Бохадор. Теоретики позначали його на мапах зовсім не так, як ті, хто з власного досвіду довідався, що він подібний до будь-якого іншого мису і заслуговує бути краєм світу не більше, ніж мис Св. Вінсента. Тепер і генуезці, і каталонці, і нормандці з Дьєппа, і арабські мандрівники Ідрісі та Ібн Саїд залишалися позаду Дона Енріке. Якщо його відкриття островів у Атлантиці були віднайденнями, повторними відкриттями, його прибережні плавання з 1433 року всі були авантюрами у справді незвіданому.

Але з 1436 по 1441 р., від повернення Балдайї з другого плавання до відходу Нуну Тріштана і Антама Ґонсалвеша до Кабо-Бланко, дослідження не були ні успішними, ні енергійними. Простою причиною цього стали інші інфантові турботи. Саме в ці роки сталися фатальна виправа під Танжером, смерть короля Едуарда і клопоти, пов'язані з неповноліттям його дитини, Аффонсу V, в майбутньому – Аффонсу Завойовника Африки.

Щоправда, ми читаємо в нашій «Хроніці відкриття Гвінеї», що у той час туди все ж відправляли два кораблі – порізно, у дві спроби, але перший повернувся, наразившись на погану погоду, а другий ішов тільки до Ріо д'Оро по шкури та жир морських вовків і, прийнявши на борт повний вантаж, повернувся до Португалії. Правда й те, що 1440 року було споряджено й послано до тієї ж землі дві каравели, але оскільки їх спіткала прикра невдача, ми більше нічого не казатимемо про їхнє плавання.

Розділ XI

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЕНРІКЕ (1433–1441)

Принцова втеча від політики в його помешкання самітника на Саґреші не могла бути абсолютно безтурботною. Він був напоготові повернутися до Двору або на поле бою за першої ж потреби. Він був біля смертного ложа свого батька 1433 року і свого брата 1438-го, при облозі Танжера (1437) і в перші роки Регентства (1438–1440) допомагав правити від імені свого небожа, Едуардового сина Аффонсу. Від 1436 до 1441 року він не мав можливості перейматися відкриттями.

Що справді цікаве в історії цих років, так це напіврелігійна святобливість, яку відчували до Енріке його брати, кортеси і весь народ. Він був вище і попереду своєї епохи, але не настільки, щоб епоха його не розуміла. Він не був провідником без послідовників, йому неймовірно пощастило з тим, що найближче оточення, батько та брати, цінували його якнайвище.

Усе королівство вірило в те, що останніми словами короля Жуана було «заохочення Інфанта непохитно продовжувати його істинно похвальні наміри поширення християнської віри в землі пітьми», правдою це було чи ні, у будь-якому випадку це відповідало духові цього місця та цієї людини, і брати Енріке – Педру та Едуард – усім серцем прийняли настанову свого батька підтримувати мир у домі, а кораблі на морі.

Але нове правління було коротким та сповненим турбот. Щойно король Едуард коронувався, дон Фернанду, четвертий з «плеяди інфантів» дому Авіш, відновив плани африканської війни (1433). Фернанду, справжній хрестоносець у серці, відмовився від сану кардинала, бо хотів спрямувати всі свої

сили на винищення ворогів Христа, і в особі Енріке він знайшов вдячного слухача. Фактично саме Мореплавець розробив і організував плани кампанії, які тепер представили королю й країні. Цілком природно, що це зробив саме він. Війна під Сеутою була найважливішою подією для його праці у відкриттях, вона була великою мірою його особистим здобутком, але його бажання завойовувати язичників та сарацинів і робити з них добрих християн усе ж поступалося його природному потягу до відкриттів і заселення досліджених світів. Тепер він відгукнувся на пропозицію Фернанду, перетворив її на чіткий план для штурму Танжера і змусив неохоче погодитися на нього і Фернанду, і кортеси. Основною перепоною був брак грошей, і навіть популярність уряду не могла завадити «роздратованому незадоволенню й ремству серед народу». Дон Педру був противником усієї затії, і з поваги до його думки питання було переадресоване до Папи. Повинні ми вести війну з невірними чи ні?

Якщо означені невірні, відповіла курія, були в християнській землі і використовували християнські церкви як мечеті Магомета або робили вторгнення до християн, хоча й завжди поверталися до своєї власної землі, або, не робивши нічого з цього, були ідолопоклонниками, або грішили проти природи, принци Португалії отримують право збирати податки на війну з ними. Але робити це слід із розсудливістю і побожністю, щоб християнський народ не страждав іще більше. Отже, обкладати християнський народ податками для підтримки війни з невірними припустимо тільки в разі необхідності захищати королівство. Якщо ж війна добровільна, для захоплення нових земель від язичників, вона може вестися тільки коштом самого короля.

Але військові приготування завершилися ще до того, як надійшла ця відповідь, і все зайшло надто далеко, щоб відмовитися. Королева підтримувала цю війну і вмовила короля Едуарда дати згоду на її ведення. Тож, попри погані прикмети, хворобу принца Фернанду і застережні слова дона Педру, 17 серпня 1437 року війська посадили на кораблі. 22 серпня вони напнули вітрила і 26-го висадилися в Сеуті, якою досі командував Менезеш. Тріумфи європейців у 1415 та 1418 роках іще не стерлися з пам'яті маврів, і дона Енріке пам'ятали як героя цих перемог. Тож саме йому племена Бені Гамеда за першої ж звістки про вторгнення надіслали запевнення у покірності й данину. Принц прийняв їхні дари золотом та сріблом, худобою та деревом і залишив їх із миром під час війни, бо наявних сил заледве вистачало для облоги Танжера. З чотирнадцяти тисяч війська, стягнутого в Португалії, тільки

шість тисяч відгукнулося на перекличці в Сеуті. Велика кількість вояків ухилилася від небезпек Африки, крім того, місця на борту кораблів для всіх було абсурдно мало. Наданими транспортними засобами можна було перевезти лише ті батальйони, які вже висадилися, а по свіже поповнення їх слід було відправити назад до Лісабона. На військовій раді більшість схилялася до цього як до кращого рішення в теорії, але практичні складнощі були такими великими, що Енріке вирішив не чекати на підкріплення й наступати з наявними військами.

Прямий шлях до Танжера через Ксімеру виявився непрохідним, тож очільники вирішили провести армію окільним маршем через Тетуан, поки флот ітиме вздовж берега. Фернанду, якому ще було зле, не витримав би суходільної подорожі і йшов морем, тоді як його старший брат як головнокомандувач усієї армії взявся прокладати собі шлях суходолом. І це йому вдалося. За три дні він прийшов до Тетуана, який одразу ж відчинив браму перед ним, а 23 вересня, не втративши жодної людини, опинився перед Старим Танжером, де Фернанду вже очікував на його прибуття.

Пішли чутки, що маври тікають з Танжера так само, як вони втекли з дитинця Сеути двадцять два роки тому, але Зала бен Зала, який командував тут, так само як колись там, тепер уже краще знав, як відчайдушною відвагою оборонити місто від його іспанських ворогів. Атаку на ворота Танжера, до якої одразу закликав Енріке, грубо відбили, і в два наступних тижні втрати хрестоносців були такими тяжкими, що наступ перейшов у облогу. 30 вересня 10 000 вершників і 90 000 піхотинців спустилися з глибини країни до узбережжя на допомогу Танжеру. Енріке відразу вивів свою маленьку армію з табору, скомандував атакувати, і величезному мавританському війську, яке розташувалося на видному з табору пагорбі, не вистачило сміливості прийняти виклик, воно захвилювалося, розсипалося і накивало п'ятами в бік гір. Але через три дні повернулося у значно більшому складі й навіть ризикнуло спуститися на рівнину. Енріке знову прогнав їх назад, вони знову повернулися наступного дня, нарешті, коли їхні сили збільшилися до 130 000 чоловік і чисельною перевагою вони примусили християн залишатися у своїх траншеях, вони кинулися на португальські аванпости. Після відчайдушної боротьби їх було відбито одночасно з вилазкою з міста; здавалося, європейці були готові до будь-яких несподіванок. Після цих перемог Енріке впевнився в тому, що Танжер скоро має впасти, і скомандував

до ще одного штурму фортеці, але всі його штурмові драбини спалили або зламали, і багатьох його людей придушило під виступами стін, які повністю валили на штурмові загони. У цій останній атаці 5 жовтня схопили двох маврів, які розповіли Енріке, що саме зараз надходить величезне підкріплення від правителів Феса, Марокко і Тафілета. Вони мають з собою принаймні 100 000 кінноти і пішого війська без ліку. Схоже на те, що 9 жовтня всі схили довкола Танжера було вкрито тубільними арміями, і стало зрозуміло, що облогу потрібно знімати. Все, що залишалося Енріке, – безпечно відвести своїх солдатів. І він зробив усе, що міг. Енергійно, але без метушні, він розіслав накази усім частинам, флотські офіцери і матроси мали сісти на кораблі першими, артилерію він доручив маршалові королівства, Альмаді, цьому Геркулесу Португалії, піхоту вишикував у лінію баталії, а сам зайняв позицію з кавалерією на невеличкому пагорбі.

Коли маври пішли в атаку, їх гідно зустріли. Окрім усієї своєї переваги, їхні війська могли змінювати одне одного, коли вояки втомлювалися, але португальці трималися. Під Енріке було вбито коня, Кабрал, його конюший, наклав головою поряд із ним разом із двадцятьма п'ятьма іншими; боягузтво одного з полків, який став тікати до кораблів, ледь не зруйнувало лінії оборони, але коли споночіло, марокканські колони зловісно відійшли й залишили інфантові ще один шанс на безпечну втечу. Це була остання надія, але її теж втратили через дезертирство зрадника. Мартін Віейра, священик-відступник, один із капеланів Енріке, видав ворожим полководцям весь план втечі.

Після довгих перемовин було визначено, що мусульмани не вирізатимуть християнську армію, але візьмуть від них заручників, які гарантуватимуть, що Сеуту буде повернуто разом із усіма марокканськими бранцями, які зараз у руках Принца. І ці умови довелося прийняти, бо вже стало зрозуміло, що надій на втечу не залишилось.

Але наступного ранку велика ватага маврів із більшим, порівняно з іншими мусульманами, віроломством зробила останню несамовиту спробу зненацька захопити табір. За вісім годин відбулося вісім окремих атак (усі невдалі), бербери, відступаючи, намагалися підпалити дерев'яні щити польового укріплення. З неймовірними зусиллями Енріке порятував свою деревину і під покровом ночі зміцнив новий менший табір близько до берега. Їжа та вода закінчувалися, і обложники, які тепер перетворилися на обложе-

них, мали вбивати своїх коней і смажити їх на вогнищах із сідел. Від фатальної спраги їх порятувала благословенна злива, але їхня загибель залишалася тільки справою часу, бо було безнадійно вантажитися на кораблі під стінами міста з усіма військами Марокко, що очікують на перший-ліпший шанс для успішного штурму, але втрати серед місцевих царів і вождів були такими великими, що вони були готові підписати перемир'я і примусити своїх головорізів його дотримуватися.

15 жовтня дон Енріке засвідчив від імені португальців, що Сеуту з усіма марокканськими в'язнями, утримуваними Менезешем, буде віддано і що нападів португальських королів на будь-яку частину Берберії не буде впродовж сотні років. Хрестоносці здають гармати та обоз одразу: щойно це буде зроблено, вони можуть сідати на кораблі і без жодних військових почестей відпливати до Європи. Дон Фернанду разом із дванадцятьма дворянами залишився заручником гарантування угоди, аж поки не повернуть Сеуту, цим же було гарантовано безпеку старшого сина Зала бен Зала. І навіть після цього склалася змова, щоб вирізати «християнських собак», коли вони проходитимуть вулицями Танжера до порту: безперешкодний прохід їм гарантувала угода. Енріке запідозрив це якраз вчасно, щоб негайно перевезти своїх солдатів шлюпками з берега поза стінами, але на його ар'єргард напали якраз тоді, коли люди вже полишали берег, і вбили близько шістдесяти чоловік.

Це була жахлива катастрофа. Хоча його втрати не перевищували п'ятисот убитих та поранених, Енріке був вибитий із сідла ганьбою. Сама думка про брата, який залишився серед маврів, не давала йому повернутися до Португалії, і він замкнув себе в Сеуті. Весь час гарячково шукаючи засобів порятунку Фернанду, він серйозно захворів, аж поки свіжі надії прийшли до нього з прибуттям дона Хуана, якого Едуард надіслав на допомогу братові з деякими резервами з Алґарві. Енріке та Хуан радилися про викуп за Фернанду і нарешті спробували обміняти свого основного бранця, сина Зала бен Зала, на Інфанта. Це був єдиний викуп, переказали вони маврам, на який вони могли сподіватися. Сеуту ніколи не буде здано.

Місія дона Хуана зазнала невдачі, як і слід було очікувати, і обох принців відкликали до Португалії, де Енріке твердо відмовився їхати до Двору, перебуваючи у Саґреші й майже повністю утративши інтерес до своїх звичайних справ, аж поки смерть короля Едуарда знову не примусила його діяти. Його енергійність паралізував невідворотний сором перед однозначним вибором,

який мусили зробити і він, і королівство, і це робило його дратівливим та безпомічним увесь цей час бездіяльності та опали.

Побачив у полоні він святого брата,
Якого уперед вела хоробрість.
Фернанду полонили сарацини,
А він, щоб Сейту ворогам не здати,
Скорився, діяв гордо і відважно,
Віддавши все задля добра громади*.

Явний провал штурму Танжера виразно спокутувала хоробрість армії та декілька перемог над безмірно численнішими силами ворога. Але тепер або Сеута мусить бути обміняна на Фернанду, або наймолодший і улюблений брат дому Авіш до скону залишиться серед берберів. Багато делегатів, якщо не більшість кортесу, скликаного 1438 року в Лейрії для обговорення викупу, схилялося до того, щоб віддати Сеуту, але всі очільники Уряду, крім особисто короля, «думали, що несправедливо віддавати цілий народ на поталу безбожників, щоб звільнити одну-єдину людину». Навіть Енріке врешті-решт погодився в цьому з доном Педру і доном Хуаном.

Едуард був у розпачі, він волів заплатити будь-яку ціну, щоб повернути Фернанду, і в надії знайти підтримку він апелював зі свого королівського дому до Папи, кардиналів і королівських осіб Європи. Але всі вони погодилися, що християнське місто не можна обмінювати хай навіть і на християнського принца. Едуардові пропозиції грошей і «вічного миру» зневажливо відкинули маври, які трималися свого: «Сеута або нічого», – і їхній нещасний бранець, що пізнав усі огидні жахи мусульманського ув'язнення, рабства та тортур, помер у муках на шостий рік своєї прижиттєвої погибелі й на сорок перший рік від народження, 5 червня 1443 року.

Але ще до цього його втрата звела в могилу старшого брата, короля Едуарда, і якби не натхнення великих завдань, які знову повернули сенс життя Енріке, він теж міг би загинути від тієї ж «хвороби душі». Кожен португалець горів помстою за Непохитного Принца, в Папи попросили благословення на новий похід, стягувалися податки і будувалися судна, коли чума пронеслася країною з жаскою не-

* Камоенс, «Лузіади» , IV, 52.

самовитістю і спустошила усі верстви населення та всі райони країни, як не було з часів Чорної Смерті. Король, якого вона захопила у його нещасті, слабкості та гіркому розчаруванні, став її жертвою. Після краху всіх своїх надій він не тримався за життя, і 9 вересня 1438 року, у віці сорока семи років, після п'яти років правління, він помер у Томарі, ламаючи печатку на листі, якого саме приніс йому Енріке.

Він до останнього працював для свого народу і саме під час втомливих подорожей від одного зачумленого міста до іншого підхопив хворобу. Серед усіх християнських королів ніколи не було кращого, шляхетнішого чи нещаснішого, ніж Альфред з удачею Етельреда «Нерозумного».

Його заповіт додав нових клопотів дону Енріке, дону Педру і кортесам. Він суворо заповів своєму спадкоємцеві, шестирічному Аффонсу V, порятувати Фернанду навіть ціною Сеути, це було нічого не варте для практичної політики, але, називаючи дружину, Леонору Арагонську, опікуном своєї дитини і регентом королівства, поряд із доном Педру і доном Енріке, він схибив.

Португальці завжди вкрай підозріло ставилися до іноземних правителів, а після часів Леонори Теллеш вони не сприйняли б і жінки регента. З другого боку королева Едуарда, яка завоювала його абсолютну довіру як дружина та мати, не бажала ставати осторонь заради Педру чи Енріке. Вона почала організовувати партію своїх прихильників, а знать та патріоти – свою. Дон Хуан першим із братів її чоловіка зайняв своє природне місце лідера національної опозиції, Енріке деякий час вагався між дружбою та відданістю, королеву любили всі, хто її знав, але народ і чути не хотів про іноземку на престолі. Подібно Джону Ноксу вони не могли змиритися з Жахливим Правлінням Жінок, і їхні голоси дедалі гучніше лунали на користь дона Педру та його прав, справжніх чи уявних. Найстарший серед дядьків молодого короля, правиця держави з часів свого повернення з подорожі у 1428 році, він був справжнім попечителем королівства. Енріке ж був у добровільному вигнанні від придворного життя, проте його підтримка була найбільшою моральною силою для будь-якого уряду. Жуан начебто розпочав рух невдоволених, але ніхто не брав його до уваги поперед братів, поки вони були живі, він міг лише допомагати їм на їхньому шляху.

Донна Леонора вважала головною своєю небезпекою дона Педру і спробувала його переграти. Скликавши кортеси, вона примусила його підписати королівську грамоту, потім запропонувала заручити його дочку Ізабель зі своїм сином. Педру отримав письмову обіцянку і став чекати відкриття Національних зборів у 1439 році. На них здійнявся гучний галас із боку партії дворян

проти шлюбної угоди свого короля, але дон Педру був занадто сильним, щоб його вдалося скинути. Він робив своє, неспішними і постійними інтригами просуваючись до бажаного регентства. Саме тоді виник Енріке в ролі миротворця і в інтересах свого брата залагодив справу компромісно. Королеві відводилося опікування її дітьми і навчання малого короля його обов'язків, Педру ж мав правити державою як «Захисник Королівства і Короля»; від графа Барселлуша, який невдовзі став герцогом Браґанзи, заводія розкольницької і дратівливої партії, відкупилися посадою міністра юстиції та внутрішніх справ.

Королева спочатку намагалася боротися проти цієї детронізації, замкнулася у фортеці Аленкер і послала по допомогу на свою колишню батьківщину в Араґон. У відповідь на це чернь ошаленіла, і тільки Енріке був здатен запобігти різанині та війні, яка зупинила б експансію Португалії за кордоном на багато років. Він направився одразу в Аленкер (1439), урезонив королеву Леонору і привіз її з собою назад до Лісабона, де вона відрекомендувала Аффонсу його народові та його Парламенту. Енріке жив при дворі ще наступного року, завершуючи свої зусилля із врегулювання і примирення, і до кінця 1440 року це йому начебто вдалося. Небезпека громадянської війни була позаду, уряд дона Педру розпочав гарно, Енріке вже міг повертатися до Саґреша, до своїх праць і відкриттів.

Настав час зробити щось і в цій царині. Бо за останні п'ять років до Гвінеї та Індій не наблизились ані на крок.

Ганзейський ког

З часів вікінгів європейський центр новацій у кораблебудуванні перемістився на північ – на акваторії Північного та Балтійського морів. Союз німецьких міст Ганза, до якого згодом входили торгові міста від Лісабона до Новгорода, розробив тип місткого вітрильника – кога. На ньому вперше з'явилися вантажні трюми, вантажні стріли, суднові шлюпки, навісне стерно тощо. Невеликі швидкості чистих вітрильників, безпорадних у штиль, ганзейці компенсували складною системою берегових складів у факторіях, введенням вантажної документації, завдяки чому купцеві вже не треба було супроводжувати товари особисто, і навіть першими вантажними кранами в портах. На ризики піратства відповідали озброєною залогою на кораблях. Вітрильне озброєння когів теж постійно вдосконалювалося. Пізніше вони стали нести до трьох щогл із прямим та косим вітрильним оснащенням.

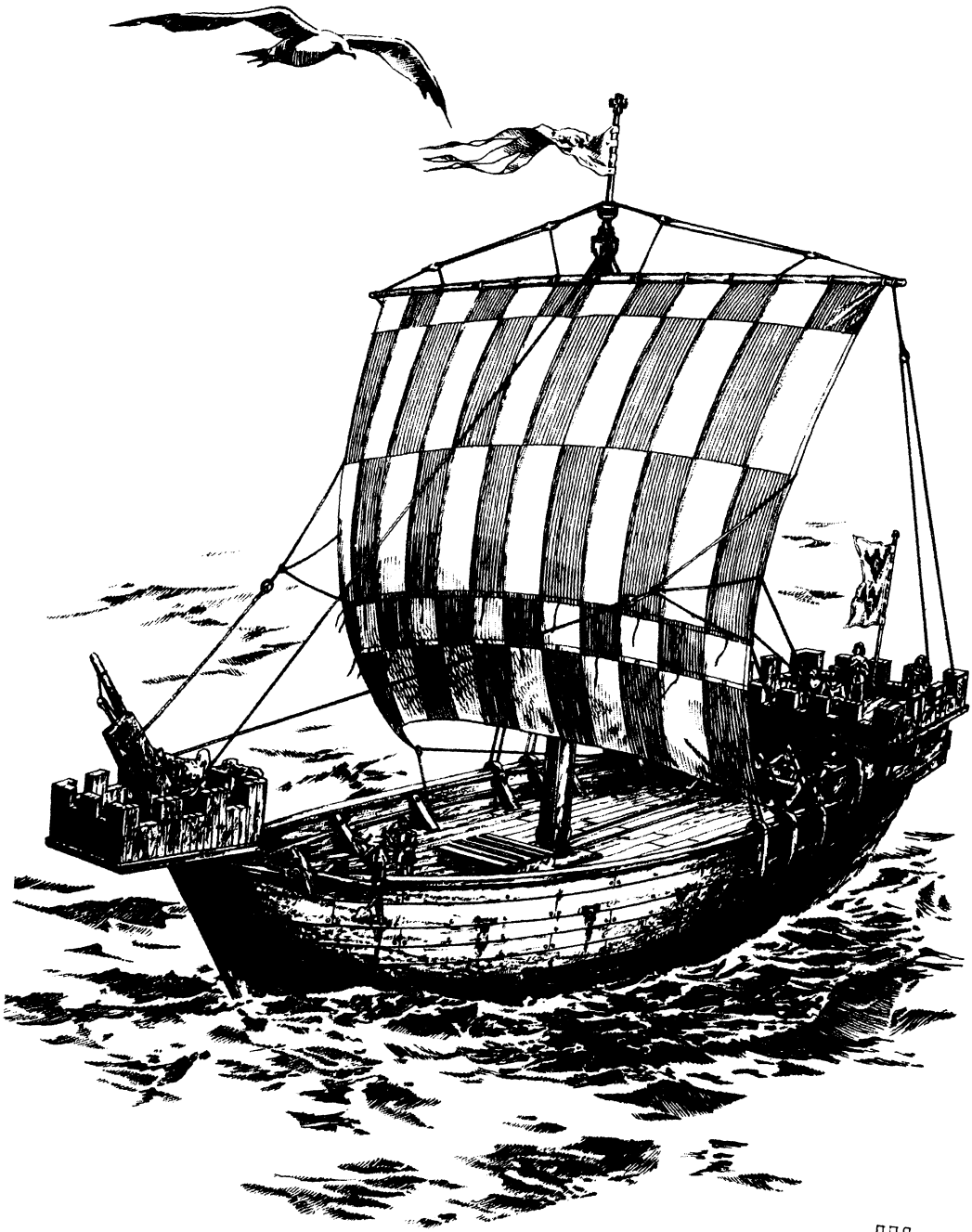

Розділ XII

ВІД БОХАДОРУ ДО КАБО-ВЕРДЕ

Але з літа 1441 року дослідження знову пожвавлюються, і справжні оповідки капітанів Енріке, збережені для нас Азурарою в своїй хроніці, наповнюються життям та цікавими подробицями. Від цього моменту до літа 1448-го, коли закінчується *Хроніка,* це вже надзвичайно колоритна повість, записана зі слів очевидців і учасників відкриттів та завоювань. І хоча зазвичай подробиці можуть втомити сучасного читача як багатослівна, емоційна та антинаукова історична праця, ця повість усе одно залишається винятково свіжою і жвавою, розказаною до наївності просто і правдиво, як, мабуть, сучасна незграбна література вже розучилася оповідати.

«Здається мені, – пише наш автор (улюблений спосіб Азурари нагадати про себе), – що решта цієї історії утішить нас так, як може втішити все, що пов'язане із задоволенням прагнення нашого Принца, а згадане бажання ставало все палкішим, коли те, над чим він так тяжко працював, дедалі більше наближалося. Тож зараз я спробую розповісти вам про щось нове, про якісь зрушення в тій одноманітності приготувань, схожих на посівну землероба».

«Сталося так, що в літо 1441, коли справи королівства дозволили перепочити, проте не так щоб дуже довго, Інфант наказав спорядити невеличкий корабель, який він віддав під командування Антана Ґонсалвеша, свого дворака, молодого капітана, лише наказавши йому заповнити трюми шкурами та жиром. З причини його юного віку, сумнівних авторитету й вправності у мореплавстві, йому призначили найменший урок і не очікували від його команди жодних подвигів.

Але варто було Антану Ґонсалвешу виконати наказане в цьому плаванні, він покликав Аффонсу Ґотерреша, іншого юнака з двору Інфанта, та решту людей свого корабля, всього двадцять одну душу, і сказав їм:

– Братіє і дружино! Здається мені ганебним повертати назад перед очі нашого Лорда, зіслуживши таку малу службу, наче урок цей насправді не був наказом зробити більше, і ми мали б спробувати зробити це, подвоївши наше завзяття. І якою б честю було для нас, якби ми, послані сюди тільки забити трюм таким жалюгідним крамом, як ці тюлені, стали б першими, хто привезе тутешнього полоняника перед очі нашого Лорда. Тому ми мали б пошукати деяких із них поблизу, бо тут безсумнівно є люди, і вони мають пересуватися разом із верблюдами та іншою худобою, на яку в'ючать свої товари, і шляхи цих людей мають пролягати переважно до моря та від моря, а позаяк вони про нас іще нічого не знають, вони ходять порізно та без сторожі, отже ми заскочимо їх зненацька з усіма пожитками, що неабияк потішило б нашого володаря Інфанта, бо таким чином він би довідався, хто саме і якого племені люди є насельниками в цій землі. Якою буде потім наша винагорода, ви добре знаєте з тих великих коштів і тяжких турбот, що їх наш Лорд не шкодував усі останні роки, аби лише здійснити хоча б це одне завдання.

Команда щиро вигукнула: «Роби, як тобі завгодно, ми з тобою!» – і наступної ночі Антан Ґонсалвеш відібрав дев'ять чоловік, які здалися йому найбільш придатними, і пішов углиб від узбережжя десь на три милі, поки ватага не набрела на шлях і вони не вирішили, що можуть тут перестріти чоловіка або жінку, яких вони схопили б. Пройшовши ще дев'ять миль, вони наштовхнулися на сліди десь сорока чи п'ятдесяти чоловіків та хлопців, як їм здалося, що пройшли були назустріч нашим людям. Спека тоді була нестерпна, усі люди через неї зморилися, до того ж подолали значну відстань пішки і вже відчували брак води. Тож Антан Ґонсалвеш бачив неймовірну втому своїх людей.

– Повернімося й переслідуймо їх, – сказав він і повернув назад до моря, і трохи згодом вони наскочили на чоловіка, роздягненого догола, який йшов позад верблюда й поганяв того, тримаючи два списи в руках, а щодо наших людей, щойно вони погналися за тубільцем, уже жоден не згадував про втому. Погонич же, попри те, що був сам-один і бачив таку велику ватагу, що наближалася до нього, став до оборони, начебто прагнучи показати, що вміє поводитися зі своєю зброєю, і надав обличчю такого лютого виразу, який навряд

чи відповідав його хоробрості. Бо як тільки Аффонсу Ґотерреш влучив у нього дротиком, мавр, переляканий через свою рану, приречено опустив руки й тут-таки потрапив у полон, не без великої втіхи для наших людей. Пройшовши ще трохи далі, вони побачили на пагорбі тих, чиїми слідами йшли, і не подарували б їм цього, але сонце вже сідало, і вони були занадто стомлені, тож поміркували, що подальші випробування долі принесуть їм швидше втрати, ніж здобутки, і вирішили повертатися на корабель.

Але вже на шляху додому їм зустрілася чорношкіра жінка, рабиня тих людей на пагорбі, і дехто схилявся до того, щоб облишити її, побоюючись нової сутички, яка була б недоречною перед очима тих людей на пагорбі, які вдвічі переважали чисельністю. Та інші не були такими легкодухими, щоб відмовитися від цієї справи, тож Антан Ґонсалвеш несамовито заволав, що жінку потрібно полонити. Отже рабиню схопили, і ті, на пагорбі, одразу заметушилися, начебто збираючись спуститися долі на її порятунок, та варто їм було переконатися, що наші люди стоять непохитно, готові зустріти їх, як вони спочатку повернулись на пагорб, а потім узагалі накивали п'ятами». Ось так Антан Ґонсалвеш здобув перших бранців.

Як зауважує з цього приводу наш філософ у наступному розділі хроніки, «початок – то половина справи, бо на долю цього шляхетного пана випала велика честь отримати лицарство, про що ми ще розкажемо. Адже зараз ми мали б зосередитися на тому, як Нуну Тріштан, шляхетний лицар, доблесний і завзятий, що з дитинства виховувався при дворі Інфанта, прибуває до цього місця, де ми полишили Антана Ґонсалвеша, а разом із ним прибуває і озброєна каравела з чіткими інструкціями його сеньйора йти до бухти Ґаллео і поза неї так далеко, як тільки змога, і не повертатися без бранців ні за яких обставин. Тож можете собі уявити радість обох капітанів, земляків з одного краю, підданих одної корони, вихованців одного двору, від зустрічі так далеко від дому. Нуну Тріштан вирішив, що араб-драгоман, інфантів слуга, якого він привіз з собою, має поговорити з Ґонсалвешевими бранцями, щоб побачити, чи розуміють вони його мову, а якщо розуміють, вивідати від них про устрій і становище людей цієї землі. Але мова араба так різнилася від мови бранців, що вони не розуміли одне одного.

І коли Нуну Тріштан усвідомив, що марно намагається довідатися ще щось про звичаї цього краю, і саме час ушиватися, облизня піймавши, заздрощі примусили його утнути на очах своїх братчиків щось таке, що всім було б на добро.

– Ти ж знаєш, – сказав він Антанові Ґонсалвешу, – що наш Лорд ось уже п'ятнадцять років марно чекає певних звісток про ці краї й тутешніх людей, якої вони віри, під чиєю владою живуть. Візьмімо ж двадцятьох чоловік, по десятку з кожної залоги, і підімо в глиб країни в пошуках того, що ти вже одного разу знайшов.

– Не варто, – казав інший, – бо ті, кого ми бачили, вже, мабуть, попередили всіх, тож може статися, що, вийшовши на пошуки бранців, самі бранцями станемо. Не треба наражатися на поразку там, де ми вже здобули перемогу.

Нуну Тріштан пристав на це, але було серед його людей двоє панів, чия охота до дії переважила всі перестороги товаришів. Першим із них був Ґонсалу де Сінтра, в доблесті якого ви ще впевнитеся до кінця розповіді; він переконував вирушити на пошуки тубільців ще до схід сонця, цієї ж ночі, на чому врешті всі й порішили. І удача була на їхньому боці, бо коли вони рано-вранці прийшли до місцини, де ті люди покотом лежали в двох оселях, між якими був битий майдан, але невеличкий, наші люди розділилися на три ватаги й стали волати не своїм голосом: «Португалія!», «Святий Яго з нами!», і від цього ґвалту на ворогів напав такий переляк, що ті почали тікати без жодного порядку, і наші просто збивали їх з ніг. Лише двоє намагалися постояти за себе зі списами-асагаями в руках, і Нуну Тріштан бився з обома, поки вони не знайшли свою смерть. Трьох інших було вбито, і десятеро потрапили в полон – чоловіки, жінки й діти. Але, безсумнівно, вбили й полонили б значно більше, якби всі наші люди напали одночасно від початку. Серед тих, кого схопили, був і місцевий вождь на ім'я Адагу, вираз обличчя якого вказував на те, що він шляхетніший за решту.

По щасливому завершенні цієї справи всі прийшли до Антана Ґонсалвеша і вмовляли того прийняти посвяту в лицарство, та він казав, що це завелика честь за таку малу службу, і він цього собі не дозволить, хіба що зробить щось значно більше за вчинене. Але зрештою, на настійну вимогу всіх інших, Нуну Тріштан висвятив Антана Ґонсалвеша у лицарі, і з того часу це місце називають «Бухта Кабальєро».

Коли ватага повернулася на кораблі, знову покликали до роботи Тріштанового араба, але й цього разу безуспішно, «бо мова бранців була не мавританською, але мовою Азанегай із Сахари, говіркою величезного пустельного краю Західної Африки, проміж закінченням північної смуги родючих ґрунтів довкола Фесу й Марокко і початком багатої тропічної області в Сенегалі, де

побачили перших справжніх чорних. Португальці вже зневірилися знайти серед бранців такого, який міг би «розповісти панові Інфанту те, що він хотів знати», аж ось виявилося, що вождь, який і раніше демонстрував, що він шляхетніший за інших бранців, бачив також більше за інших, мандрував до інших земель, де вивчив мавританську, тож він міг розуміти нашого араба і відповісти на все, про що б його не запитали».

Отож, щоб детальніше дослідити народ цієї землі й мати більше перевірених звісток про нього, вони висадили на берег того араба разом із однією мавританською полонянкою, щоб той, як буде нагода, перемовився з тубільцями про викуп за бранців та обмін товарами.

І другого дня на берег спустилося щось із півтори сотні піших маврів і тридцять п'ять вершників на верблюдах та конях, усі вони представляли расу таку варварську, таку нечестиву, їм не бракувало їхньої традиційної підступності, з якою вони намагалися обдурити своїх ворогів, спершу пославши на берег лише трьох своїх, а решта лежала в засідці, поки наші люди не висадилися б на сушу, і вони змогли б вискочити і схопити їх, що вони б легко зробили за такої чисельності, якби наші дозорці були хоча б трохи менш уважні, ніж вони. Але коли маври побачили, що наші човни не приставатимуть, а повертаються назад до кораблів, вони виявили свою підступність, вискочивши на берег, кидали каміння, робили образливі жести і виставили напоказ того араба, якого ми послали до них і який потрапив до їхніх рук.

Отож наші люди повернулися на кораблі й поділили бранців жеребкуванням. І Антан Ґонсалвеш повернув додому, бо вже заповнив трюми своєї каравели вантажем, як наказав йому Інфант, а Нуну Тріштан продовжив плавання, яке йому наказали продовжувати. Але оскільки його судно потребувало ремонту, він пристав до берега і кренував, кілював та лагодив його, наскільки дозволяли обставини, скориставшись відпливом, із подиву гідною зухвалістю, наче він був у Лісабонській гавані, а не серед дикунів. Піднявши вітрила знову, він пройшов бухту Галлео і досяг мису, який він назвав Білим (Cape Blanco), де команда висадилася в пошуках якоїсь здобичі. Але, знайшовши лише сліди людей та мисливські тенета, вони повернулися назад, побачивши, що цього разу зробити більше, ніж уже зроблено, їм не вдасться.

Антан Ґонсалвеш повернувся додому першим зі своєю часткою здобичі, а потім прибув і Нуну Тріштан, «чий теперішній прийом і майбутня винаго-

рода відповідали пережитим поневірянням, як родюча земля, варто кинути в неї хоч декілька зерен, відповідає землеробові».

Вождь, або «кавалер», як його називали, якого Антан Ґонсалвеш доставив додому, міг «дати Інфантові розуміння більшості справ тієї землі, з якої походив», що ж до решти полонених, вони були майже ні до чого не здатні, хіба що як раби, «бо їхню говірку не розумів жоден інший мавр нашої землі». Але Принца дуже збадьорив вигляд перших бранців, і він одразу почав думати, «що необхідно послати до тих земель багато кораблів і добре озброєних залог, щоб вони билися з язичниками. Також він вирішив одразу відрядити посла до Святого Отця, спитати в нього, чи не підтримає він справу зі щедрот Святої Церкви для порятунку душ тих, хто зустріне свій кінець у цьому поході.

Папа Євгеній IV, який тоді царював, а можливо, й правив, у великому Апостольському Морі вірних Заходу, відповів на це звернення «з великою втіхою» і з усією риторикою Папської канцелярії. «Як сповіщає нам любий син наш Енріке, герцог Візеу, Магістр ордену Христа, який твердо вірує в поміч Божу, для сум'яття маврів і ворогів Христа у тих землях, які вони захопили, і для торжества Віри Католицької, – і з тієї причини, що Лицарі і Браття згаданого ордену Христа з милості Божої розпочали війну проти згаданих маврів та інших ворогів віри під стягами згаданого ордену, – і з метою напучення їх до енергійних дій в згаданій війні з іще більшим завзяттям, усім, хто закликаний на цю війну, Апостольською владою і владою цих літер ми даруємо відпущення всіх тих гріхів, у яких вони щиро розкаялися в серці і в яких вони покаялися своїми вустами. І хто б не порушив, не заперечив букву цього мандату і не протидіяв їй, нехай він підпаде під прокляття Всемогутнього Бога і блаженних апостолів Петра та Павла».

Крім цього, додає хроніст, вельми тішить, що не забули і про більш тлінні та мирські вигоди, бо інфант Педру, регент королівства, обдарував свого брата Енріке привілеєм на всю п'яту частку прибутків, що належали королю; зважаючи ж на те, що досі лише Енріке одноосібно ніс усі клопоти й витрати у всій справі відкриттів, він наказав, щоб надалі жоден не міг вирушити до тієї частини світу без виданої Енріке ліцензії та спеціального наказу.

Хроніка ж, яка розповіла нам, як Антан Ґонсалвеш захопив перших бранців, продовжується оповіддю про те, як той же принців капітан отримав за них перший викуп. Бо полонений вождь, «той кавалер, про якого ми казали»,

перший приз Енріке з землі поза Бохадором, марнів у Європі, «багато разів просив Антана Ґонсалвеша відвезти його назад до його рідної землі, де, як він казав, він дасть за себе п'ятьох або шістьох чорношкірих. Казав також, що серед інших бранців є двоє хлопчиків, за яких дадуть удвічі». Тож Інфант відправив його назад до свого народу разом із Ґонсалвешем, «бо краще було врятувати десять душ, ніж три, бо, хоча вони й були чорними, душі мали звичайні, більше того, оскільки вони були не мавританської віри, але язичницької, їх легше було навернути на шлях спасіння. Також від негрів можна було б сподіватися звісток про потойбічні землі. Бо Інфант хотів знати напевне не тільки про країну негрів, але й про Індії та землю пресвітера Іоанна».

Отже Ґонсалвеш відплив із полоном, і на його кораблі був шляхетний чужоземець, на кшталт Данця Валларте, з яким ми познайомимо вас пізніше, один із шукачів пригод, яких завжди притягувало до двору Енріке. Цього звали Балтазар Австрієць, дворянин з імператорського двору, який вступив на службу до Інфанта, щоб випробувати свою долю під Сеутою, де він і отримав своє лицарство, а тепер часто казав, що його найбільшим бажанням є побачити морську бурю, перш ніж він залишить Португалію, щоб він зміг пояснити тим співвітчизникам, хто ніколи не бачив шторму, на що це схоже.

«І напевно фортуна йому сприяла. Бо за першого ж виходу в море їх зустрів такий буревій, що вони дивом уникнули загибелі».

Вони вийшли в море знову і цього разу безпечно досягли Ріо д'Оро, де висадили полоненого вождя «вбраного в дуже гарні шати, які Інфант наказав йому подарувати», під чесне слово, що він невдовзі повернеться і приведе з собою своє плем'я.

«Але варто було вождеві безпечно піти геть, як він забув усі свої обіцянки, яким Антан Ґонсалвеш вірив, уважаючи його шляхетність запорукою того, що слово не буде порушене, але цей обман став попередженням усім нашим людям – не вірити слову тубільців і вживати усіх заходів безпеки».

Кораблі піднялися ще на дванадцять миль по Ріо д'Оро, кинули якір і сім діб очікували, не бачивши жодної душі, але на восьмий день об'явився мавр верхи на верблюді з сотенним почтом з інших одноплемінників, які зібралися для викупу тих двох хлопчиків. Десятьох із племені розміняли на двох молодих вождів, «і чоловік, який керував цим обміном, був такий собі Мартін Фернандеш, інфантів власний Викупник Полонених, який переконливо довів свою вправність у мавританських говірках, бо його розуміли ті люди, з якими

араб Нуну Тріштана, хоча й був мавританського племені, не міг порозумітися, крім одного вождя, який зараз утік».

Разом із «чорними маврами» Антан Ґонсалвеш отримав у викуп щось більш коштовне, трохи золотого піску, першого будь-коли привезеного європейцями безпосередньо з узбережжя Ґвінеї, – піску, який уже вдома переміг значно більше ворогів, скалозубів та байдужих до справи Принца, ніж усі відкриття у світі.

«Багато страусячих яєць» також отримали з викупом, «тож одного дня стіл Інфанта вміщував три види яєць цієї птиці, так само смачних, як і з-під будь-якої домашньої птиці». Чи у Саґреському дворі страусів уже вважали таким собі великим різновидом несучок?

Але значно більше зацікавило Принца те, що «стосувалося згаданих маврів, бо в тих землях бували їхні купецькі каравани, які перевозили знайдене там золото до себе» – тобто ті ж самі купці, насправді, кораблі яких уже були знайомі Енріке з середземноморського узбережжя і чию відправну точку він зараз починав намацувати. Завжди, з часів перших халіфів, сахарську торгівлю контролював іслам, століттями ці каравани перетинали долини й пустелі в напрямку півдня Марокко і продавали свій крам – перець, рабів та золотий пісок – у мусульманській Сеуті та мусульманській Андалузії, і тепер, після семи сотень років монополії, цю мусульманську торгівлю зруйнували європейці, які через п'ятдесят років зруйнують значно важливішу монополію індійських морів, коли да Гама припливе з Лісабона до Малабару (1497–1499).

Наступного року (1443) знову настала черга Нуну Тріштана. Людям уже не терпілося пливти під інфантовими знаменами, після рабів, а надто після золотого піску, який справді побачили і навіть помацали своїми руками у Португалії, і «цьому шляхетному кавалеру» з кожної з причин, які рухали його братією, і з усіх трьох причин сукупно – «служити господареві», «здобути славу», «збільшити статки» – не терпілося повторити свій перший успіх.

Командуючи каравелою, залогу якої складали переважно принцові вихованці, він пішов до Кабо-Бланко, Білого мису, якого він уперше досяг 1441 року. Пройшовши двадцять п'ять ліг, сімдесят п'ять миль за мис, до берега або бухти Арґен, він побачив острівець, від якого назустріч йому відчалили двадцять п'ять каное, усі видовбані з цілих стовбурів дерев, з юрбою тубільних дикунів, «голих не для плавання за бортом, але за своїм дикунським звичаєм». Дикуни звішували ноги за борти своїх човнів і гребли ними, як

веслами, так що «наші люди, побачивши їх віддалік, спершу подумали, що то були птахи, які ковзають по воді». А щодо їх розміру, то моряки очікували на значно більші чудеса в цій частині світу, де кожна мапа чи розповідь мандрівника населяла море зграями чудовиськ завбільшки з цілий континент.

«Але щойно вони побачили, що це люди, серця їхні сповнилися новою радістю, бо людей завжди можна захопити в полон». Вони миттю спустили корабельну шлюпку, погнали її до берега і схопили чотирнадцятьох; якби шлюпка не хиталася, то й ця казка б не скінчалася, але з командою з семи чоловік вони не могли утримувати жодного бранця понад цю кількість, тож решта втекла.

З цією здобиччю вони рушили до іншого острова, «де знайшли безліч чапель, які виявилися гарним наїдком, тож повернення Нуну Тріштана дуже потішило Принца».

Ця остання відкрита земля була набагато ціннішою, ніж Нуну міг подумати. Для нього це було лише першокласне угіддя для полювання на рабів, але земля стала відправною точкою для торгівлі з Чорними Країнами Сенегалу та Гамбії, на південь та на схід. Саме тут, у затоці Арґен, де довге пустельне узбережжя Сахари робить свій останній вигин у напрямку багатих країн півдня, Кадамосто 1448 року за наказом Енріке заклав форт, який в наступні десять років став центром великої європейської торгівлі, а також був серед перших постійних поселень нової християнської експансії, одним із перших кроків сучасної колонізації.

Отож наразі почалося рушення добровольців. Якщо на початку, каже Азурара, люди дуже голосно ремствували супроти принцових починань, і кожен бурчав так, начебто Інфант розтринькує частину *його* маєтності, тепер, коли шлях став цілком відкритим і плоди з тих земель побачили в Португалії у значно більшій кількості, чоловіки почали досить кволо нахвалювати те, проти чого так голосно обурювалися. Старе й мале однаково заявляли, що з цієї авантюри ніколи не буде жодного зиску, але коли почали прибувати вантажі рабів та золота, це примусило всіх змінити лайку на лестощі й оголосити Інфанта ледь не другим Александром Великим, а оскільки вони бачили будинки інших людей, переповнені новими слугами з нововідкритих земель, а статки цих людей весь час зростали, лише декотрі втрималися від того, щоб не випробувати фортуну в таких самих пригодах.

Перше велике рушення подібного штибу сталося після того, як Нуну повернувся додому в кінці 1443 року. Мешканці Лаґуша скористалися з того, що Енріке їх сусіда і мешкає в сусідньому Саґреші, щоб випросити дозвіл на плавання їхнім власним коштом до Принцового узбережжя Гвінеї. Бо жоден не смів плисти без його дозволу.

Такий собі Лансароте, «дворянин, вихованець двору Інфанта, офіцер королівської митниці Лаґуша і чоловік здорового глузду», був делегатом від цих меркантильних шукачів пригод. Він отримав дозвіл напрочуд легко. «Інфант дуже тішився з цього прохання і запропонував йому плисти під стягами ордену Христа», і ось вже шість каравел навесні 1444 року відпливають у перше дослідницьке плавання, і ми можемо називати це першою національною науковою експедицією від початку діяльності Принца.

Тож, як початок всезагального інтересу до Плавання з метою Відкриттів, про яке Енріке проповідував землякам ось уже тридцять років, як початок кар'єри капітана-наставника Енріке, голови його торговельних спілок, як початок фактично нового яскравого періоду, це перше плавання Лансароте, перша армада, яку послали знайти і завоювати маврів та негрів невідомого чи майже невідомого Півдня, заслужила на більше, ніж просту нотатку.

І йдеться навіть не про вагу цього плавання для чистої і простої історії відкриттів, а про свідчення того, що справа відкриттів сама по собі ставала популярною, і про доказ того, що торгівля й політичні амбіції вже повністю ототожнювалися з цими дослідженнями. Експансія європейських *націй*, що загальмувалася була з епохи хрестових походів, розпочалася знову. На превеликий жаль, із сучасної точки зору розпочалася також африканська торгівля рабами як частина європейської комерції. І не варто шукати цьому виправдань.

Мотиви Енріке відрізнялися від мотивів погонича рабів; видається правдивим, що з бранцями, яких привозили до Іспанії за його наказом, поводилися добре, здається, він хотів використати цю торгівлю впольованими людьми як засіб християнізації та окультурення тубільних племен, які намагався схилити на свій бік, давши освіту кільком полоненим. Але його капітани не завжди мали такі високі помисли. Справжнє захоплювання бранців – маврів та негрів – уздовж узбережжя Гвінеї було таким самим варварським і безжальним, як усі інші полювання на рабів. Бо неможливо захопити в полон без насильства та кровопролиття: набіг на село, вогонь, грабунок і бійня були

в порядку речей – на порядку денному. І тубільці, яким насправді виграшним для них не був би переїзд до Європи, не палали бажанням віддатися в навчання. Як правило, вони за першої нагоди відчайдушно билися і вбивали людей, які прийшли до них із добром.

Викрадення людей, яке деякі з іспанських патріотичних авторів вважають ледь не актом християнської добродійності, «діянням утіленого милосердя», було, між тим, справою прибутку та повернення вкладених коштів. Якщо чорні тіла продаватимуться гарно, чорні селища і далі піддаватимуться грабунку, і, подібно до вбивства диких ірландців у шістнадцятому столітті, люди Принца сприймали полювання на чорношкірих як найкращий з видів спорту. Тож чи варто дивуватися, що пізніші моряки часів Кадамосто (1450–1460) виявили все узбережжя готовим до відсічі, й що стільки людей стали жертвами смертельно отруєних стріл у Сенегалі та Гамбії? Як сказали одному капітанові на переговорах, кожен місцевий мешканець вірив, що завойовники вивозять їхніх людей, аби їх смажити та їсти.

У більшості промов, які подає нам хроніка того часу, капітани заохочують своїх людей до цих облав на рабів, перш за все нагадуючи, якої слави вони здобудуть перемогою, далі – який прибуток можна отримати напевне з гарного трофею бранців і, нарешті, яку щедру винагороду дасть Принц за людей, які зможуть розповісти йому про ці землі. Іноді, після початку спротиву, все зводилося до помсти – так, Лансароте у великому плаванні 1445 року холоднокровно пропонує повертати назад від Кабо-Бланко, навіть не намагаючись щось відкривати, «бо мети експедиції вже досягнуто». Селище спалено, безліч тубільців убито, і вдвічі стільки захоплено в полон. Помсту здійснено.

Лише подекуди згадували про Принцові наміри досліджень, пошуки Західного Нілу, Пресвітера Іоанна або шляху довкола Африки до Індії. Більшості моряків, і матросам, і офіцерам, мабуть, вистачало пояснення, що це, або щось подібне до цього, є «забаганкою їхнього Лорда», і лише декотрі йшли тільки заради відкриттів. Ще менше було тих, хто йшов прямо до мети, не відволікаючись ні праворуч, ні ліворуч, аж поки не полишав за кормою найдальші досягнення минулих років і додавав таким чином декілька часток нового знання до мапи відомого світу, зменшивши білу пляму.

Якими жахливими були раніше забобони, такою нездоланною була тепер жадібність, і шкоди від останньої було чи не більше, ніж від перших. Так хтось пристрасний міг би зауважити, споглядаючи величезні витрати зусиль, і часу,

і життя, покладені на плавання того часу, а надто 1444–1448 років. Понад сорок кораблів відпливло, більше дев'яти сотень бранців привезено додому, а всі нові знайдені землі відкрито трьома-чотирма дослідниками. Здавалося, національні інтереси звелися до нікчемної мети. Але те, що пояснює повільність поступу у відкриттях, тлумачить також факт будь-якого прогресу, нехай і повільного, взагалі відсторонившись від персональної участі самого Енріке. Без меркантильних інтересів смерть Принца була б кінцем цього рушення і зруйнувала б його великі плани, укладані роками.

Але щодо надій на пригоди і прибутковий грабунок, певності у винагороді, щодо гарантій, так би мовити, таких-сяких прибутків від авантюр того часу – португальська «суспільна думка», мабуть, не дуже випереджала такі ж думки інших суспільств. У вирішенні абстрактного питання, якому Принц присвятив своє життя, чернь Лісабона або Лаґуша навряд чи відрізнялася від сучасних простолюдинів, які не прагнуть піднятися думками понад персональні прибутки. Якби справу відкриттів та побудови імперії полишили на них, заводії трударів у тодішній Іспанії, швидше за все, сказали б, як деякі з них кажуть у сьогоднішній Англії: «Що нам усі ці розмови про Імперію? Навіщо це нам, трударям? Нам не треба імперії, збільшіть-но краще зарплатню». Отож коли великий лідер помер, а народ залишився втілювати його волю, його божественне передбачення великих наукових відкриттів, його ідеї навернення до християнської віри і долучення до цивілізації не були тими речами, заради яких пересічні люди приєднувалися до його планів і були готові завершити його роботу. Коли вони думали, або говорили, або поневірялися в пошуках шляху до Індії, то лише заради золота, і спецій, і діамантів цього раю земного.

Це не вигадки. Жодних інших висновків з оригінальних звітів про ці плавання у хроніці Азурари зробити просто неможливо, попри те, що він один із перших навернених Енріке, людина, яка уявляла собі велич планів свого господаря і усвідомлювала їхню вищість над звичним комерційним ідеалом, через відкриття – до імперії, навіть він зберігає у промовах і діях, байдуже, капітанів чи матросів, достатньо доказів цілком банальних прагнень більшості першовідкривачів.

З другого боку, сила руху полягала, звісно ж, у кількох винятках. Доти, доки всі або майже всі найманці були простими морськими розбійниками з одним оком, яке бачило лише прибуток від комерції, відкриття не могли

просуватися дуже швидко або дуже далеко. Поки найближчі принцові послідовники не усвідомили справжнього значення його життя і не успадкували частки його натхнення, не могло бути ніяких відкриттів, хіба що випадкові, хоча без цього підґрунтя матеріальних вигод національний інтерес до жодних досліджень не пробудився б узагалі.

Справжній поступ у цьому випадку був у повільному розростанні цього кола обраних, які справді поділяли амбіції самого Енріке, цієї групи людей, які виходили в море не багато гендлювати й потроху вбивати, але пронести прапор Португалії та Христа далі, ніж його встановлювали їхні попередники, «згідно з волею Лорда Інфанта». І тільки коли цих людей покликали до перших рядів, і тільки коли вони були вже на ключових посадах, тоді й стався швидкий прорив. Якщо два моряки, Дієґу Кан і Бартоломеу Діаш, змогли за чотири роки й два плавання дослідити все південно-західне узбережжя Африки від екватора до мису Бур, або мису Доброї Надії, чи не було абсурдом, що попередні каравели після першого проходження Бохадору забарилися на десятиліття, обходячи північно-західне узбережжя Сахари?

Навіть деякі з природжених першовідкривачів, найдовіреніші особи двору Принца, люди подібні до Жиля Еаннеша, першого, хто бачив береги поза жахливим Бохадором, або Дініша Діаша, або Антана Ґонсалвеша, або Нуну Тріштана, такі, якими вони проходять перед нами в хроніці Азурари, більше уподібнюються власним матросам, ніж власному господарю.

Він думав про рабів, яких вони привозили додому «з невимовною втіхою від того, що буде врятовано їхні душі, які без нього були б назавжди втрачені». Вони ж значно більше думали, подібно до натовпу, що збирався на ринку рабів у Лаґуші, про «розподіл бранців» і про гроші, які вони дістануть за кожного. На цих торгах, які Азурара описує доволі яскраво, Енріке поводився так, як той, хто мало піклується про нагромадження скарбу, і не раз відмовлявся від своєї п'ятої частки здобичі, «бо головним його прибутком був успіх великих намірів». Але його почет, здавалося, шукав ці підношення так само завзято, як легко їхній господар відмовлявся від них.

Але повернімося до плавання Лансароте.

«Оскільки Інфантові було відомо від маврів, вивезених Нуну Тріштаном, що на острові Наар в затоці Арґуїн і поблизу нього мешкає більше двохсот душ», шість каравел висадили десант на цей острів. Спустили п'ять човнів із тридцятьма людьми в них, і на заході сонця вони відчалили від кораблів.

І всю цю ніч гребли, як нам сповіщають, щоб на світанку наблизитися до шуканого острова. А опівдні вони дісталися до села маврів неподалік від берега, де мешкали всі жителі острова. Побачивши поселення, команди витягли човни на берег, а старшина почала радитися, нападати на село чи відступити. Вирішили атакувати. Тридцяти «португальців» мало б вистачити, щоб протистояти вп'ятеро чи й вшестеро більшому натовпу тубільців. Моряки висадилися, рушили на село і «побачили, як маври зі своїми жінками та дітьми прожогом вибігають зі своїх халуп, забачивши ворогів, і наші люди з вигуками "Святий Яго! Святий Жорж! Португалія!" напали на них, вбивали та хапали всіх, кого можуть. Ви могли б побачити там матерів, що хапаються за своїх дітей, чоловіків, що наздоганяють своїх жінок, і кожен тікає так швидко, як тільки може. Хтось пірнає у море, інші думають сховатися в закутках своїх халуп, ще хтось переховує своїх дітей під чагарником, що росте довкола, де наші люди їх і знаходять».

«І нарешті наш Пан Бог, який усім дає належну винагороду, того дня винагородив наших людей за всю тяжку працю на Його службі перемогою над ворогами, бо вони схопили сто шістдесят п'ять чоловіків, жінок та дітей, не рахуючи вбитих».

Потім, довідавшись від бранців, що неподалік є інші добре залюднені острови, вони роблять набіг і на них, щоб здобути ще більший полон. У наступному нападі вже не змогли схопити жодного чоловіка, тільки жінок та маленьких хлопчаків, які ще не вміють швидко бігати, всього сімнадцятьох чи вісімнадцятьох, а невдовзі по тому наштовхнулися на «зухвалих маврів», які збіглися з усіх околиць, щоб захистити себе, і значними силами в три сотні дикунів гнали ватагу нападників до човнів.

Те, що вся експедиція не мала на меті відкриттів, досить зрозуміле з факту, що Лансароте навіть не намагався пройти за Білий мис (Бланко), який до нього вже декілька разів проходили, але повернув навспак, помітивши, що мисливські угіддя спорожніли, а набіги не приносять трофеїв, крім однієї дівчини, якій чомусь заманулося йти спати, коли решта рятувалася втечею в глиб країни, ледь забачивши човни християн.

Це плавання було полюванням на рабів від першого до останнього моменту і принесло в підсумку двісті тридцять п'ять чорношкірих. День їхнього прибуття до Лаґуша та невільницьких торгів був днем великого збудження, незабутнім днем 8 серпня. «Рано-вранці, через спеку, яка

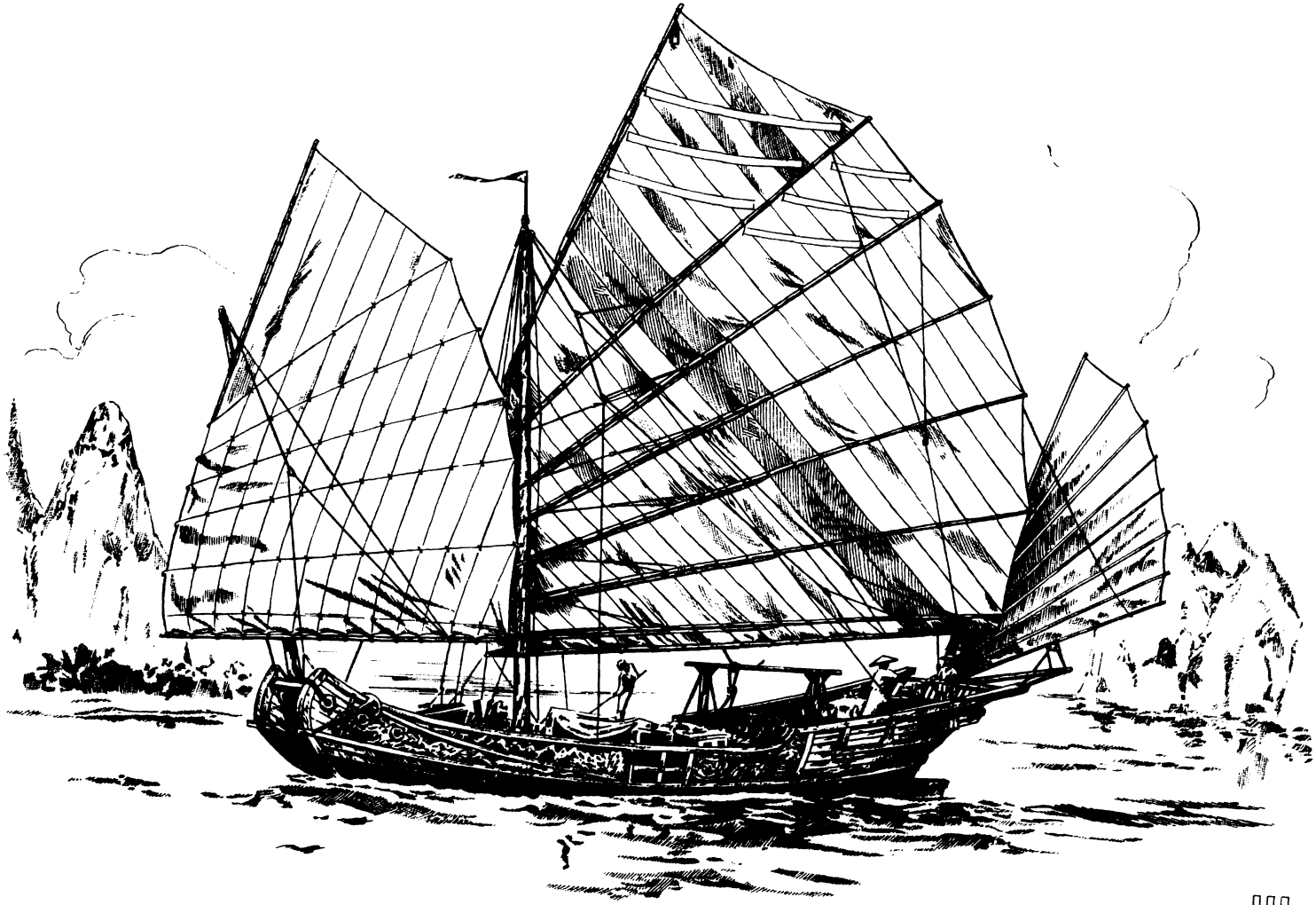

наставала в пізнішу пору доби, моряки почали висаджувати на берег своїх бранців, і коли їх усіх зібрали на майдані біля причалу, це було, безперечно, дивовижне видовище, бо серед них траплялися і майже білі, гарні лицем та поставою, інші були темніші, а ще інші – чорніші за кротів і такі ж огидні, подібні до них обличчями та тілом; для всіх, хто їх бачив, вони якнайкраще уособлювали Нижню Півкулю».

І чиє кам'яне серце, вигукує хроніст, не пройметься співчуттям, побачивши цей натовп? Дехто з них похнюпив голови, жалісно ридаючи, інші виглядали один жалібніше іншого, хтось жалюгідно стогнав, іноді підводячи очі до Небес, із вигуками розпачу, наче благаючи Батька Всього Сущого, ще інші плазували по землі, роздаючи ляпаси самим собі, в той час як хтось знову заводив якийсь свій похоронний плач, слова якого нікому не зрозумілі, але загальний сенс явно вказує на передсмертні муки тих, хто їх вигукує.

Але найжахливішими були ці страждання, коли настав час розлуки і кожен власник відводив свою частку бранців, визначену жеребом. Дружин відділяли від чоловіків, батьків від дітей, розлучали братів, кожен мав іти туди, куди призначив жереб. Батьки й діти, яких вишикували одних навпроти інших, зараз поривалися вперед, щоб обійнятися, можливо, востаннє, матері хапалися за своїх малих дітей, клали їх долі й прикривали малюків своїми тілами.

І все ж таки з цими рабами поводилися добре і не робили жодної різниці між ними та вільнонародженими слугами. Молодших бранців учили ремесла, а тих, хто виявляв здатність керувати господарством, звільняли й одружували.

Китайська джонка

Це судно, яке репрезентує далекосхідний центр суднобудування, також із незначними змінами дожило до наших днів. Інша культура роботи з деревом, технології, що виключали його гниття у воді, аеродинамічна форма вітрил, значні ресурси, які могли залучити до суднобудування, відрізняли китайське мореплавство від європейського. У часи його розквіту на воду спускали цілі флоти джонок, які досліджували торгові шляхи Азії, а за деякими версіями – досягали Америки. Але внаслідок палацових інтриг кораблі так само зненацька могли знищити, усіх капітанів стратити, а судноплавство – взагалі заборонити рішенням імператора. Саме на такому судні європеєць Марко Поло вперше перетнув екватор під час плавання з почтом китайської принцеси з Піднебесної до Персії.

Заможні вдови ставилися до куплених дівчаток як до власних дочок і часто наділяли їх посагом у заповіті, так що вони могли виходити заміж як цілком вільні. Я не знаю жодного з бранців, каже Азурара, якого заковували б у кайдани, як інших рабів, або когось, хто не прийняв би християнства. Я часто бував на хрещеннях та весіллях цих рабів, які їхні хазяї робили такими бучними, наче це були їхні власні діти чи батьки.

За життя Енріке дії буканьєрів на африканському узбережжі значною мірою контролювалися духом, власним прикладом і впевненими наказами Інфанта, який направляв своїх людей досліджувати, але не міг запобігти деяким відхиленням від плану в ході досліджень. Знову і знову він наказував своїм капітанам поводитися з тубільцями дружньо, торгувати з ними чесно і спонукати їх на деякий час відвідати Європу засобами, м'якшими за викрадення. В останні роки життя йому вдалося поліпшити ситуацію: заснувавши постійну державну торговельну факторію в затоці Арґуїн, він став пильніше контролювати нестримні витівки португальських піратів. Кадамосто і Дієґу Ґомеш, його найдовіреніші лейтенанти цих пізніших часів, були справжніми дослідниками, які більше прагнули перетворити тубільців на друзів, ніж на рабів.

Варто зазначити, що на початку португальських відкриттів вісті з перших рук про нові країни та їхні небезпеки були абсолютно необхідними, і якщо негри та азанегайські маври не могли говорити жодною християнською мовою і провести каравели до Гвінеї, їх мали вивезти і перетворити на придатний і належний робочий інструмент.

Було б зайвим саме тут оцінювати або засуджувати таку практику, виправдовуючи або просто не ставлячи ширше питання правильності чи хибності работоргівлі взагалі. Варто лише побачити, як брутально пересічний дослідник нових країн виконував завдання зі «спасіння язичників», коли відкриття лише виправдовували работоргівлю.

Тоді ніхто навіть не ставив питання, чи мають християни право робити рабами чорних язичників. Енріке, звісно, також цим не переймався, бо використовував рабство як навчання, він робив бранцями «невірних», як він вірив, щоб порятувати їхні душі і щоб вони допомогли йому в здійсненні великих справ для його власної країни і всього християнського світу. Він переважно знав про результати, а не про випадкову жорстокість, про сотні полонених, а не про набагато більше сотень вбитих, скалічених або залишених без даху над головою після набігів. Століття за століттям маври приганяли чорних

рабів з півдня через Сахару, щоб продати їх на узбережжі Тунісу і Марокко, і жоден християнин не сумнівався в праві – більше, ніж у праві – у достоїнстві Принца привозити чорних рабів з Гвінеї до Лісабона морем, де їх можна врятувати з кігтів «огидного Магомета».

Тобто якщо й говорити про те, що Енріке розпочав африканську работоргівлю європейських націй, її не треба уподібнювати до кривавих звірств плантаторів Вест-Індій, оскільки доля його в'язнів була зовсім іншою, попри те, що його вчинок спричинив безупинні зловживання з найгіршими наслідками за найліпших намірів.

Між тим, питання золота було значно важливішим за работоргівлю, і більшість португальців, та й більшість європейців – дворян, купців, городян, селян, чорноробів – охопив невимовніший захват від чуток про золото і вигляду першого природного золотого піску, ніж від будь-чого іншого будь-коли. Перші кілька жмень цього піску, що їх привіз Ґонсалвеш 1442 року, спричинили такий магічний вплив на суспільну думку, що поширили інтерес до відкриттів із вузького кола обраних на всі прошарки населення і завербували безліч добровольців звідусіль. Бо мандрівка до Гвінеї звідтоді вже стала улюбленим планом кожного шукача пригод.

Але як це не пояснюй, якими природними й навіть необхідними не видавалися ці речі, звичні як у Португалії, так і в латинському християнському світі, работоргівля і золота лихоманка так само заважали, як і сприяли пориванням Принца. Якщо подальші дослідження залежали від торговельних вигод, тубільних перекладачів і тяжіння до матеріальних інтересів, існувала принаймні небезпека того, що дослідники, не схильні нічим ризикувати, вийшовши в море лише щоб наповнити власні кишені, баритимуться біля добре відомого узбережжя, доки не заповнять трюми здобиччю вщерть, а потім просто знову об'являтимуться в Саґреші зі ще скількомась душами, порятованими їхнім добрим Принцом, але без жодного слова або думки про «пошук нових земель». І так зрештою й було. Буканьєрство на північно-західному березі Африки не було тим, чого прагнув Енріке.

Тож він дав каравелу одному зі своїх двораків, Ґонсало де Сінтрі, «що був його стременним», і «наказав йому йти прямо до Землі-Гвінеї, і за будь-яких причин не збочувати зі шляху». Але коли де Сінтра дістався Білого мису (Бланко), там йому спало на думку, що «він майже безпечно може захопити кількох бранців».

І ось із бадьорим нахабством, маючи на руках інфантів терміновий наказ, він кинув якір поблизу і висадився в тій затоці Арґуїн, де вже захоплювали стількох полоняників, але його відрізали від решти людей, і він склав голову разом з сімома іншими, вбитий юрбою з понад двохсот маврів, і хроніка, що якнайдокладніше оповідає нам про всі подібні подробиці, зупиняється, аби навести сім причин цієї першої серйозної втрати європейців, якої вони зазнали у своїх нових африканських рейдах. «Може, Бог вирішив, що створив занадто досконалу душу, і забрав її назад до себе. *Habeat Deus animam quam creavit et naturam, quod suum est*» (Азурара, розділ 27).

Три інші каравели, які вийшли невдовзі за де Сінтрою, пливли зі спеціальними наказами християнізувати та цивілізувати тубільців де тільки і як тільки зможуть, і результатом цього стала відважна авантюра Жуана Фернандеша. Цей чоловік, предтеча усіх робінзонів пізніших часів, запропонував залишити його на березі серед чорношкірих, «щоб вивчити по можливості звичаї та мову і закони цього народу», отже, був залишений сам на сам із цими «бестіями й варварами» на сім місяців, на березі затоки Арґуїн, а в заручники за нього до Португалії забрали старого мавра.

Цієї весни 1445 року відбулося й третє плавання Нуну Тріштана. Але про нього, каже Азурара, мені нічого напевне не відомо точно або з перших вуст, бо Нуну Тріштан помер до того, як король Аффонсу (небіж Енріке) наказав мені записати цю історію. Але що ми знаємо, так це те, що він плив напряму до острова Чапель в Арґуїні, що він проминув піщану пустелю і висадився вже за нею, в родючій землі, порослій безліччю пальмових дерев, а висадившись, схопив два десятки бранців. Таким чином Нуну Тріштан був тим, хто першим побачив країну справжніх чорношкірих. Інакше кажучи, Нуну досяг мису Пальмар, далеко поза Кабо-Бланко, де він бачив пальми і переконався на власні очі, що пустеля десь закінчується і що за нею замість країни, недосяжної через спеку, де море безперестанно кипить, як у казані, насправді була земля, значно багатша, ніж будь-яка земля північного клімату, і через неї люди можуть пройти далі на південь.

Пізніше це підтвердило наступне плавання, в якому досягли кінця великого західного вигину африканського узбережжя і замість подальшого розширення континенту до нескінченної ширини побачили відчутне звуження берегів.

Дініш Діаш, старший у сім'ї, яка дала Португалії декількох її найліпших синів і діячів, зараз отримав каравелу від Принца з обіцянкою «зробити біль-

ше, ніж будь-хто досі». Він добре служив старому королеві Жуану, дотримав слова і тепер.

Пройшовши Арґуїн і Кабо-Бланко з Кабо-Пальмар, він увійшов у гирло Сенегалу, Західного Нілу, по якому тоді проходив північний кордон Гвінеї, або Країни чорношкірих. «Чи не звеличило це славу Принца, чия могутня влада таким чином простерлася на народи, віддалені від нашої землі й наближені до Єгипту?» Тож Азурара, подібно до Діаша і самого Енріке, не тільки плутав Сенегал із Нігером, Західним Нілом чорних, але й гадав, що каравели португальців були набагато ближче до Індії, ніж це було насправді, – гадав, що вони вже наближаються до Місячних гір і витоків Нілу.

Але Діаш цим не вдовольнився. Він думав, що досягнув великого західного потоку, яким людина могла б, за тогочасними уявленнями, піднятися проти течії аж до таємничих витоків найбільшої річки світу, а потім, змінивши курс зі східного на північний, спуститися за течією іншого рукава цієї ж річки аж до Каїра і християнських морів. Він продовжив плавання «до великого мису, який він нарік Кабо Верде», зеленого і прекрасного мису, порослого травою та деревами і рясно вкритого селищами тубільців, мису, який видавався в Західний океан так далеко, як жодна інша земля, і за яким уже не було більше землі до заходу, лише до півдня і сходу. Звідти Діаш повернувся до Португалії.

«Але яким великим було здивування людей цього узбережжя від вигляду каравели, бо вони ніколи раніше не бачили такого і не чули, але деякі вважали, що це така риба, а інші були певні, що це примара, а ще інші казали, що це має бути птах, що ковзає поверхнею моря». Четверо з них набралися мужності й ризикнули вийти в море на каное, щоб розвіяти свої сумніви. Вони наближалися до каравели у своєму човнику-довбанці, аж поки не побачили людей на борту, і стали втікати до берега, а «вітер саме вщух, і наші люди не могли їх наздогнати».

«І хоча здобич Дініша Діаша була куди меншою, ніж та, яку привезли додому інші капітани, Принц отримав значно більше від його плавання до Країни Негрів і Кабо Верде та Сенегалу», бо ці відкриття засвідчили успіх його звершень, і відтоді всі сумніви й суперечки закінчилися. Мореплавці вже піднімали вітрила, щоб плисти до знайденої країни золота, або до землі прянощів, яка вже була так близько, люди нарешті змінили свою безмірну апатію або безмірний страх на таку ж безмежну впевненість. Здавалося, вони вже були

готові збирати урожай фруктів, тоді як насправді здерлися лише на половину стовбура. Задовго до досягнення Фернандо-По, коли каравели все ще були біля берегів Сьєрра-Леоне, всі співвітчизники, від короля Аффонсу до останнього матроса в порту, «думали, що меридіан Тунісу а може, й Александрії давно пройдено». Здавалося, що найтяжче вже позаду.

Наразі трьох охочих, Антана Ґонсалвеша та двох інших, що вже ходили в плавання на службі в Принца, призначили командувати кораблями для відкриття і завоювання берегів Гвінеї та повернення додому Жуана Фернандеша з його вигнанства. Пройшовши Кабо-Бланко, вони звели величезного дерев'яного хреста, і «яким же великим буде здивування мандрівника іншої нації, який матиме нагоду проходити цей шлях, не знаючи про наші плавання вздовж цього узбережжя», – каже Азурара радісно, кожним таким своїм недбалим словом, висловленим часто-густо з доконаною простотою і природною правдивістю, ніби натякаючи нам досить прозоро, що, за його даними, а також за відомостями його земляків, у Європі 1450 року Португалія не мала попередників на шляху вздовж узбережжя Гвінеї.

Трохи південніше затоки Арґуїн каравели помітили на березі людину, яка сигналила кораблям, і, наблизившись, побачили Фернандеша, якому було багато чого розповісти. Йому вдалося вижити серед тубільців упродовж семи місяців, і тепер він міг провести каравели до базару, на якому всілякі дрібнички обмінювали з вождем маврів – «паном, якого звали Ахуд Меймам» – на рабів та золото. Потім Фернандеша забрали додому, щоб він розповів свою історію Принцові, а флот іще деякий час спустошував затоку Арґуїн нападами на місцеві племена.

Жуан Фернандеш розказав дону Енріке таке. Коли його залишили на березі, до нього одразу ж прийшли тубільці, забрали одежу, а натомість одягли у своє вбрання. Потім повели його в глиб країни, вкритої благенькою травичкою, з піщаними та кам'янистими ґрунтами, майже зовсім без дерев. Лише поодинокі чагарники та пальми іноді урізноманітнювали однакові пустища цих африканських степів, якими подекуди блукали кочові чабани в пошуках пасовищ для своїх отар. Фернандешеві одразу здалося, що там нема ні квітів, ні стрімких струмків, щоб оживити пустку, і ті один чи два винятки, які зустрілися йому згодом, лише підтвердили це правило. Тубільці добували воду для себе з колодязів, розмовляли іншою мовою і писали іншими літерами, ніж решта маврів, проте всі люди цього нагір'я були мусульманами, подібно до ближчих до нас берберів. Бо вони, власне, й були племенем Азанегай із

берберського племінного союзу, яке чотири рази – в XI–XIV століттях – приходило на допомогу мусульманській потузі в Іспанії.

А ще, казав Фернандеш, ці маври заходу – досить варварський народ: вони не мають ні закону, ні влади, їжа їхня – молоко і зерно та корені дикорослих гірських рослин, і м'ясо, і хліб у них нечувана розкіш, як і риба для мешканців нагір'я, в той час як маври узбережжя тільки нею і харчуються, і місяць за місяцем, поки він жив проміж них, він бачив лише, як вони самі, їхні коні та їхні собаки їдять та п'ють саме молоко, як немовлята. Тож не дивно, що вони слабші за негрів півдня, з якими в них завжди війна, і воюють не силою, а підступністю. Вони одягнені у шкіру – шкіряні штани й куртки, але дехто з їхніх багатших людей носить також ткану накидку на плечах – такі багатії володіють табунами гарних швидких коней та кобилиць. Фернандеш відповів також на докладні питання щодо торгівлі й релігії тієї країни, і відповіді аж ніяк не надихали на оптимізм. Люди тамтешні були нетерпимими, фанатичними прибічниками магометанських забобонів, казав він, а їхня торгівля рабами та золотом мізерна, не варта уваги. Єдине золото, яке він бачив у їхній країні, було в браслетах на щиколотках жінок вождів, золотий пісок і чорних невільників вони отримують від негрів і переправляють до Тунісу та середземноморського узбережжя верблюдами. Сіль, яку вони вельми цінують, добувають у каменоломнях Таґаззи, в глибині країни. Вождь, Ахуд Меймам, який виявився таким добрим до Фернандеша, жив на нагір'ї, і християнський чужоземець мусив їхати геть від узбережжя, і дістався двору господаря тільки після тортур спрагою. На їхньому шляху не вистачало води, і їм три дні не було чого пити.

Загалом доповідь Фернандеша відраджувала від будь-яких подальших спроб просуватися суходолом, якщо вже вся країна в межах досяжності видавалася нічим іншим, як пустелею з декількома невеличкими оазами. І це справді було так, аж поки європейські дослідники в ході своїх прибережних плавань до півдня не досягли Конго, де знайшли природний і привабливий шлях у серце Африки. Пустеля півночі й заходу, малярійні болота й джунглі узбережжя Гвінеї залишали тільки вузькі проходи більш-менш здорової та прохідної країни, але й ті португальці якнайліпше закрили для себе принагідними спалахами первісної жорстокості та безсоромним шахрайством у своїх гендлях із тубільцями.

Інша експедиція, цього разу нещаслива, під орудою Ґонсалу Пачеку, джентльмена з Лісабона, наслідувала останню спробу Антана Ґонсалвеша. Пачеку отримав дозвіл на плавання, озброїв каравелу, яку збудував для себе

власноруч, і залучив ще двох інших розділити з собою ризики й прибутки. Таким чином, сповіщає Азурара, піднявши стяги ордену Христа, вони здолали шлях до Кабо-Бланко. Там вони побачили село за одну лігу від мису, про яке Антан Ґонсалвеш писав у своєму путівникові й радив усім подорожнім на цьому шляху не витрачати часу на висадку й грабунок, позаяк село повністю знелюдніло. Тож вони об'якорилися біля берега Арґуїн, робили набіги в різні місцини і захопили в полон щось із сто двадцять тубільців, і це навряд чи може хоч когось зацікавити, бо Пачеку та його люди мали оплачувати свої труди самі, та ще й розбагатіти з цього плавання, тож думали переважно про полювання на людей і тільки про нього ж розповідали, повернувшись додому.

Люди на кшталт Пачеку та його товаришів узагалі не були дослідниками. Вони зупинилися задовго до тієї позначки, до якої розширив межі Європи Дініш Діаш, єдиним їхнім відкриттям був мис трохи більше ста миль за берегом Арґуїн. Пливучи на південь, бо тубільці рятувалися втечею при їхньому наближенні і залишали прибережні землі порожніми, «вони прийшли до виступу, який нарекли мисом Св. Анни, за яким вузька затока на чотири милі вдавалася всередину країни», де вони вполювали більше бранців.

Досі шукаючи рабів та золото, вони пропливли двісті п'ятдесят миль – вісімдесят ліг – до Країни Чорних, де Діаш уже доти побував і де вони побачили землю північніше Великого Західного мису, зелену, населену людьми та худобою, але коли вони намагалися наблизитися до берега й висадитися, шторм відкинув їх назад. Три дні вони боролися з ним, але в результаті опинилися знову біля Кабо-Бланко, більше ніж за триста миль на північ, де вони й думати облишили про спроби пробитися до невідомого півдня і з радістю повернулися до значно легшої роботи – полювання на рабів. В одному з цих рейдів великий загін тубільців узяв гору над ватагою з сімох чоловік, у човні віддалік від решти, і всіх повбивали, як людей де Сінтри, «чиї душі, мабуть, Бог у своїй милості прийняв в обителі святих». Маври витягли шлюпку на берег і розтрощили заради її цвяхів, а дехто казав Азурарі, що тіла вбитих тут-таки з'їли брутальні переможці. «Принаймні відомо, – додає він, – що у них у звичаї ласувати печінкою їхніх жертв і запивати їхньою кров'ю, коли вони мстяться за смерть батьків чи братів, чи дітей, і вони роблять це, щоб збулася повна помста над тими, хто так сильно їх скривдив».

Розділ XIII

АРМАДА 1445 РОКУ

Поки Ґонсалу Пачеку даремно втрачав час, і людей, і добре ім'я Європи та християнського світу в грабунках поселень між мисами Бохадор та Бланко, пам'ять про смерть Ґонсало де Сінтри заворушувала Лаґуш, люди цього міста ще до кінця літа цього року (1445) прийшли до Принца з урочистою депутацією, щоб просити його про дозвіл на повну, вичерпну і достатню помсту. Іншими словами, вони пропонували своїми силами спорядити найбільший флот, який будь-коли виходив у океанське плавання, – або, як це тепер уже починало називатися, у Гвінейське плавання, – відтоді, як Принц розпочав свої дослідження. Наскільки ми знаємо, це взагалі була одна з найбільших армад, яку посилали до щойно відкритих, або заново відкритих, або невідкритих морів та земель, відколи європейські нації виткнули носа поза свої вузькі межі.

Ані флот 1341 року, який знайшов Канари і про який розповідав нам Боккаччо, ні генуезька експедиція 1291 року, ані каталонське починання 1346-го, ні збройні сили де Бетанкура для завоювання Щасливих островів 1402 року не могли зрівнятися з армадою 1445-го. Бо остання була справжнім втіленням національного інтересу в роботі, і хоча це були не так відкриття, як прибутки і засоби їх збільшення, вона засвідчила, що в Португалії, попри низьке і вузько егоїстичне його формування, вже розвинувся дух загальної підприємливої активності, а варто йому пробудитися хоча б одного разу, можна вже сподіватися не тільки на якісь виняткові здобутки одинаків.

Перша ескадра, яку тепер споряджали в Лаґуші, – бо Принц одразу схвалив ідею своїх людей, – налічувала чотирнадцять каравел – чотирнадцять

найкращих вітрильників на плаву, як казав Кадамосто трохи згодом, але це був тільки основний флот, під прапором адмірала Лансароте. Ще три кораблі прийшли з Мадейри, один із них під командою Тріштана Ваза, колонізатора Фуншала, Дініш Діаш очолив другу ескадру з Лісабона, Зарку, головний партнер у відкритті та заселенні Мадейри, прислав каравелу під орудою свого небожа, всього зібралося двадцять сім кораблів – каравели, галери і пінаси. З часу, коли карфагеняни відправляли своїх колоністів під проводом Ганнона за Геркулесові Стовпи, більший та відважніший флот не виходив у море, щоб спустошувати Західну Африку.

Жиль Еаннеш, який обігнув Бохадор, був там поряд із Дінішем Діашем, який пройшов Зелений мис і перший потрапив у землю негрів, і список капітанів складався з найвідважніших і найзагартованіших іспанських мореплавців. Навряд чи знайшовся бодай один моряк, який ходив в океанські плавання в останні тридцять років, був досі живий та здоровий і не вийшов у море 10 серпня 1445 року.

На відході точкою рандеву було обрано мис Бланко, з ходовим вітром і попутною течією, каравели влаштували перегони аж до Арґуїну. Лоренс, молодший із братів Діашів, вирвався вперед і першим перестрів три каравели Пачеку, які повільно пленталися додому після отриманої прочуханки. Почувши, що за Діашем йде цілий флот, щоб належно помститися, вони розвернулися і стали чекати на інших, «бо помста була варта того, щоб скоротити щоденну пайку». Тож тепер флот включав у себе вже тридцять кораблів європейців та їхніх екіпажів. Піонери, Лоренс Діаш і решта, дрейфували поблизу острова Чапель біля берега Арґуїн, і поки чекали на інших, бачили щось дивовижне серед птаства, і Азурара переказує нам їхню розповідь, хоча й не йме їй віри. Великий дзьоб марабу, або птаха-пророка, справив на них найбільше враження, – «завдовжки більше ліктя, три долоні в обхваті, дзьоб гладенький і лискучий, як піхви паші, виглядає так, наче його штучно обробили вогнем та знаряддями», – пащека та горлянка такі великі, що проковтнули б ногу чоловіка звичайного розміру. Зокрема, цими пташками, каже Азурара, наші люди підкріплялися, доки три дні були на острові.

Повільно, але впевнено, по дві, по три, дев'ять каравел зібралися біля мису Бланко, коли прийшов флагманський корабель Лансароте, двісті сімдесят вісім чоловік із суднових екіпажів розпочали атаку, піхота й пікінери в одному човні, лучники в другому, з самим Лансароте та латниками позаду. Стернували

лоцмани, які вже бували на цьому узбережжі раніше і знали його, сподівалися досягти тубільців з острова Тідер на світанку. Але шлях виявився довшим, ніж розраховували лоцмани, ніч була темна, хоч в око стрель, без місяця та зір, почався відплив, і врешті-решт шлюпки сіли на мілину. Сонце вже було високо, перш ніж вони з неї знялися з припливом і погребли вздовж узбережжя, щоб знайти місце для висадки. На березі було повно тубільців, їх не заскочили зненацька, вони витанцьовували, вигукували, плювалися і кидалися камінням із демонстративним викликом. Після відчайдушної сутички на пляжі їх розігнали з незначними втратами – вісьмох убили, чотирьох схопили – але коли завойовники дісталися селища, воно було порожнім, жінок та дітей уже відіслали геть, і всі свої нехитрі пожитки вони забрали з собою. Те ж саме повторилося в усіх селах на цьому узбережжі, але в другій сутичці наступного дня вони схопили п'ятдесят сім маврів, і армія повернулася знову на кораблі.

Після цього флот розділився. Лансароте скликав нараду зі своїми капітанами і оголосив, що мети плавання досягнуто. Вони покарали тубільців і помстилися за Ґонсало де Сінтру та інших мучеників, зараз кожен екіпаж та капітан самостійно вирішує, що їм робити далі. Усіх полонених досі розподілили між кораблями, як призові гроші, і більше їх нічого тут не тримало.

П'ять каравел одразу повернулися до Португалії після спроби дослідити бухту біля Кабо-Бланко, але пройшли у своїх шлюпках лише п'ять ліг і потому завернули назад. Одна залишалася в бухті Арґуїн, щоб торгувати рабами, але втратила найкоштовнішу полонянку через цілковиту легковажність: жінка, яку погано охороняли, кинулася за борт і допливла до берега.

Але в декого з цього флоту виявилося трохи більше гонору. Капітан королівської каравели з Лісабона на службі в дядька короля присягнувся, що не відверне. Він, Ґомеш Піреш, піде до самого Нілу, бо принц наказав йому принести певні звістки про цю річку. І він не розчарує принца. До нього приєднався й сам Лансароте, а інший, такий собі Альваро де Фрейташ, перевершив пропозиції всіх інших. Він збирався йти по той бік Нілу Чорних до Раю Земного, на Далекий Схід, де чотири священні річки витікають від дерева життя. «Бо всі ви добре знаєте, що Лорд наш Інфант чекає від нас, щоб ми чітко дали йому знати про землю негрів і особливо про річку Ніл. І за таку службу він не пошкодує винагороди».

Шість каравел згуртувалися в основні сили «наполегливих» і неухильно йшли вздовж берега аж до самого Діашевого мису Пальм, про який їм було

відомо, що поруч Сенегал і земля негрів, «і їм відкрилася така прекрасна земля, і з берега долинали такі смачні запахи, наче вони потрапили у якийсь ласкавий фруктовий сад, насаджений перш за все для їхнього захвату. І коли матроси з каравел побачили перші пальми і ліси, що здіймалися у височінь, вони визначилися, що вже поруч річка Ніл, яку місцеві люди називали Санаґа». Бо Інфант казав їм, що від того місця, де вони побачать ці дерева, до річки залишиться трохи більше двадцяти ліг, як розповіли йому його бранці з племені Азанегай. І так як вони уважно видивлялися ознаки цієї близькості, нарешті за дві ліги від землі вони побачили, «що колір води відрізнявся від океанської, бо вода стала кольору глини».

Зрозумівши, що їм загрожують мілини, вони запливли подалі в море задля безпеки, аж хтось зачерпнув води у пригорщу і спробував на смак, і виявилося, що вона прісна. І закричав до інших: «Присягаюся, що ми вже поблизу річки Нілу, бо це річкова вода з такою силою впадає у море, що опріснила його». Тож вони кинули якорі в гирлі річки і з каравели Вінсента Діаша (ще одного брата Дініша та Лоренса) спустили шлюпку, в яку вскочило восьмеро людей, і повеслували до берега.

Там вони розжилися деякою кількістю слонової кістки та шкури і мали шалену битву з велетенським негром, чиїх двох голих дітлахів вони забрали на корабель, – але оскільки хроніка подорожей у цьому місці гальмує на декілька розділів захоплених роздумів про велич Нілу і доблесті та духу Принца, який таким чином знайшов дорогу до його західного гирла, ми краще простежимо за тими капітанами, які повільно огинають Зелений мис, «де вітер був ходовий». Висадившись на парі ненаселених островів Мису, вони спочатку знайшли «свіжі козячі шкури та інші речі», а потім емблему Інфанта та слова його девізу *Talan de bien faire*, вирізьблені на деревах, тож почали сумніватися, зовсім як Азурара, який записував історію з їхніх вуст, «чи могли великі Александр або Цезар залишати згадки про себе так далеко від дому», як цей острівець від Саґреша. Бо, хоча відстань і здається тепер невеликою на повній мапі всього світу, на карті відомих тоді земель вона справді була величезною – щось із дві тисячі миль, майже стільки, скільки становить довжина всього Середземного моря від берегів Палестини до Гібралтарської протоки.

З цих прикмет, додає хроніст, вони виразно зрозуміли, що інші каравели побували тут до них – так і було; корабель Жуана Ґонсалвеша Зарку, капітана з Мадейри, пройшов цим курсом, у чому вони пересвідчилися наступного

дня. Бажаючи висадитися, але побачивши, що їх зустрічає дуже багато тубільців і зробити це безпечно не вдасться ні вдень, ні вночі, вони залишили на березі ядро і дзеркало та аркуш паперу, на якому було намальовано хрест.

І коли тубільці вранці прийшли й знайшли їх, вони розбили ядро й викинули геть друзки, розбили асанегаями дзеркало на дрібні скалки і розірвали папір, показуючи, що нічого з цього їм не потрібно.

Ну, якщо так, сказав капітан Ґомеш Піреш лучникам, націльте свої луки на цих шахраїв, щоб вони зрозуміли, що ми люди, здатні їм нашкодити.

Але негри відповіли на вогонь стрілами та асанегаями – смертельною зброєю, хоча стріли й були неоперені та без зарубок для тятиви, але з наконечниками, отруєними смертельною рослинною трутизною, зроблені з очерету чи тростини або з обпаленого дерева, з довгими залізними наконечниками, і асанегаї теж були отруєні подібним чином і оздоблені сімома чи вісьмома залізними зазубринами, як у гарпуна, і їх потім було нелегко висмикнути з тіла.

Тож вони втратили смак до подальшої подорожі вздовж цього узбережжя, бо все озброїлося супроти них, і повернулися до Лаґуша, але перед тим як полишити Мис, вони помітили на тому пустельному острові, де знайшли були Принцову емблему, такі великі дерева, подібних до яких ще нікому з них не доводилося бачити, бо серед них було одне 108 долонь в обхваті біля кореня, хоча це дерево, відомий баобаб, було не набагато вищим за горіх. «З його волокна вони зробили чудову нитку для шиття, яка горіла як льон, його плоди схожі на гарбуз, а їхні ядра на каштани». Отже, як нам кажуть, усі капітани повернули назад уздовж берега, розраховуючи увійти до згаданої річки Нілу, але одна з каравел відбилася від інших і, не наважуючись увійти в Сенегал наодинці, попрямувала до Лаґуша, а інші повернулися до вод затоки Арґуїн і естуарію Ріо д'Оро, де до них на борт одразу піднялися маври, які їм довірились, бо ще не мали справи з купцями з Іспанії, і продали їм негра за п'ять дублонів, і дали їм верблюжатини та води, і приїздили на борт та від'їздили з корабля вільно, так що наші побоювалися зради, але врешті-решт без будь-яких сварок усі повернулися на берег і домовилися, що наступного липня їхні друзі знову повернуться і торгуватимуть з ними рабами та золотом з глибини континенту. Таким чином, набравши повний вантаж шкур морських котиків, вони попливли додому.

Тим часом дві інші каравели і пінаса під командою ветерана Дініша Діаша, які від самого початку відстали від основної валки в цьому плаванні, також дісталися до мису Верде, билися з тубільцями в декількох відчайдушних

сутичках – щит одного лицаря був «наїжачений стрілами, як дикобраз голками» – і мусили повернути назад перед лицем того ж занепаду духу, що і в решти, і так би і завершилася ця велика справа, якби не безстрашна завзятість одного капітана та його команди.

Зарку з Мадейри передав свою каравелу небожеві зі спеціальним наказом – пройти якомога далі, не переймаючись прибутками чи торгівлею, але виконуючи волю його Лорда Принца. Він не став висаджуватися у фатальній затоці Арґуїн, якою обмежилися так багато починань, і за прикладом першого плавання Дініша Діаша пішов навпростець до землі негрів і пройшов далі за всіх попередніх моряків. Тепер його каравела, каже Азурара гордо, була гарно оснащена, її команда могла дати собі раду з міцним судном, капітан був сповнений енергії та завзятості, тож вони йшли рівно, пливучи через величне Море-Океан, аж поки не вийшли до річки Нілу, де наповнили дві діжки водою, одну з яких привезли назад до Лісабона. І навіть Александр, хоча він і був не останнім монархом у світі, навряд чи куштував воду, привезену з таких далеких країв, як ці.

«Але тепер, продовжуючи плавання, вони пройшли мис Верде і висадилися на тому острові, про який я вже казав, подивитися, чи нема на ньому якихось людей, але знайшли тільки декілька свійських кіз і жодного пастуха при них, і це саме вони залишили ті знаки, які побачили ті, що прийшли пізніше, – емблему Інфанта з його девізом на деревах. А потім, перейшовши поближче до Мису, вони очікували, чи не припливуть до них каное тубільців, і кинули якір за милю від берега. І їм не довелося довго чекати на два човни з десятьма неграми в них, які відчалили від пляжу і попрямували

Середземноморська галера

Довгий час була основним бойовим кораблем Середземномор'я. Від античних галер відрізнялася значно більшими розмірами, великими веслами, кожним із яких гребли вже кілька гребців одразу, переважно невільників, і латинським типом вітрильного озброєння. Остання велика битва галерних флотів християн та мусульман сталася при Лепанто, у Коринфській затоці, 1571 року. Зокрема, в цій битві Сервантеса було поранено в правицю, тож «Дон Кіхота» написано лівою рукою. Перші плавання європейців у Атлантичному океані теж здійснювалися на галерах під командуванням італійських капітанів. Однак великі команди, а отже й необхідні запаси їжі та води, обмежували їхню автономність і акваторію плавання.

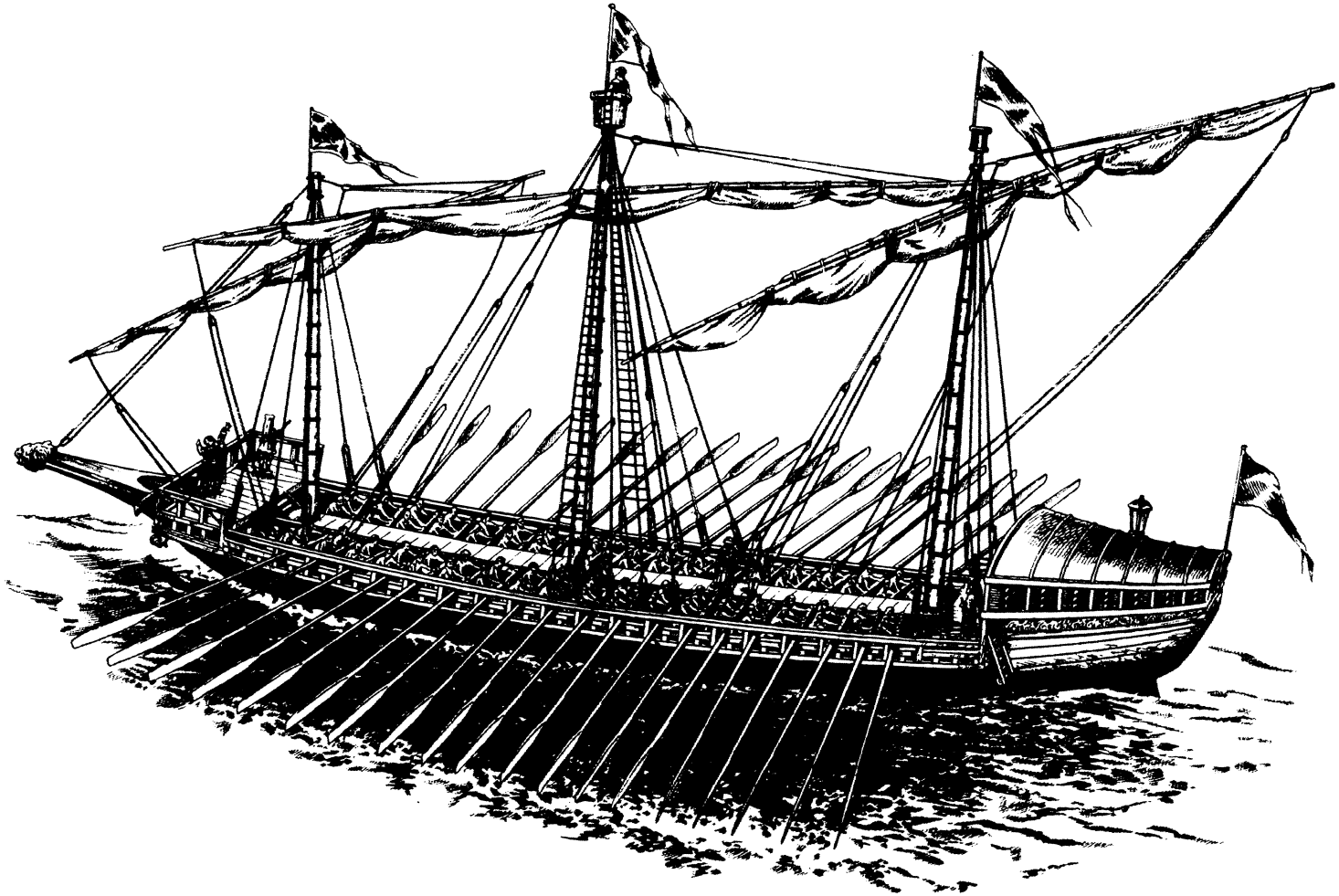

до каравели, як люди, що йдуть із миром і дружбою. І, наблизившись, вони почали робити жести, як для почесної варти, і їм відповіли подібним чином, і потім одразу ж, без подальших пересторог, п'ятеро з них піднялися на борт каравели, де капітан забавляв їх, як тільки міг, пригощав їх їжею та питвом, тож вони пішли з гримасами великого задоволення, але це сталося пізніше, ніж у своїх серцях вони замислили зраду. Бо щойно вони дісталися землі, розповіли іншим тубільцям на березі й вирішили, що легко зможуть здобути корабель, і з цим наміром тридцять п'ять чи сорок чоловік сіли у шість човнів і вишикували їх у бойовий порядок, як ті, хто йде битися, але вже поблизу корабля злякалися і зупинилися без відваги розпочати напад. І, бачачи це, наші люди спустили шлюпку з другого борту каравели, де ворог її не міг бачити, і в неї зістрибнуло вісім гребців, які чекали, коли каное підійдуть ближче до корабля. Нарешті негри втомилися чекати і споглядати, і одне з їхніх каное, в якому було п'ятеро міцних воїнів, підійшло ближче, і наша шлюпка одразу ж погребла довкола каравели і відрізала їх. І через значну перевагу нашого способу веслування наші люди за мить нагнали їх, а ті, не маючи жодних надій захиститися, пострибали у воду, а решта човнів погребли до берега. І наші люди вимучилися, виловлюючи тих, що пливли навтьоки, бо ті пірнали не набагато гірше за бакланів, і їх майже неможливо було впіймати. Одного схопили, з великими зусиллями, на місці, а іншого, який розпачливо бився із силою двох чоловіків, поранили, і тільки з цими двома шлюпка повернулася до каравели.

«Побачивши, що нічого не виграють, якщо довше лишатимуться на одному місці, вони вирішили подивитися, чи не зможуть вони знайти якусь нову землю, про яку вони змогли б привезти відомості для свого Лорда Інфанта. Отож, знову напнувши вітрила, вони вийшли до мису, де побачили пальмовий гай із деревами сухими та без гілок, який вони назвали Щогловим мисом». Тут, трохи далі по берегу, ватага розвідників висадилася і знайшла чотирьох чорних мисливців, які сиділи на пляжі, озброєні луками й стрілами, і накивали п'ятами, побачивши чужинців. «І оскільки вони були голими, а їхнє волосся було пострижене дуже коротко, їх не вдалося схопити», і розвідники тільки забрали їхні стріли як трофей.

Цей Щогловий мис, або якась точка узбережжя трохи далі на південний схід, був найдальшою точкою, якої досягнула каравела Зарку. «Звідси вони повернули і взяли курс прямо на Мадейру, а звідти на Лісабон, де Інфант зу-

стрів їх винагородою за їхню працю. Бо ця каравела зробила найбільше і дісталася найдалі з усіх, хто вийшов у море цього року (1445)».

Був іще один контингент великої армади, досі не згаданий, бо, на жаль, він ухилився від своїх зобов'язань. Три кораблі у відкритому морі відділилися від основної валки Лансароте і через слабкодухість та ледарство взагалі нехтували основною метою подорожі, «вони погодилися зробити набіг на Канарські острови і взагалі не йти до Гвінеї цього року».

Там вони провели деякий час у грабунках та полюванні на рабів, але також зробили спостереження за тубільцями і різними природними явищами різних островів, які, оскільки все ж потрапили до хроніки, не були найменш цікавими епізодами історії Лаґуської армади 1445 року*.

* Сантарем Олівейру Мартінш датує це плавання пізнішим 1447 роком.

Розділ XIV

ПЛАВАННЯ 1446–1448 РОКІВ

Якщо не рахувати підприємливості екіпажу Зарку, ця експедиція 1445 року, що починалася з таких великих обіцянок і коштувала тривалого часу і турбот, була абсолютно безплідною щодо «новинок» і відкриттів – основної мети всіх плавань Принца.

Наступна спроба, зроблена Нуну Тріштаном у 1446 році, завершилася найбільшою за весь час катастрофою, яка спіткала християнських мореплавців Іспанії. Нуну, якого з дитинства віддали до двору Принца, «поставився до дослідження своєю каравелою землі негрів з усією відповідальністю і, знаючи, що дехто вже діставався до річки Ніл, подумав що коли він не виконає належним чином свою службу Інфантові в тій землі, йому не личить носити ім'я відважного лицаря».

«Тож він спорядив каравелу і підняв вітрила, ніде не зупиняючись, бо постановив іти просто до землі Чорних Людей. Пройшовши мис Верде, він проплив іще шістдесят ліг і знайшов річку, де, як він гадав, мали б жити якісь люди. Тож він наказав спустити дві невеличкі шлюпки з десятьма чоловіками в одній і дванадцятьма в другій, які повеслували якраз до кількох халуп, які виднілися попереду. Але перш ніж вони змогли вискочити на берег, дванадцять каное вигулькнуло з другого боку з сімдесятьма чи вісімдесятьма чорношкірими, озброєними луками, і вони почали стріляти в наших людей». Оскільки вода прибувала, один із гвінейських човнів обійшов їх і висадив свій екіпаж, «таким чином наші люди опинилися між двох огнів, з берега і з човнів». Вони гребли назад так швидко, як тільки могли, але перш ніж дісталися на борт, четверо з них упали мертвими».

Тож вони підняли вітрила на зворотний шлях, покинувши шлюпки, яким не могли дати раду. З тих двадцяти двох, які висаджувалися на землю, вижило не більше двох, дев'ятнадцять померли, бо отрута виявилася такою смертельною, що досить було невеличкої ранки, просто подряпини до крові, щоб відправити людину на той світ. Але окрім них і раніше за них цю долю розділив наш шляхетний лицар, Нуну Тріштан, палкий життєлюб, який міг би сподіватися не на таку ганебну смерть, як ця, а на загибель, достойну його хоробрості». З сімох, що ще залишалися на каравелі, двох було поранено отруйними стрілами, коли вони намагалися підняти якорі, і вони довго перебували між життям і смертю, двадцять днів пролежавши, неспроможні поворухнути пальцем, щоб допомогти іншим, які намагалися привести каравелу додому, тож тільки п'ятеро залишилося для стернування та роботи з вітрилами.

Людей Нуну врятували завзятість і вміння одного з них – простого хлопчини, пажа з двору Інфанта, – який прийняв командування судном і тримав його курс спочатку на північ, потім на північний схід, так що через два місяці вони вийшли до узбережжя Португалії. Але вони були абсолютно безпорадні й безнадійні, не знали навіть, у яких вони краях, бо всі ці два місяці не бачили землі навіть на мить, – тож, побачивши на горизонті озброєну фусту, вони «дуже стурбувалися», вважаючи, що це мавританський крейсер. Коли ця легка галера підійшла ближче і стало помітно, що це галісійські пірати, нещасні хлопці ледь не показилися від радощів, а ще більше раділи, коли виявилося, що вони вже неподалік від Лаґуша. Вони пережили жахливі часи, вперше – коли їх замалим не отруїли трупи Нуну Тріштана та інших жертв дикунських отруйних стріл на борту, а потім – коли «віддали свій гонор вітрам, а мертві тіла рибам», втративши від сорому залишки духу, п'ятеро жалюгідних нетямущих матросів, які залишилися напризволяще, підхоплені вітром, із безмежним і жахливим океаном з одного борту і ще більш небезпечним і невідомим берегом Африки з іншого, на довгих шістдесят днів. Простий матрос, «із невеликими вміннями в мистецтві мореплавства», конюх із двору Принца, юний герой, що порятував судно, хлопчик-негр, якого захопили колись серед перших гвінейських бранців, і двоє інших «досить дрібних хлопців» – це й був весь екіпаж. Щодо інших – «Beati mortui qui in Domino moriuntur», або «Блаженні мерці, що померли у Бозі», – вигукує хроніст у спалаху відчайдушного горя, яким і закінчує цю історію. Вдовиць та сиріт залишили під опікою Принца, і «він піклувався про них особливо дбайливо».

Але не всі були такими нещасливими, як Нуну Тріштан. Каравелу Зарку з Мадейри, яка під проводом його небожа, Альвару Фернандеша, вже пройшла далі за будь-кого в рік великої армади 1445 року, наступного року знову послали з дорученням «послужити службу Дону Енріке в невідомих землях Гвінеї». Її шляхетний та доблесний судновласник тепер «доручив вищезгаданому» Альвару Фернандешу йти з добре оснащеним кораблем так далеко, як тільки зможе, і шукати та здобувати якусь здобич, яка була б такою новою та такою розкішною, що засвідчила б його добру волю догодити Лордові, який стільки зробив для нього. Тож вони відпливли напрямки до мису Верде і до Щоглового мису (або Струнких Пальм) за ним, найдальшої межі попереднього року, але не повернули назад і там, попри недружніх тубільців і невідомі береги. Продовжуючи йти вздовж берега, вони знайшли сліди людей і трохи далі селище, «де тубільці вийшли як люди, що збираються оборонити свої домівки, і перед ними вийшов атлет зі щитом і асанегаєм у руках. Наш капітан прийняв виклик і ударом свого списа звалив його мертвим на землю. Потім, підбігши, схопив його меч та спис, як трофеї, які піднесе Лордові Інфанту». Негри втекли, а завойовники повернулися на корабель і попливли далі. Наступного дня вони підійшли до землі, де побачили якихось жінок тих негрів, і схопили одну, віком близько тридцяти років, із її дворічною дитиною, та іншу, дівчину чотирнадцяти років, «яка була досить вродлива та статна для цієї країни», але сила тієї жінки була такою великою, що троє чоловіків не змогли затягти її в шлюпку. Побачивши, як вона бореться на пляжі, і побоюючись, що люди цієї країни прийдуть їй на допомогу, хтось забрав на шлюпку її дитину, і материнська любов примусила її піти за нею, вже більше не пручаючись.

Звідти вони рушили далі, як каже оповідка, поки не вийшли до річки, куди увійшли на шлюпці, і вивезли жінку, яку знайшли в хатині. Але, піднімаючись угору течією і маючи на думці ще якісь гарні трофеї, вони зіштовхнулися з чотирма чи п'ятьма каное, повними негрів, озброєних як чоловіки, що зібралися битися за свою країну, і наші люди, побачивши перевагу ворога, не стали очікувати на сутичку, пам'ятаючи до того ж про отруйні стріли. Тож вони розвернулися за течією і налягли на весла так сильно, як тільки могли, в напрямку каравели, але оскільки одне з каное відірвалося від решти й наблизилося до шлюпки, знову розвернулися на них, і під час перестрілки один з негрів поранив дротиком капітана, Альвару Фернандеша, у ногу. Але той,

заздалегідь попереджений про отруту, дуже швидко витягнув жало і промив рану кислотою та олією, а потім добре її змастив протиотрутою, і, дяка Господові, уникнув великої небезпеки, хоча декілька днів перебував на межі смерті. Так вони й повернулися до каравели.

І хоча капітан був тяжко поранений, команда не припинила йти вздовж берегів та робити висадки (на цілковито нових землях), аж поки не дісталася якоїсь піщаної коси, за якою була велика затока. Там вони спустили свою шлюпку і погребли, щоб побачити, до якої землі вони потрапили, і одразу ж проти них вийшло аж 120 негрів, декотрі з луками, інші зі щитами та асанегаями, і, зупинившись біля самої води, почали ігри та танці довкола, «як люди, яких не турбує жоден смуток, але наші люди у шлюпці утрималися від відвідин цього фестивалю, натомість розвернулися і погребли назад до корабля».

Все це відбувалося за добрих 110 ліг – 320 миль – поза мисом Верде, «переважно на південь від згаданого мису» (на наших мапах приблизно там розташована Сьєрра-Леоне), і ця каравела була в закордонному плаванні вже найдовше і зайшла якнайдалі з усіх кораблів того року, і тільки через хворобу пораненого капітана вони не затрималися там довго. Та коли вони повернулися прямо до берега Арґуїн, «де вони зустріли того вождя Ахуда Меймама, про якого ми розповідали раніше», в історії про Жуана Фернандеша. Але оскільки вони не мали перекладача, через якого могли б залагодити справу, то на мигах показали, що могли б придбати негритянку в обмін на якусь одежу, яку привезли з собою. І так вони безпечно повернулися додому. Знайти добровольців для відкриттів тепер вже було і так неважко, але винагорода в 200 дублонів – 100 від принца Енріке і ще 100 від Регента дона Педру – для останніх сміливців-дослідників, які повністю обігнули Сенегамбію, надихнула цю справу ще більшим запалом.

Того ж 1446–1447 року не менше дев'яти каравел пішло до Гвінеї з Португалії в новій армаді, слідами успішного екіпажу Зарку. На Мадейрі до них приєдналися ще дві, і цілий флот прослідував через Канарський архіпелаг до мису Верде. Вісім із них пройшло ще шістдесят ліг, 180 миль, далі, й там вони знайшли річку, Ріу Гранде, «досить широку», і попливли нею вгору, окрім одного корабля, який належав єпископу – біскупу Алґарві – «бо йому трапилося вискочити на піщану мілину так невдало, що його не змогли стягнути з неї, однак усіх людей і вантаж порятували. І поки дехто з них займався цим,

інші висадилися і знайшли країну, покинуту її мешканцями, і продовжили їхні пошуки, і невдовзі знайшли слід, який їм трапився біля місця висадки».

Вони пішли цим слідом досить нерозсудливо і ледь не розділили долю Нуну Тріштана. «Бо дорога привела їх до країни з великими засіяними полями, з плантаціями бавовни і рису, у землю, вкриту схожими на паляниці пагорбами, після яких вони зайшли у великий ліс», і щойно вони у той ліс зайшли, гвінейці вийшли супроти них у великій кількості, з луками і асанегаями, і салютували їм зливою отруєних стріл. Перших п'ятеро європейців упали мертвими на місці, двох інших було безнадійно поранено, решта втекла до кораблів, і далі цього року кораблі не пішли.

Ще гіршою була доля експедиції Валларте у перші місяці 1448 року. Валларте був дворянином із двору короля Христофора Данського, якого привернула до двору Енріке в Саґреші слава про дослідження Принца, і Христофор звернувся до нього з неоригінальним проханням: «Дайте мені каравелу, щоб піти до землі негрів».

Неподалік від мису Верде Валларте вирушив на берег з екіпажем шлюпки і потрапив у таку ж пастку, як і дослідники роком раніше. Його та його людей оточили негри і всіх до одного застрелили чи захопили в полон. Але один утік, приплив на корабель і, повсякчас озираючись на берег через плече, розповів, що бачив, як полонений Валларте сидів на кормі шлюпки.

«І коли хроніка цього плавання записувалася, наприкінці того ж року, до Принца Енріке привезли якихось полонених із Гвінеї, які розповіли йому, що в місті в глибині країни, в серці Африки, було четверо християнських бранців. Один помер, троє ще жили, і європейці повірили щодо цих чотирьох, що це була звістка про Валларте та його людей».

Але між останнім плаванням каравели Зарку 1446 року і першим плаванням Кадамосто 1455-го насправді ніякого поступу в дослідженнях не було.

«Третя армада», як її стали називати, флот із дев'яти каравел 1446–1447 року, плавання Ґомеша Піреша до Ріо д'Оро в той же час, торгові підприємства на березі Марокко, які позначилися привезенням до Португалії першого лева в 1447 році, експедиції до Ріо д'Оро і до Арґуїну впродовж цього ж року були не частиною історії відкриттів, а історією торгівлі. Існують великі підозри щодо дослідницьких інтересів більшості з них. Навіть авантюра Валларте 1448 року не принесла нічого нового, на пошуки якого відправлялися так багато людей, «щоб потішити Лорда Енріке». У ці роки гвінейські плавання

стали частими, майже постійними, і ця частота спричинилася принаймні до того, що європейці цілком освоїлися з раніше відкритим узбережжям, але мало або взагалі нічого не робили для привнесення нових знань.

Але цінність і значення життя Енріке врешті-решт полягали не у комерції, стосуючись її хіба що в другу чергу, і ці плавання з суто торговельного інтересу, без жодних планів або принаймні жодних результатів у відкриттях не стосуються предмета нашого дослідження. Кожне з них виглядає мальовничо й красиво на сторінках старої хроніки про завоювання Гвінеї, але, зважені за їх значенням для загальної історії експансії Європи, у наступних розділах Азурари вони не заслуговують на згадку – ні його опис Канар і «Пекла» на Тенеріфе, ні те, як було залюднено Мадейру та інші острови в цій частині, ні те, як каравела Альвару Дорнеллаша захопила якихось канарців, ні те, як Ґомеш Піреш ходив до Ріо д'Оро і як він полонив маврів, ні каравела, яка пішла до Мека (в Марокко) і захопила там маврів, ні те, як Антан Ґонсалвеш отримав від імені Принца острів Лансароте.

Певний інтерес викликає тільки підсумовування хроністом результатів аж до 1446-го, року провалу Нуну Тріштана. «Доти в ті краї було відправлено п'ятдесят одну каравелу, які пройшли 450 ліг (1350 миль) поза Мис (Бохадор). Оскільки відкрилося багато точок узбережжя, що розкинулося до півдня, Принц наказав нанести їх на морські карти. При цьому необхідно додати, що досі розвіданими були 200 ліг (600 миль) океанського берега, які збільшилися тепер іще на 450. Стало зрозумілим, що все нанесене на «Мапу Мунді» було не правдою, а лише припущеннями, та зараз воно відкрилося очам наших моряків для огляду. А тепер, віддавши належне в цій історії першим чотирьом причинам, які привели нашого шляхетного Принца до його спроб, час щось сказати і про досягнення його п'ятої мети, навернення язичників, вивезення багатьох язичницьких душ із їхніх земель до цієї, яких при підрахунку виявилося дев'ятсот двадцять сім – більшість із них було навернуто на праведний шлях спасіння. І здобуття якої фортеці чи міста може бути більш славним, ніж це спасіння?»

Розділ XV

АЗОРИ
(1431–1460)

Ми вже дуже близько підійшли до кінця подорожей, описаних у старовинній «Хроніці відкриття та завоювання Гвінеї», і якщо не рахувати історію знаменитого венеціанця Кадамосто, цей момент, власне, й був кінцем африканського каботажу моряків Енріке. І хоча він помер тільки у 1460 році, а зараз ми дісталися лише 1448-го, бо Азурарин урочистий каталог негрів, вивезених до Європи, уривається саме на цьому році – «дев'ятсот двадцять сім, більшість із яких було навернуто на праведний шлях спасіння», – однак за останні десять років життя Енріке не було жодних досліджень, вартих уваги, окрім тих, що увійшли у цей і два наступні розділи.

Перший із них – це особисті записи Кадамосто про свої два плавання вздовж узбережжя Гвінеї, в яких він начебто досягнув мису Пальмар, щось із п'ятсот миль поза мисом Верде, і, поза сумнівами, досягнув Гамбії, чиє велетенське гирло, «подібне до руки моря», гарно описане в його журналі.

Другий є «правдивим звітом про віднайдення островів Зеленого мису Дієґу Ґомешем, слугою Дона Енріке», який записав історію смерті Принца і вірно служив при його дворі. Але є ще один розділ досліджень, спрямованих із Саґреша, які описав Азурара; цьому розділові треба знайти місце, і краще поговорити про це тут і тепер, у проміжку між двома найактивнішими періодами африканських каботажних плавань. Це історія колонізації Азорів, Західних, або Яструбиних, островів, відомих картографам принаймні з 1351 року, бо вони цілком чітко позначені на великій Флорентійській мапі цього року, але не цивілізованих Європою і християнським світом десь до 1430 року. За

легендою, до Каталонської мапи 1439 року ці острови 1427 року знайшов Дієґу де Севіль, лоцман короля Португалії. Але ці острови врешті виявилися лише двома групами архіпелагу, і перевідкриття або віднайдення решти розтягнулося між 1432 та 1450 роками.

Плавання Дієгу де Севіля і Ґонсалу Велью Кабрала до Азорів, а саме до острова Св. Марії і Формігас, згадується серед найперших успіхів Принца Енріке. Але оскільки відкриття всієї групи не обмежилося цією першою спробою, необхідно згадати про них іще раз. Кабрал, якого господар нагородив відкритим островом, жив на Св. Марії як «Капітан маєтності» або господар землі, мусив колонізувати як острови, які він уже знайшов, так і ті, які ще тільки міг відкрити. Він провів три роки (1433–1436), збираючи людей і кошти у Португалії, а потім вирушив до «Західних островів» із декількома найкращими сімействами цієї країни.

На цьому, здавалося, відкриття й завершилися, але роком пізніше, десь близько 1440–1441 року, дослідження західного напрямку знову розпочалися завдяки кумедному випадку. Полювали на раба-втікача, негра з континенту, який утік на вершину найвищої гори на острові Св. Марії. Погода була ясна, і йому здалося, що він бачить далеко на горизонті контури невідомої землі. Чи був це інший острів? Він знав, що його господарі не меншою мірою дослідники, ніж колоністи, і не раз чув їхні розмови про пошуки нових земель, і воля їхнього Лорда Принца, щоб такі нові землі шукали на всіх узбережжях, теж не була таємницею. І ця ж воля, яка посилала їх на цей острів, зараз могла гарантувати пробачення їхньому рабу, якщо він повернеться зі своєї схованки з новинами про справжнє відкриття.

Так він себе переконував, і небезпідставно. Принц, почувши про новини, негайно порадився зі своїми старовинними мапами і знайшов на них підказку щодо земель у тому ж напрямку, на який вказав раб. Він наказав Кабралові одразу ж розпочинати їхні пошуки. Кабрал спробував, але невдало. І потім відбувся дивовижний іспит знань Енріке, він, який ніколи не був у межах тисячі миль від місця подій, довів своєму капітанові, що той пройшов між островом Св. Марії і невідомою землею, і, виправивши його курс, відіслав його знову шукати і знайти.

Восьмого травня 1444 року новий острів було знайдено «на день Св. Міґеля» і названо на честь цього свята. Це було наше сучасне свято Св. Михаїла Оранського.

Так само, як і на інших островах, за відкриттям сюди прийшла колонізація. 29 вересня 1445 року Кабрал повернувся з європейцями, до цього він залишив обживати острів тільки кількох маврів. Після повернення він побачив, що ці жалюгідні люди мало не до смерті налякані землетрусами, які примусили їх ловити дрижаки від самої висадки. «І якби вони лише змогли дістати човна, навіть найлегшого, вони б безсумнівно втекли на ньому». Їх підтримав Кабралів штурман, який був із ним на острові минулого разу, оголосивши, що з двох гірських вершин, які він колись помітив на двох кінцях острова, східному та західному, тепер залишилася тільки Східна. Стару назву «Західні» острови заступала просторічна назва «Азори», або «Яструбині», набута від зграй яструбів або шулік, побачених на нововідкритому острові Св. Міґеля та на інших островах, які віднайшлися невдовзі. Бо Третю групу, «Терсейру», було знайдено між 1444 і 1450 роками й додано до володінь Португалії, яка таким чином повільно скрадалася до невідомого Заходу, наче в передчутті Колумба, переносячи свої аванпости далі й далі в океан, а її піонери щораз міцніше стояли ногами на своєму ґрунті поза Гібралтарською протокою. Деякі моряки Принца Енріке, що поверталися з «Гвінеї» до Іспанії, деякі авантюристи, що намагалися «здобути славу собі й Лорду Інфанту», деякі купці, які шукали щастя в західному напрямку, так само, як багато хто вже знайшов його у південному, деякі африканські каботажники, яких віднесло з овиду супротивними вітрами, – це міг бути будь-хто з них, і це мали бути деякі з них, які знайшли решту Азорів, Терсейру, або острови Ісуса, Св. Георгія, Ґрасіозу, Фаял, Флореш і Корву.

Хто були першовідкривачі, абсолютно невідомо. На сьогодні ми маємо тільки декілька слідів перших колоністів, але принаймні в двох речах ми можемо бути цілком певні. По-перше, всі Азори було відкрито та колонізовано за життя Енріке, переважно між 1430 та 1450 роками. По-друге, не було сформульовано чіткої мети поширити дослідження по той бік цього архіпелагу через пустельні води на заході і знайти таким чином Індію «ліворуч». Енріке та його школа були цілком задоволені, цілком упевнені у південно-східному маршруті. Вони сподівалися і намагалися відкрити свій шлях до Малабару і Катаю прибережним плаванням довкола континенту, а не авантюрою на океанських просторах. А щодо заселення цих островів, до наших часів збереглася грамота Енріке, якою він дарує капітанство над Терсейрою фламандцю Жаку з Брюґґе.

Сталося це таким чином. Одного дня Жак прийшов до Принца з невеличким проханням щодо Яструбиних островів – «у пам'яті людській вищезгадані острови перебували під наполегливим урядуванням нікого іншого як Принца, і оскільки третій з цих островів, так званий острів Ісуса Христа, досі незаселений, він, згаданий Жак із Брюґґе, просить підтвердити, що він може колонізувати означений острів. Що й було йому дароване зі спадковим правом для його дочок, бо нащадків чоловічої статі він не мав».

Жак був багатим фламандцем, який прийшов на службу до Принца, ймовірно, з рекомендаціями від герцогині Бургундії, небоги дона Енріке. Відтоді він поріднився зі знатною португальською родиною, і тепер він пропонував узяти на себе всі витрати свого задуму. Від послуг такої людини відмовитися було майже неможливо. Його плани було схвалено, більше того, в нього завелися послідовники. Гідальго на ймення Содре – Вінсент Жиль Содре – взяв свою родину і прибічників на Терсейру, острів Ісуса Христа, а звідти продовжив і освоїв Ґрасіозу, в той час як інший фламандець, Ван дер Гаагер, приєднався до Ван дер Берґа на Терсейрі з двома кораблями, «спорядженими його власним коштом, заповненими його власними людьми та ремісниками, яких він привіз, щоб працювали на новій землі», доти безуспішно намагавшись колонізувати острів Св. Георгія.

Першим «капітаном» Фаялу був інший фламандець – Йов ван Ортер, лорд Моеркерке – і це ім'я становить особливий інтерес. Бо саме з ним пов'язано довгу та цікаву нотатку про заселення Азорів, яку подано 1492 року на глобусі Мартіна Бегайма, який зараз у Нюрнберзі, – глобусі, що йому судилося зіграти курйозну роль, незаплановану і небажану, в полеміці з Колумбом.

«Ці острови, – сповіщає табличка, прикріплена до них на мапі, – ці Яструбині острови було колонізовано у 1466 році, коли король Португалії віддав їх своїй сестрі Ізабеллі, герцогині Бургундії, яка вислала до них багато людей усіх станів, зі священиками й усім необхідним для релігійних відправ. Тож у 1490 році там було вже декілька тисяч душ, які припливли з шляхетним лицарем, Йовом де Ортером, моїм любим тестем, якому герцогиня подарувала острови довічно».

Нині, у 1431 році, принц Енріке забезпечив два кораблі усім необхідним на два роки і послав їх до землі за мисом Фіністерре, і вони, відпливши до заходу близько п'ятиста ліг, знайшли ці острови, числом десять, не населені

худобою чи людьми, тільки пташками, такими неляканими, що їх можна було ловити руками. Тож вони назвали цю землю Островами яструбів (Азорами).

«І наступного року (1432) за королівським наказом шістнадцять суден було послано з Португалії з усіма видами свійських тварин, яких мали розплодити там».

Щодо перших поселень Флореша та Корву, двох останніх островів групи, досі відомо менше, але в будь-якім разі, ймовірно, заселення повністю не завершилося аж до останніх років життя Принца, можливо, воно було вже роботою його наступника на посаді Великого Магістра ордену Христа, який успадкував також певну відповідальність за колонізацію віддалених та нововідкритих земель. Бо серед останніх розпоряджень Принца була передача у спадщину островів, які він сам отримав у дар від свого брата, короля Едуарда, в 1433 році, принцові Фернанду, своєму небожеві, якого підготував до думки, що він успадкує його справи так само, як і його посаду, і має очолити поступ у відкриттях так само, як орден Христа.

Розділ XVI

ПРОБЛЕМИ РЕГЕНТСТВА І КРАХ ДОНА ПЕДРУ (1440–1449)

Дона Педру було проголошено одноосібним регентом Португалії 1 листопада 1439 року, і до кінця наступного року всі неврегульовані наслідки придворних змін начебто закінчилися. Але глибоко зачаєна ненависть між різними партіями не зникла.

Перш за все, граф Барселуш, позашлюбний син Жуана I, якого Аффонсу V зробив герцогом Браґанса, став застосовувати цілеспрямовану політику витіснення регента. Королева-мати не забула й не пробачила дону Педру вчинків по смерті Едварда, і юний король, хоча й заручений з дочкою регента, був доволі недовірливий і міг очолити партію Барселуша супроти Принца.

18 лютого 1445 року померла королева Леонора, з підозрами на отруєння, старанно підсиленими невдоволеними. Наступного року (1446) Аффонсу, вже чотирнадцятилітній, став повнолітнім, і його дядько одразу був готовий відмовитися від влади й усамітнитися у своєму маєтку як герцог Коїмбри. Але король чи ще був не готовий розлучитися з ним, чи то досі відчував певну вдячність своєму опікуну, «наймудрішій голові Іспанії». Він просив його і далі керувати справами, подякував за минуле і пообіцяв допомагати йому в майбутньому. Більше того, він урочисто заявив, що хоче взяти шлюб зі своєю кузиною Ізабеллою, дочкою Педру. Вони вже були формально заручені чотири роки, тепер Аффонсу скликав свою знать та депутатів кортесів засвідчити шлюб.

У травні 1447 року відсвяткували це королівське весілля, але холодно і бідно, бо небіж та дядько вже побили горщики. Що більше молодший не любив

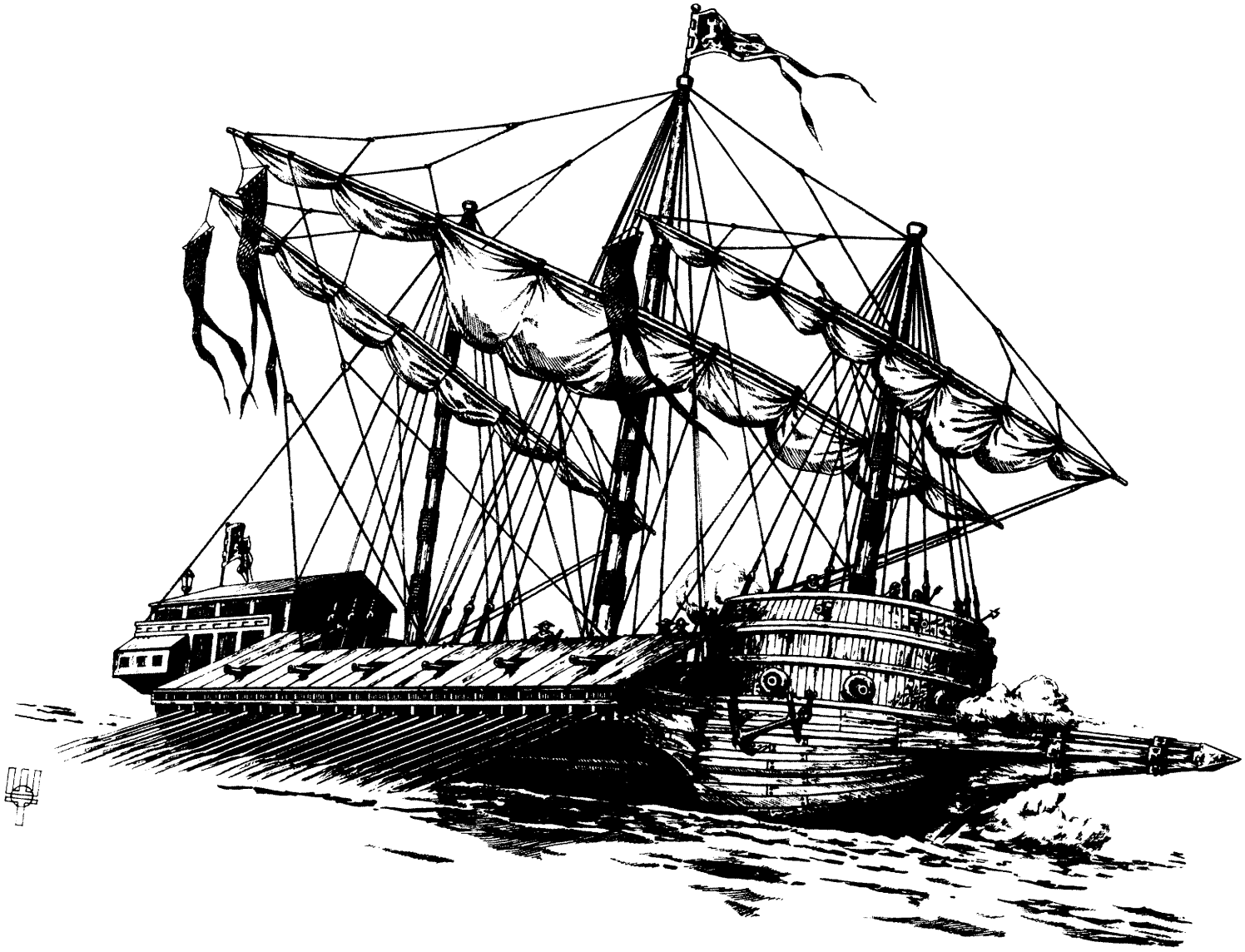

і підозрював старшого, то палкішими ставали його урочисті заяви про повагу до нього. Але його люто обурили вчинки герцога, який вимагав дотримання королем його ж слова, і перед одруженням Аффонсу вирішив, що відтепер він не тільки царюватиме, але й правитиме сам.

Регент випередив своє звільнення, сам склавши з себе повноваження; король, здавалося, мало не розчулився від прощання зі своїм опікуном, який утримував королівство в досконалому мирі й зараз покірно залишив справи, але навіть його дружина не змогла запобігти бурі в майбутньому. Вона тяжко боролася за те, щоб примирити свого батька зі своїм чоловіком, але недоброзичливці виявилися сильнішими за неї. Переконавши короля в тому, що герцог зрадник, його використали для підбурення останнього до заколоту. «Ваш батько напрошується на покарання, – розлючено казав чоловік королеві, – і його буде покарано».

Якби Енріке, який за останні шість років лише одного разу полишав Саґреш, щоб посвятити в лицарі старшого сина дона Педру в Коїмбрі в 1445 році, тепер зміг би як не присутністю, то листами підтримати свого брата у цей кризовий час, регента ще можна було б порятувати. Але сталося так, що варто було Педру виселитися у вигнання в Коїмбрі, як його почали звинувачувати в таємних вбивствах короля Едуарда, королеви Леонори і принца Жуана. І що потворніший був наклеп, що абсурднішим і суперечливішим він видавався, то з більшою готовністю його підхоплювали.

Гоніння, такі ж дріб'язкові і надокучливі, як ті, які свого часу звели в могилу Вулсі, нарешті примусили Педру взятися за зброю. Його син, якого сам Енріке посвятив у лицарі для високої посади королівського констебля, змушений був рятуватися втечею, зброю з Арсеналу Коїмбри конфіскували для королівських потреб, його листи до небожа розпечатували й на них писали відповіді його вже згадувані вороги від імені монарха, в тоні, яким би той

Середземноморський галеас

Попри свою архаїчність, галерні ескадри в європейських флотах проіснували аж до винайдення пароплавів, хоча вже й не відзначилися великими морськими боями. Після винайдення корабельної артилерії галеаси поєднували в собі вогневу потугу фрегатів та рухомість галери в безвітря. Використовувалися португальцями під час військових кампаній у Північній Африці.

листувався з відкритим заколотником. Принц терпляче зносив це, але коли він почув, що його брат-байстрюк, Барселуш Браґанський, який його зрадив, обмовив та занапастив, виступив у похід, щоб зруйнувати його маєток як розбійник, він зібрав невелике військо і заступив йому шлях. Після цього Аффонсу намовили оголосити війну.

Тільки один знатний дворянин залишився з опальним регентом, але це був його друг Альмада, Іспанський Геркулес, його названий брат у битвах та подорожах, один з героїв християнського світу, якого зробили графом у Франції і кавалером ордену Підв'язки в Англії. Він утік із почесного ув'язнення в Сінтрі, приєднався до Педру в Коїмбрі й запропонував йому разом іти до Двору і вимагати справедливості та чесного судового розгляду, але з мечем у руці і з власними людьми поза спиною. Чи не ліпше загинути як личить солдатам, ніж як невиправданим зрадникам?

Таким чином 5 травня 1449 року герцог полишив Коїмбру з невеличкою армією васалів, тисячею кіннотників, п'ятьма тисячами піхоти і ввійшов у Батайю, де зупинився, щоб навідатися до собору з гробницями свого батька та братів. Звідти він пішов маршем прямо на Лісабон, який король прикрив від Сантарема тридцятитисячним військом. Армії зустрілися біля річечки Альфарробейра, удар списа чи арбалетний постріл позбавив життя Принца, а простий солдат відтяв йому голову і приніс її Аффонсу, сподіваючись на лицарство. Альмада, який бився, поки вже не зміг стояти на ногах від утрати крові, загинув разом зі своїм другом. Пожбуривши меча, він упав на землю з глузливими словами: «Налітай, прислуго», – і його посікли на шматки.

І хоча спершу було важко отримати дозвіл на поховання тіла дона Педру, з плином часу його ім'я очистили від звинувачень. Його дочка народила королеві сина, і докази його лояльності, обурені застереження іноземних дворів, благання королеви нарешті примусили Аффонсу до чогось на кшталт каяття і виправдання. Він поховав регента в Батайї і помилував його друзів, які вижили в різанині під Альфарробейрою.

Розділ XVII

КАДАМОСТО
(1455–1456)

Ми дісталися до подорожей венеціанця Кадамосто на службі в принца Енріке. І хоча вони були далекі від того, щоб стати проривом за своїм загальним значенням, вони безперечно стали найславетнішими, найкраще відомими з усіх плавань тих п'ятдесяти років (1415–1460). Чистісінька правда, що Кадамосто безумовно дістався Сьєрра-Леоне, минув найдальшу позначку попередніх португальських каравел, пройшов багато миль уздовж берегів цього великого східного вигину Західної Африки, який ми називаємо Гвінейською затокою. Але всезагальною славою моряка, становищем в Італії та інтересом він завдячує своїй написаній та опублікованій книжці, яка привернула найбільшу увагу.

«Коли мені вперше спало на думку, – починає він свою розповідь, – плавання в океані між протокою Кадіса і Щасливими островами, єдиною людиною, що спробувала вийти у вищезгаданий океан з часів отця Адама, був Інфант дон Енріке Португальський, чиї видатні і майже незчисленні чесноти мені доведеться опустити, окрім хіба його завзятості у християнській вірі та свободи від матримоніальних пут. Бо його батько, король Жуан, перед тим як віддати Богу душу, заповів своєму сину Енріке плекати вищезгадану Святу віру і не порушувати своїх обітниць та битися з ворогами Христа».

Отож кожного року дон Енріке, так би мовити, робив виклик і жбурляв рукавичку маврам, уперто висилаючи в море свої каравели аж за мис, який зветься Нон («Ні»), бо колись вірили, що з-поза згаданого мису повернення *не буде*. А оскільки тривалий час кораблі Принца не ризикували пройти цю

точку, Енріке урвався терпець в очікуванні цього звершення, зважаючи на те, що його каравели справді значно перевершували всі інші вітрильні кораблі на плаву, він суворо наказав своїм капітанам не повертатися, поки не буде пройдено згаданий Мис. Той з них, хто неухильно дотримався цих інструкцій, не втрачаючи з виду берегів, справді пройшов близько сотні миль поза мисом і не знайшов нічого, крім пустельної землі.

Тоді принц знову послав інший флот, ще далі на сто п'ятдесят миль, який повернувся додому не з кращими здобутками, також не знайшовши слідів людей або ланів. Але пристрасть дона Енріке до відкриттів лише розпалилася, і, збуджений протидією самої природи, він відсилав кораблі знову і знову, аж поки його моряки не дісталися поза пустельним узбережжям до землі арабів і тих нових племен, які звуть Азанегай, брунатношкірого народу.

І нарешті цим сміливим мореплавцям відкрилася земля Ефіопії, яка лежить на берегах Південного океану, і там знову, день за днем, дослідники відкривали нові племена і нові землі.

«І тоді я, Луїджі Ка да Мосто, який обійшов майже всі Середземноморські береги, одного разу вийшов з Венеції на Кельтогаллію (Францію), але був заскочений бурею поблизу мису Св. Вінсента і мав сховатися у Принцовому містечку поблизу згаданого Мису і там почув про славетні й безмежні завоювання Принца, які принесли такі здобутки, з якими годі рівнятися будь-якій торгівлі у світі».

«Ця новина, – продовжує щирий торговець, – надзвичайно схвилювала мою душу, яка прагла прибутків більше за все на світі, тож я покірно просив, щоб мене представили Принцові, щоб я міг виклопотати дозвіл плавати на службі в нього, бо раз уже прибутки від цього плавання є предметом його втіхи, він повинен охороняти свою монополію з немалою пильністю».

Нарешті Кадамосто склав угоду з Принцом: якщо він, шукач пригод, спорядить кораблі своїм власним коштом і візьме на себе всі ризики і вартість товарів, четверта частина можливих прибутків ітиме його покровителеві, а якщо Принц оплатить вартість спорядження, він матиме половину прибутків. Але в будь-якому випадку, якщо прибутків не буде, всі витрати лягають на рахунок торговця. Принц додав, що щиро вітатиме ще й інших охотників із Венеції, а самого Кадамосто підганяв не баритися з відходом у рейс. «Як на мене, – повторюється моряк, – мій вік, мої сили, мої навички дозволяли мені виконати будь-яку важку роботу, і поза цим моя палка жага побачити

світ і дослідити невідоме розпалила в мені вогонь завзяття. А особливо ж сприяв тому, щоб запропонувати свої послуги, факт, що ніхто з моїх земляків ще не спробував подібного, і це обіцяло найвищу честь та прибутки від такої затії. Я затримався тільки щоб розпитати португальських ветеранів, які товари найвище цінуються серед ефіопів та народу Далекого Півдня, а потім попрямував додому, щоб приглядіти найкраще легке судно для такого океанського прибережного плавання, яке я замислив». Тим часом Принц наказав спорядити каравелу під командою такого собі капітана Вінсента, уродженця Лаґуша, озброїв її до зубів, як і вимагалося, і 21 березня 1445 року Кадамосто знявся на Мадейру. 21-го він уже був біля Порту-Санту, і там венеціанець зупиняється, щоб дати нам опис острова, який, сповіщає він між іншим, двадцять сім років тому знайшли і колонізували моряки Принца. Він був вартий заселення. Усі види злаків і фруктів легко там прижилися, процвітала велика торгівля драконячою кров'ю, «яку добувають із надрізів на деревах».

27 травня Кадамосто знявся з Порту-Санту на Мадейру, яка лежала за сорок миль, і її легко можна було роздивитися з першого острова у хмарний день, і там оповідь дещо затримується задля того, щоб належним чином все описати і висловити захват. Мадейру колонізували під проводом і за участі Принца двадцятьма чотирма роками раніше і тепер вона вже була щільно залюднена португальськими насельниками. За межами Португалії про її існування майже не знали. Ім'я острову дали «за його ліси», – тут Кадамосто повторює традиційну побрехеньку про місце, – але перші колоністи знищили більшість із них, намагаючись розчистити собі простір вогнем. Весь острів водночас зайнявся полум'ям, і колоністи рятували собі життя, тільки занурившись у річки, і навіть Зарку, першовідкривач острова, з дружиною та дітьми мусив установити ліжко посеред стрімкого потоку на цілих два дні й дві ночі, перш ніж вони знову змогли відважитися повернутися на суху землю.

Острів становив сорок миль довкола берегів, як і Порту-Санту, на ньому не було гавані, але були зручні якірні стоянки для кораблів, ґрунти були родючі, гарно зрошені вісьмома річками, які протікали через острів. «Експортувалася різноманітна розпиляна деревина, так що майже вся Португалія вже прикрасила домівки столами та іншими меблями з цього дерева».

«Почувши про велику кількість води на острові, Принц наказав засадити всі відкриті лани цукровою тростиною і виноградом, завезеним з Криту.

Виноград чудово прижився у такому сприятливому для виноробства кліматі, лоза згиналася під гронами, а до Європи експортували вина, червоні та білі, але головним чином червоні. Виноград достигав десь на Великдень», і цей збір урожаю ще з часів Кадамосто явно був найважливішою подією для острів'ян, які зберегли весь ентузіазм нової для себе справи, «бо ніхто не орав цю землю до них».

Від Мадейри каравела пропливла 320 миль до Канарських островів, про які наш венецієць каже, що їх десять, сім окультурених і три досі пустельних, і з цих семи чотири населені християнами і ще три язичниками, навіть тепер, через п'ятдесят років по завоюванню де Бетанкура. Ні виноград, ні пшениця на цих ґрунтах не ростуть, майже не ростуть і фруктові дерева, росте тільки один сорт барвника, яким фарбують одіж у Португалії; могли б також експортувати козяче м'ясо та сири і мати якийсь зиск, фантазує Кадамосто, з табунів диких ослів на островах.

Кожен із цих Канарських островів приблизно на сорок миль віддалений від наступного, люди одного острова не розуміють мови своїх сусідів на інших. Вони не мають огорож, села відкриті, але зі сторожовими баштами на найвищих горах, щоб оберігати жителів одного села від нападів з іншого, бо партизанські наскоки, напівмародерська, напівсправжня громадянська війна – тут звична справа.

Розповідаючи про три язичницькі острови, «які також найбільш залюднені», Кадамосто трохи зупиняється для згадки про Тенеріфе, «дивовижний серед земних островів, який можна в ясну погоду бачити на відстані сімдесяти іспанських ліг, що дорівнює двомстам п'ятдесяти милям. Таким помітним здалеку його робить вершина великої адамантової скелі, схожої на піраміду, каміння якої блищить, як гора Етна, і вона сягає повних п'ятнадцяти миль від рівнини, як кажуть тубільці».

Тубільці не мають залізної зброї, воюють камінням та дерев'яними кинджалами, ходять голими, не маючи одягу, крім захисних обладунків з козячої шкіри, які закривають груди та спину. У них немає будинків, навіть найпримітивніших хиж, живуть вони у гірських печерах, без віри, без Бога. Деякі справді вшановують Сонце, Місяць та інші планети, поклоняються якимось ідолам, за їхніми весільними звичаями вождь має право першої ночі за загальною згодою, і надгробки їхніх померлих вождів найбільше вшановують релігійними жертвами; острів'яни засвоїли лише одне мистецтво – жбурляти

каміння, якщо не рахувати лазіння по скелях, навичок бігу та інших фізичних вправ, у яких природа допомогла канарцям затьмарити решту смертних.

Вони розмальовують свої тіла соком рослин в усі кольори веселки і вважають найвищою ознакою досконалості, коли їхні шкіри розцяцьковані як квітник.

Від Канар Кадамосто поплив до Білого мису, Кабо-Бланко, на материку, трохи поза Бохадором, «у напрямку Ефіопії», по дорозі проминув затоку та острови Арґуїн, де команди знайшли таку кількість морських пташок, що вони привезли додому два заповнені трюми. І тут важливо зауважити, каже оповідач, що під час плавання з району Кадіса до областей Ефіопії, які відкриваються на півдні, ви не зустрінете нічого, крім берега пустелі, аж поки не вийдете до мису Кантін, від якого недалеко до мису Бланко. Ці береги тягнуться на південь аж до кордонів землі негрів, і це величезний простір білої безводної землі, повної пісків, які залягають у низинах мертвої рівнини, і якщо ви проминете їх за шістдесят днів, це буде швидко. За мисом Бланко над рівниною подекуди починають здійматися пагорби, цей мис португальці знайшли першими, і він ніщо інше, як пісок, без жодних слідів трави чи дерев, він помітний здалеку, гостро виразний, трикутний, на гребені в нього три піраміди, якщо їх можна так назвати, кожна за милю від іншої. Трохи далі цього великого пустельного простору тягнеться широке море і дивовижне скупчення річок, відомих тільки дослідникам. На мисі Бланко є ринок арабських торговців, зупинка для верблюдів і караванів із внутрішніх районів, і ті з них, які йдуть від землі Негрів і прямують до берберів Північної Африки, також проминають мис. Як і очікувалося, на таких бідних кам'янистих ґрунтах ні виноград, ні пшениця не можуть рости, тож тубільці мають худобу та кіз, але дуже небагато, молоко верблюдів та іншої скотини – єдине їхнє питво, щодо релігії, то нещасні шанують Магомета і справді люто ненавидять християн. Венеціанського купця зацікавить, що торговці цих місць мають багато верблюдів, які перевозять вантажі жовтої міді, срібла і навіть золота, привезені із землі Негрів до наших країн.

Тубільці мису Бланко чорні як кроти, але вдягнуті у білі просторі халати, за мавританською модою, з тюрбаном, обмотаним довкола голови, і справді багато арабів завжди шастають поблизу мису і затоки Арґуїн задля торгівлі з кораблями Інфанта, особливо сріблом, пшеницею і вовняною тканиною, але перш за все рабами і золотом. Для захисту цієї торгівлі деякий час

тому (1448) Принц побудував форт у затоці, і кожного року португальські каравели кидають якорі під його захистом і ведуть обмін чорношкірих рабів, яких вони захопили далі на півдні, на арабських коней, десять або п'ятнадцять рабів за одного коня, або на шовк та вовняну тканину з Марокко та Гранади, з Тунісу і всієї землі берберів. Араби зі свого боку також продають рабів, яких вони пригнали з глибини країни, португальцям в Арґуїні, близько тисячі на рік, тож європейцям, які раніше плюндрували увесь цей берег аж до Сенегалу, тепер виявилося вигідніше торгувати.

Згадка про Сенегал переносить Кадамосто до наступного етапу його подорожі, до великої ріки, «яка відділяє азанегаїв, брунатних маврів, від першого царства негрів».

Азанегаїв, яким Кадамосто дає більш точне визначення як людям зі шкірою середнього відтінку між чорним і попелястим, португальці колись грабували і поневолювали, але нині вже доволі мирно торгували з ними. «Бо Принц не дозволяв ніякої кривди, переймаючись лише тим, щоб вони прийняли закон Христа. Тож тепер вони вагаються, чи приймати нашу віру, чи залишатися рабами Магомета». Але вони доволі огидна раса, продовжує наш мандрівник, усі вони підлі і дуже огидні, брехуни і віроломні шахраї, опецькуваті фігурою, смердючі подихом, проте вони, щоправда, прикривають свої роти задля пристойності, вважаючи, що роти є справжньою вигрібною ямою та стоком нечистот. Вони намащують своє волосся смердючим смальцем, і це їм здається виявом великого мистецтва й честі. Але ще більше вони знущаються зі своїх великих тлустих жінок, чиї груди вони зазвичай спотворюють так, щоб вони відвисали більше, і розтягають їхні тіла мотузками з сімнадцятилітнього віку.

Нетямущі й брутальні, а вони такі і є, вони не знають іншого християнського народу, крім португальців, які їх поневолювали та плюндрували протягом ось уже чотирнадцяти років. Майже напевне, що коли вони вперше побачили кораблі Дона Енріке, що пропливали повз, вони подумали, що це мають бути птахи, які прилетіли здалеку і розтинають повітря білими крилами. Коли команди згорнули вітрила і наблизилися до берега, тубільці змінили свою думку, вирішивши, що це риби, а дехто, хто вперше побачив кораблі, що пропливають уночі, повірив, що це якісь примари ковзають повз них. Коли вони побачили людей на борту, то сильно сперечалися, чи можуть ці люди бути смертними, і всі стовбичили на березі, телепнями витріщаючись на нове диво.

Центр влади і торгівлі цієї землі був не на узбережжі, але далі в глиб краю на відстані шестиденного переходу всередину країни, в місці, яке називають Таґаза або Золотий Ринок, звідки вивозять багато солі та металів, які на верблюдах арабів та азанегаїв постачають до узбережжя. Інший караванний торговий шлях веде суходолом до імперії негрів Меллі і міста Тімбукту, де спека стоїть така, що навіть тварини не можуть працювати, і жодної зелені не росте для їжі чотириногих, так що з однієї сотні верблюдів, які перевозять золото та сіль (яку вони зберігають у двох чи трьох сотнях халуп), заледве тридцять повертаються назад до Таґази, бо подорож триває цілих сорок днів від Таґази до Тімбукту і ще тридцять від Тімбукту до Меллі.

«Але чому так відбувається, – веде далі Кадамосто, – що ці люди вживають так багато солі?» – і після деяких фантастичних астрологічних міркувань він дає нам свою практичну відповідь: «щоб остудити свою кров під надзвичайною спекою сонця», і солі треба так багато, що коли вони розвантажують своїх верблюдів на кордоні царства Меллі й пересипають у пакунки на головах чоловіків, ці останні несуть її, розтягнувшись, як велика армія піхотинців, через усю країну. Коли одне негритянське плем'я обмінюється сіллю з іншим, перша ватага приходить до обумовленого місця і висипає сіль купами, і кожен чоловік якось позначає свою купу. Потім вони йдуть геть з очей близько півдня, коли друга ватага приходить, не бажаючи бути поміченою, і кладе біля кожної купи стільки золота, скільки покупцеві видається доречним. Потім вони також ідуть геть. Продавці повертаються ввечері, кожен іде до своєї купи, і коли золота, на думку продавця, вистачає, він його бере, залишає сіль і йде геть узагалі, якщо ж мало, він залишає золото і сіль разом і тільки відходить знову перечекати, поки покупець зробить другий візит. Зараз знову приходить друга ватага, забирає сіль, якщо золото прийняте, але якщо воно досі лежить недоторкане, вони або додають більше, або забирають усі свої гроші, залежно від того, що вони думають про вартість солі.

Одного разу цар Меллі, який відправив ватагу з сіллю для обміну на золото, наказав своїм людям схопити кількох негрів, які старанно ховалися. Вони зачаїлися, поки покупці не прийдуть класти своє золото, потім вискочили і схопили всіх, кого змогли. Таким чином вони зловили одного і тільки одного чоловіка, який відмовився від їжі і помер на третій день після захоплення в полон, не вимовивши ані слова, «з чого цар Меллі не мав великої користі», але це примусило людей Меллі повірити, що інший народ просто

німий. Загарбники так описали зовнішність тих, хто втік із їхніх рук: «Люди гарно складені та високі, більш ніж на долоню вищі за нас самих, з випнутою нижньою губою, що звисала їм майже до грудей, червоною і кривавою, що відкривала їхні зуби, які теж були більші за звичайні, їхні очі чорні, банькаті й несамовиті».

Через цю зраду торгівля припинилася на цілих три роки, аж поки велика потреба солі змусила ображених негрів відновити її, і відтоді справи пішли як і перед цим.

Здобуте таким чином золото люди Меллі приносять до свого міста, а потім розподіляють на три частини: одна частина йде караванними шляхами до Сирії, інші дві третини до Тімбукту, і там знову поділяються; частина йде до Тунісу, столиці Берберії, а частина до областей Марокко, навпроти Гранади, поза протокою Геркулесових Стовпів (Гібралтаром). І по ці частки приходять християнські торговці, особливо італійці, і купують золото в обмін на всілякі товари. Бо негри й азанегаї не карбують золотих чи срібних монет і взагалі грошових знаків з металу, це для них просто предмет обміну.

З торгівлі Кадамосто переходить до політичного дискурсу тубільців, їхніх звичаїв та права. В більшості країн панує не монархія, але тиранія найбагатших та найсильніших каст. Війни вони ведуть тільки наступальною зброєю, легкими списами та шаблями, вони не мають захисних обладунків, але використовують коней, на яких сидять по-мавританськи. Їхній повсякденний одяг бавовняний.

Кара надмірною спекою впродовж усього року, окрім хіба що проміжку з серпня по жовтень, у певні пори року підсилюється ще гіршою напастю сарани, «і я на власні очі бачив хмари її, що летіли над морем та берегами, як ціла армія, кількість якої незчисленна». Після цього довгого відхилення Кадамосто повертається назад до Сенегальської затоки. «І це, – каже він, – головна річка області негрів, яка відділяє їх від брунатних маврів». Гирло шириною в милю, але посеред русла лежить острів, що поділяє річку на два рукави якраз при впадінні в море. І хоча основне русло доволі глибоке, вхід у нього досить складний для чужоземців через мілководдя та піщані коси з кожного берега, кожних шість годин рівень води в річці підвищується та спадає разом із океанськими припливами та відпливами, і там, де її води вливаються в море, припливні та відпливні течії сягають відстані шістдесяти миль, як кажуть португальці, що спостерігали за ними. Сенегал розташова-

ний десь за чотири сотні миль поза мисом Бланко, між ними розкинувся піщаний берег, аж до самої річки моряки можуть побачити на тому березі лише мандрівних азанегаїв, брунатних, опецькуватих та убогих дикунів, а вже за річкою на півдні живуть справжні чорні, «гарної постави й шляхетного виду люди», і після такої довгої тяглості сухої та каменистої пустелі з'являється чарівна зелена земля, вкрита плодовими деревами, завдяки впливу річки, яка, кажуть, витікає з Нілу, будучи однією з чотирьох найуславленіших річок світу, які беруть початок з Едемського саду і колишнього раю. Бо як Східний Ніл омиває Єгипет, так цей наповнює водою Ефіопію.

Земля цих негрів лежить на початку Ефіопії, від якого до Кабо-Верде простягнулася рівнина, де цар Сенегалу, що править народом, у якого немає міст, тільки розкидані хати, живе підношеннями своїх підданих. Такими як худоба, кози і коні, які тут вельми дорогі й рідкісні, але їздять на них без сідла, вуздечки й збруї. До цих подарунків цар додає те, що може захопити силою, особливо рабів, якими чорні жваво торгують з азанегаями. Своїх коней вони продають також християнським торговцям на узбережжі. Цар може мати стільки жінок, скільки йому заманеться (але зазвичай може впоратися не менше ніж з тридцятьма), кожній із яких дарує певний маєток із рабами та худобою, але не порівну, комусь більше, іншим менше. Цар ходить між цими хуторами, коли схоче, і живе з їх урожаїв. У будь-який день можна бачити юрби рабів, що несуть плоди усілякого виду цареві, коли він йде країною зі своїми строкатими приспішниками, які всі живуть його милістю.

Негри цих країв ходять переважно голі, але їхні вожді і достойники носять бавовняні сорочки, бо країна багата на тканини цього сорту. Кадамосто у найдрібніших деталях описує місцеве виробництво вбрання і звичаї жінок, які завжди ходять босоніж та з непокритою головою, замотані в лляне полотно, з досить елегантними прикрасами, ведуть безладне життя, їдять що заманеться, завжди балакучі, великі брехухи, віроломні і облудні до останньої межі. Війни, які провадять князі цих варварів один проти одного, криваві та безжальні. Їхні вершники не мають захисних обладунків, але використовують дротики та списи, усіяні безліччю отруйних шипів, і декілька різновидів стріл, як і ми. Від самого початку світу й аж поки не прийшли португальці, вони не знали кораблів, використовували тільки легкі каное або ялики, кожен із яких можуть перенести три чоловіки, – з цих яликів вони рибалять або дістаються ними з місця на місце річкою.

Кордонами королівства Сенегал є океан на заході, земля Ґамбра на півдні, внутрішня країна чорношкірих на сході й на півночі річка Нігер (Сенегал), яка, «як я вже казав до цього, розділяє азанегаїв та перше негритянське королівство. І згадану річку, – закінчує Кадамосто, – за п'ять років до моєї появи дослідили португальці, які сподівалися заснувати велику торгівлю в тих краях. Тож уже багато років з того часу їхні кораблі приходять до цього узбережжя торгувати».

Кадамосто сповнився рішучості піднятися вгору річкою далі, ніж будь-хто до нього, і таким чином потрапити в землю Будомель, одне з найбільших негритянських князівств і царств. Це ім'я водночас позначало і місцевість, і особу. Коли він дістався туди, його зустрів «імператор такий щирий, що він міг би служити прикладом будь-кому з християн», він обміняв своїх коней, овечі руна і лляні вироби на іноземні товари та рабів, і його справи були ще благороднішими за його слова. Наш шукач пригод так захопився «Лордом Будомель», що радо супроводжував його двісті п'ятдесят миль у глиб країни, бо він обіцяв постачити негрів-рабів, чорних, але миловидних, і жодному ще не сповнилося дванадцяти років.

У цій авантюрній подорожі, про яку ми далі надаємо повний звіт, Кадамосто залишили на піклування Бісборора, князевого небожа, «завдяки якому я побачив багато речей, вартих нотаток». Венеціанець не поспішав виходити в море, бо воно було дуже бурхливим, настільки бурхливим, що шлюпкою неможливо було дістатися з берега в гирло річки, де стояв на якорі корабель, і капітан мав посилати записки своєму екіпажу з неграми-плавцями, які могли подолати будь-який прибій, «бо вони перевершують усіх інших живих людей на воді й під водою і можуть пірнати на цілу годину й не підніматися на поверхню».

Не варто супроводжувати Кадамосто в усьому його довгому звіті про те, що він побачив і почув про життя негрів упродовж цієї мандрівки: він так само не захопливий, як і банальний. Він повторює багато з того, що досі вже казав про азанегаїв: про їхню запопадливість перед своїми князями, «які для них як земні Боги», про нескінченний рух вперед і мандрівки цих князів довкола своїх королівств, від краалю до краалю, упродовж яких князі жили запасами, які робить кожна дружина; щодо самих краалів, то це не міста й замки, як люди вдома могли б подумати, розповідає Кадамосто, але скупчення з сорока чи півсотні хат, із живоплотом з живих переплетених дерев довкола і королівським палацом посередині.

Князь Будомелю мав охорону з двохсот чоловіків, окрім добровольців із його незчисленних дітей, яких поділено на дві групи: одна завжди при Дворі, «і вони становлять більшість», другу розкидано країною то там, то тут, як своєрідний гарнізон. Нещасні підданці «страждали від свого царя значно більше, ніж якихось іноземних загарбників», і їх страчували на горло за найдрібніші провини. Тільки дві невеликі верстви мали усі привілеї: церковники і найвища знать поділили виняткове право доступу до особи «Земного Бога».

Кадамосто влаштував ринок усередині країни і отримав усі прибутки, які зміг, з їхньої жалюгідної бідності, вимінюючи бавовну, полотно, олію, просо, шкури, пальмове листя і овочі, а понад усе, звичайно, золото, скільки б мало його в них не було. «Тим часом негри зачудовано юрмилися довкола мене і дивувалися з наших християнських символів, нашої білої шкіри, нашого вбрання і форми тіла, нашої дамаської сталі, вбрання з чорного шовку і мантій із синього сукна або фарбованої вовни, все їх вражало, деякі наполягали, що білий колір шкіри чужоземців був не натуральний, але нанесений»; з Кадамосто повелися так само, як потім із Куком і багатьма іншими. Дикуни плювали на його руку і намагалися відтерти білу фарбу, а потім дивувалися ще більше, коли пересвідчувалися, що біле саме тіло.

Оскільки отримати багато золота не виходило, дослідницька партія не забарилася з поверненням до каравел і відходом до мису Верде. На прощання кораблі та їхні інструменти нагнали справжнього жаху та захвату на негрів, особливо на негритянських жінок, усе це було зроблене демонами, а не людьми, казали вони, побачивши, що наші гармати можуть покласти сотню людей одним пострілом, а звуки сурми вони сприйняли як ревіння живої і оскаженілої тварини на полюванні. І Кадамосто дав їм сурму, щоб вони могли переконатися, що її зроблено руками, але вони все одно не повірили і вирішили, що такі речі могли бути зроблені тільки Богом власноруч, захоплювалися кожним тоном, видобутим з неї, понад усе, і голосно вигукували, що вони ще ніколи не бачили такого чуда.

«Жінки оглянули кожну частину судна – щогли, стерно, якорі, вітрила і весла. Намальовані на носі корабля очі розхвилювали їх: корабель мав очі і міг дивитися вперед, тож люди, що ним керують, мусять бути дивовижними чаклунами, подібними до демонів. Особливо вразило те, що ми можемо плисти поза видимістю будь-якої землі й знати досить точно, де ми; цього не

може бути, казали вони, без чорної магії. Навряд чи менше здивував їх вигляд палаючих свічок, бо вони ніколи доти не бачили іншого світла, ніж від вогнища, коли я показав їм, як робити свічки з воску, який вони до цього завжди викидали як нічого не вартий, вони вразилися ще більше, кажучи, що нема тих речей, яких би ми не знали».

І тепер Кадамосто був готовий відійти від берега в океан і пробиватися на південь до королівства Ґамбро, як йому доручив Принц, який розповів йому, що це недалеко від Сенегалу, як доповідали йому негри в Саґреші. І це королівство, розповіли йому, було таке багате на золото, що коли християни зможуть до нього дістатися, вони здобудуть незліченні багатства.

Отож, маючи одразу дві мети: по-перше, знайти золотий берег, а по-друге, відкрити невідомі землі, венеціанець щойно знову розпочав плавання, коли до нього приєдналися ще два кораблі з Португалії, і вони погодилися огинати мис Верде разом. Це було за якихось сорок миль від Будомелю, і каравели дісталися туди вже наступного дня.

Мис Верде отримав свою назву від зеленої трави та дерев, подібно до того, як мис Бланко – від білого піску. Обидва дуже показні, величні і примітні з великої відстані, бо видаються далеко в море, але мис Верде мальовничіший, з боку океану всіяний невеличкими селами тубільців, і з трьома невеликими пустельними острівцями неподалік від материка, де мореплавці знайшли тисячі пташок, гнізд та яєць, із видів, невідомих у Європі, а понад усе – ще й гігантських дванадцятифунтових черепах.

Невдовзі після проходу мису Верде берег круто загинається до сходу, досі вкритий вічнозеленими деревами, що густими лісами спускаються на

Португальська каравела

Португальські каравели поєднали в собі найкращі технологічні рішення північної та південної шкіл кораблебудування. Мореходні, місткі, з відносно невеликими екіпажами, вони стали найкращими експедиційними суднами епохи інфанта Енріке. Назву свою отримали від способу обшивки «карвель» – «угладь», дошка до дошки, «винайденого» бретонським корабелом. Насправді він відродив забутий античний тип корабельної обшивки. За часів Енріке каравели пережили ряд технологічних вдосконалень. На них уперше використали корабельну артилерію. Пізніше це дало змогу Васко да Гамі перемагати цілі флоти індійських правителів.

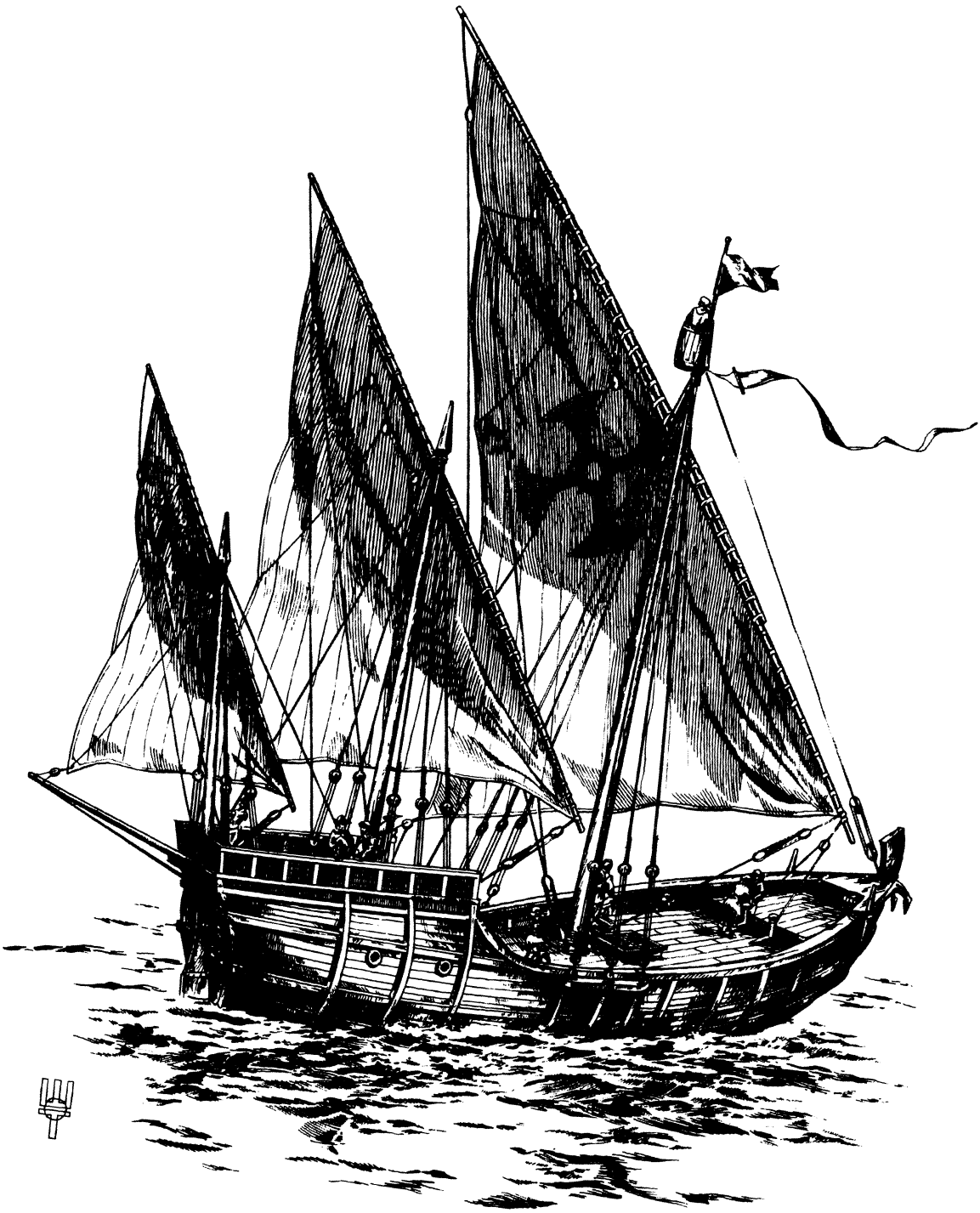

відстань пострілу з лука від моря, тож здалеку здається, що ліси заходять просто у воду, «як ми спершу подумали, дивлячись зі щогл наших кораблів. Я був у багатьох країнах на сході та заході, але ще ніколи не бачив приємнішого краєвиду».

З пейзажу опис знову переключається на людей, і нам ще раз розповідають з одноманітними повторами про народ поза мисом Верде, в більшості рис схожий на негрів Сенегалу, але «не покірний тому королівству, бо відчуває відразу до тиранії негритянських князів, не має у себе королів та законів, шанує ідолів, використовує отруєні стріли, які вбивають на місці, варто ними бодай подряпатися до крові», – коротше кажучи, найбільш жорстокий народ, але дуже гарної статури, чорний і миловидний. Усе узбережжя на схід від мису Верде видалося недосяжним, окрім певних вузьких бухт, аж поки «з південним вітром ми не досягли гирла річки, що зветься Руїм, завширшки в політ стріли. І, помітивши цю річку за шістдесят миль від мису Верде, ми стали на якір на заході сонця на глибині десяти чи дванадцяти саженів, за чотири чи п'ять миль від узбережжя, але вдень роздивилися, що вхід закрито скелястим рифом, об який розбиваються хвилі, і попливли далі, і вийшли до гирла іншої річки, не меншої, ніж Сенегал, із берегами, порослими деревами до самої води, що обіцяло родючішу країну». Кадамосто вирішив висадити там на берег розвідника і примусив своїх негрів-розвідників тягнути жереб, кому вирушати на землю. «І з цих рабів, негрів, яких колись місцеві королі продали португальцям і яких навчали в Європі, я мав із собою багатьох, призначених для того, щоб відкрити країну для нашої торгівлі і для перемовин між нами і тубільцями. Жереб упав на генуезьку каравелу (яка приєдналася до дослідників) – відправити на берег полоняника, щоб випробувати добру волю тубільців, перш ніж іще хтось спробує». Нещасному наказали розпитати про племена, що живуть на річці, про їхні звичаї, державний устрій, ім'я короля та столицю, наявність золота та інших предметів торгівлі, але він ще не встиг допливти до берега, як його схопили і розірвали на шматки якісь озброєні дикуни, і кораблі попливли далі з південним вітром, навіть не намагаючись помститися за цю жертву, аж поки повз чудові береги, вкриті деревами, низькі і надзвичайно родючі, вони прийшли до гирла Ґамбри, три чи чотири милі завширшки, і знайшли зручну гавань, де Кадамосто розраховував зібрати гарний урожай золота, перцю та ароматичних речовин.

Найменша каравела наступного ж ранку почала підніматися річкою, взявши з собою шлюпку на випадок, якщо потік несподівано стане замілким для більшого судна, і матроси повсякчас проміряли глибини жердинами на всьому шляху. Всі пильнували на появу тубільних каное. І вони не забарилися. За дві милі вгору річкою три тубільних «альмадії» несподівано вискочили супроти них і завмерли, занадто вражені виглядом кораблів і білих людей, щоб спробувати зробити щось більше, і хоча вони виглядали доволі загрозливо, європейці їх запрошували до перемовин усіма жестами, які б вони могли зрозуміти.

Оскільки тубільці не наважилися хоч трохи наблизитися, каравела повернулася до гирла річки, і наступного ранку близько дев'ятої години весь флот став підніматися річкою для дослідження «з надією зустріти трохи більш дружніх тубільців, з поміччю Божою». За чотири милі вище негри знову вийшли супроти них із помноженими силами. «Більшість із них чорні, як сажа, одягнені в білу бавовну, з чимось на зразок германських шоломів на своїх головах, із двома крилами з кожного боку і плюмажем посередині. На носі альмадії стояв мавр, який тримав круглий шкіряний щит і заохочував своїх людей на їхніх тринадцяти каное битися і гребти сміливо прямо до каравел. Їхні весла були більші наших, а кількість годі було порахувати». Після короткого перепочинку, коли кожна зі сторін пильно оглядала іншу, негри випустили свої стріли, а каравели відповіли гарматами, які поклали цілу шеренгу тубільців. Тоді дикуни скупчилися довкола маленької каравели і напали на неї, їх відбили, й дикуни понесли великі втрати, тож рятувалися втечею, рабидрагомани гукали їм услід, коли вони гребли геть, що їм краще замиритися з людьми, які прийшли сюди тільки для торгівлі, припливли з іншого краю землі, щоб вручити царю Ґамбри подарунки від його португальського брата, «тож після цього ми сподівалися, що будемо напрочуд бажаними гостями царя Ґамбри. Але ми хотіли знати, хто той цар, і де він був, і як називалася ця річка. Вони мали приходити без остраху і взяти від нас, що захочуть, натомість давши щось своє».

Негри у відповідь прокричали, що вони не помилилися щодо чужоземців, які таки справді християни. Які справи можна мати з тими, про кого відомо, що вони вчинили з царем Сенегалу? Жоден добрий чоловік не терпітиме християн, які їдять людське м'ясо. Бо що ж іще вони роблять із рабами-неграми? Також християни – це грабіжники й розбійники, які прийшли їх

плюндрувати. Що ж до їхнього царя, він у триденному переході від річки, а річка зветься Ґамбра.

Коли Кадамосто спробував наблизитися, тубільці щезли, а команди відмовилися шукати неприємностей вище за течією. Тож каравели розвернулися і попливли за течією, і пішли геть уздовж берегів до мису Верде, а там і додому в Португалію. Але перш ніж венеціанець закінчив свій журнал, він розповів нам, як близько кораблі Принца Енріке уже наблизилися до екватора. «Коли ми були на річці Ґамбра, ми бачили Північну зірку лише одного разу, і вона була так низько, що, здавалося, зараз доторкнеться моря». Щоб компенсувати втрату Полярної зірки, опущеної «на довжину третини списа над краєм води», Кадамосто та його люди побачили шість блискучих зірок, «у формі хреста», поки червневі ночі тягнулися «тринадцять годин, а день одинадцять».

Кадамосто повернувся додому тільки для того, щоб підготуватися до нового плавання. Хоча спочатку йому було прикро через «дикунство людей Ґамбри», про яких він багато довідався, він вирішив спробувати знову і вийшов у море наступного ж року курсом на Канари та мис Бланко, і після ще трьох днів плавання знайшов якісь острови біля мису Верде, на яких доти ще ніхто не побував. Дозорці бачили два дуже великі острови, до одного з яких вони одразу ж попливли, сподіваючись знайти гарну якірну стоянку та дружніх тубільців. Але, здавалося, жоден, ані друг, ані ворог, там не жив.

Тож наступного ранку, розповідає Кадамосто, щоб задовольнити власну цікавість, він спорядив десятьох своїх людей, озброєних ракетами та арбалетами, дослідити суходіл. Вони перетнули пагорби, які відділяли внутрішні частини острова від узбережжя, але не знайшли нічого, окрім голубів, які були такими свійськими, що їх можна було наловити руками скільки завгодно.

З іншого боку першого острова їм відкрилося ще три острови на північ і ще два на захід, які проступали нечітко через велику віддаленість. «Але через них ми не збиралися відхилятися від нашого курсу, бо вирішили, що всі ці острови такі ж ненаселені, як і перший. Тож ми продовжили свій шлях (на південь) і так пройшли ще один острів, вийшли до гирла якоїсь річки, висадилися в пошуках прісної води і опинилися в красивій та родючій країні, вкритій деревами. Деякі моряки, які пішли в глиб землі, знайшли шматки солі, білі й маленькі, вздовж берега річки, і безмірну кількість великих черепах із панцирами такого розміру, що з них можна було б робити дуже гарні щити для цілої армії».

Там вони залишалися кілька днів, досліджуючи країну і ловлячи рибу в річці, такій широкій та глибокій, що легко вмістила б корабель тоннажем сто п'ятдесят тонн, а стріла не долетіла б до протилежного берега. Потім, назвавши перший з відкритих островів Боа Віста, а найбільший із групи – островом Св. Яго, бо знайшли його на свято цього апостола, вони попливли вздовж узбережжя материка, аж поки не прийшли до місцевості Двох Пальм, між Сенегалом і мисом Верде, «і оскільки ця земля була відома до того, ми не затримались, але сміливо обігнули мис Верде і поспішили до Ґамбри». І одразу спрямували судно в цю річку.

Цього разу назустріч не вийшло жодне каное, не з'явилося тубільців, окрім кількох, що вешталися поряд і не пропонували зупинитися. За десять миль вище вони знайшли малий острівець, де один із членів команди помер від лихоманки, і вони назвали цю нововідкриту землю «Святого Андрія» на його честь. Тубільці цього разу були значно більше приступні, і люди Кадамосто поговорили з найсміливішими з них, які наблизилися до каравели. Як і людей Сенегалу, понад усе їх вразили і збентежили дві речі – білі вітрила кораблів і біла шкіра моряків. Після тривалого обговорення, яке велося вигуками з човна на човен, один із негрів підійшов до борту каравели, і його завалили подарунками, щоб він став балакучішим. Хитрощі спрацювали. Тубільцеві розв'язався язик, і він заговорив досить вільно. Країна, як і річка, називалася Ґамбра, її цар, Фаросанґул, жив за десять днів подорожі на південь, але сам він підкоряється імператору Меллі, господарю всіх негрів.

Чи нема когось ближчого за Фаросанґула? Так, був ще Баттіманса, «цар Батті», і повно інших князів, які жили зовсім поряд із річкою. Чи проведе він їх до Баттіманси? Так, доволі безпечно, його країна була за якихось сорок миль від гирла Ґамбри.

«І так ми прийшли до Баттіманси, де ширина річки звужувалася приблизно до милі». Там Кадамосто запропонував подарунки цареві й виголосив довгу промову перед негритянськими магнатами, яку скорочено в оповіді, «щоб вона обсягом не перевищила Іліаду». Цар Батті у відповідь подарував португальцям рабів та золото, але європейці були страшенно розчаровані. Золота було значно менше, ніж вони очікували або чули від людей Сенегалу, «які, будучи самі бідними, уявляли, що принаймні їхні сусіди мусять бути багатими». З другого боку негри Ґамбри ладні були платити майже будь-яку ціну за дрібнички й нікчемні іграшки, тому що бачили

їх уперше. П'ятнадцять днів, або близько цього, португальці залишалися там торгувати, і довкола них весь час юрмилися відвідувачі. Більшість приходила на борт від зацікавлення і щоб повитріщатися, інші – щоб продати свої бавовняні тканини, сітки, золоті кільця, куниць і хутра, бабуїнів і бабаків, фрукти і особливо фініки. Кожне каное, здавалося, відрізнялося від інших своєю будовою та екіпажем. Річка, запруджена цими човниками, була «як Рона поблизу Ліона», але тубільці вправлялися зі своїми човнами, як з гондолами, стоячи, один гріб, а другий стернував веслами, завбільшки з половину списа, десь півтора кроки довжиною, з круглою, як лопата для копання траншей, лопастю, закріпленою на кінці.

«І з ними вони вправлялися дуже гарно, були неперевершеними прибережними мандрівниками, але не ризикували виходити далеко в море або віддалятися від власної країни, інакше їх би схопили і продали в рабство християнам».

Після двотижневої стоянки в країні Баттіманса команда почала хворіти, і Кадамосто вирішив спуститися річкою до узбережжя ще раз, записуючи, як він завжди робив, усі звичаї тубільців. Більшість із них були ідолопоклонники, майже всі беззастережно вірили в чари, дехто шанував «негідного Магомета», а дехто був кочовиком, як цигани в Європі. Але переважна більшість народу Ґамбри жила так само, як сенегальці, одягалася в бавовну і вживала таку ж їжу, крім того, що їли собачатину, і всі були татуйовані, жінки так само, як чоловіки.

Ми не слідуватимемо за Кадамосто у його звітах про величезні дерева, диких слонів, гігантських кажанів і «рибних коней» країни. Вождь, якого звали Ґнуммі-Манса, «Цар Ґнуммі», що жив біля гирла Ґамбри, взяв його з собою на полювання на слонів, де він здобув трофеї – ногу, хобот і шкуру, які забрав додому і подарував Принцу Енріке.

Після спуску Ґамброю каравела намагалася пройти вздовж недослідженого берега, однак її віднесло штормом у відкрите море. Їх деякий час поносило і ледь не викинуло на небезпечний берег, але нарешті вони вийшли до гирла великої річки, яку назвали Ріо Ґранде, «бо вона більше нагадувала затоку або морський фйорд, ніж річку, і впоперек становила близько двадцяти миль, десь на двадцять п'ять саженів більше Ґамбри». Там вони зустріли тубільців у двох каное, які жестами демонстрували миролюбність, але не могли зрозуміти мови тлумачів. Нова країна була абсолютно поза найдальшими межами

колишніх досліджень, і її слід було відкривати заново. Кадамосто ж не хотів більше ризикувати. Його команда була хворою і втомленою, і він повернув назад до Лісабона, спостерігши перед відбуттям з Ра, або Ріо Ґранде, як він зауважував ще в першому плаванні, що Північна зоря майже торкалася горизонту і що «припливи цього узбережжя були дуже дивовижні. Бо замість припливу та відпливу що шість годин, як у Венеції, приплив тут тривав чотири, а відплив вісім годин, і припливна хвиля накочувалася з такою силою, що три якорі ледве втримували каравелу».

Розділ XVIII

ПЛАВАННЯ ДІЄҐУ ҐОМЕША (1458–1460)

Останнє плавання за життя Енріке здійснив його вірний слуга, Дієґу Ґомеш, у ньому вперше ясно і остаточно розвідали острови Кабо Верде. Воно відбулося одразу після плавання Кадамосто.

«Невдовзі по тому Принц спорядив у Лаґуші каравелу, яка називалася „Синиця", і посадив на неї Дієґу Ґомеша, і зробив його капітаном-наставником над ще двома каравелами. І наказав їм іти так далеко, як тільки зможуть».

«Але, проминувши велику річку поза Ріо Ґранде, ми зустріли такі сильні течії в морі, що не могли триматися на якорі. Інші капітани та їхні команди дуже стривожилися, бо вважали, що ми були вже на краю океану, і просили мене повертати назад. У серединній течії море було дуже спокійним, і тубільці відходили від берега і привозили нам свої товари, бавовняні тканини, слонову кістку і кварту малагетського перцю в зернах і в стручках, у яких він росте, – і ми це сприйняли із захватом».

«Оскільки течія перешкоджала продовженню нашої подорожі й навіть посилювалася, ми повернули назад і вийшли до землі, де поблизу берега росли два гаї пальм із обламаними гілками, таких високих, що на відстані мені здалося, ніби я бачу щогли або рангоут негритянських суден.

Отож ми пішли туди і знайшли велику рівнину, вкриту сіном і більше ніж п'ятьма тисячами тварин, схожих на оленів, але більших, які не виказували страху перед нами. П'ять слонів вийшли з невеличкої річки з порослими деревами берегами, три дорослих і двоє молодших, а на берегах ми бачили безліч крокодилячих нір. Ми повернулися на кораблі і наступного дня пройшли шлях

від мису Верде, і побачили широке гирло великої річки, три ліги завширшки, в яке ми ввійшли, здогадавшись, що це має бути Гамбія. Вітер та приплив сприяли нам, тож ми підійшли до невеликого острова в середній течії і відпочивали там усю ніч. Вранці ми пішли далі й побачили валку каное, повних людей, які тікали при нашій появі, бо це були ті, хто вбив Нуну Тріштана та його людей. Наступного дня ми побачили на правому березі річки декількох тубільців, які вітали нас. Їхнього вождя звали Франґазік, і він був небожем Фаросанґула, великого князя Землі Негрів. Вони дали нам сто вісімдесят фунтів золота в обмін на наші товари. У володаря країни був негр, якого він звав Бука, і негр той знав тільки мову Країни Негрів, і, переконавшись у його повній правдивості, я попрохав його піти зі мною до Кантора та пообіцяв йому все необхідне. Я зробив таку ж пропозицію його вождеві, і він погодився».

«Ми піднялися річкою до самого Кантора, великого міста на березі річки. Далі цієї позначки кораблі не могли пройти, бо дерева й підлісок сильно розрослися, але тут я дав знати, що прийшов для обміну товарів, і тубільці прийшли до нас у великім числі. Коли країною рознеслася звістка, що християни в Канторі, вони приходили з Тамбукату на півночі, з гори Ґелу на півдні і з Кіокуун, великого міста зі стінами з обпеченої цегли. Мені також розповіли, що тут багато золота, і сюди приходять каравани верблюдів з товарами з Карфагена, Тунісу, Феса, Каїра і всієї сарацинської землі. Їх міняють на золото, яке привозять з копалень на іншому краю Сьєрра-Леоне. Вони казали що хребет тягнеться на південь, і це дуже мене потішило, бо всі річки, що звідти витікали, як нам було відомо, бігли на захід, але вони розповіли мені, що інші дуже великі річки біжать на схід з іншого схилу того хребта».

«Також вони казали, що на схід від цих гір є велике озеро, вузьке та довге, по якому плавають каное, великі, як кораблі. Народ на супротивному березі цього озера завжди воює, а люди на східному березі були білі. Коли я спитав, хто править тими краями, вони відповіли, що один із вождів був негром, але далі на схід був могутніший пан, який завоював негрів незадовго до цього».

«Один сарацин казав мені, що він проходив через усю цю землю і бачив битву на власні очі, і коли я розповів про це Принцу, він казав, що купець із Орана за два місяці до цього написав йому саме про цю війну і що він цьому вірить».

«Ось про такі речі розповіли мені негри у Канторі, я питав у них про дорогу до країни золота і про те, хто був володарями тієї країни. Вони відповідали,

що цареві, який жив у Кукії, належали всі копальні на правому березі річки, на якій стоїть Кантор, і що перед дверима його палацу в нього лежить брила золота, яку дістали з-під землі, така велика, що двадцять чоловік заледве можуть її зрушити, а сам цар завжди прив'язує до неї своїх коней і тримає як цікавинку за її розмір та чистоту. А знать його Двору носить у своїх ніздрях та вухах прикраси з золота».

«У краях на сході повно золотих копалень, але люди, які спускаються у шахти, щоб дістати золото, довго не живуть через зіпсоване повітря. Золотий пісок дають жінкам, і ті вимивають із нього золото».

«Я запитував про дорогу від Кантора до Кукії, і мені відповіли, що шлях лежить на схід, де велика кількість золота, чому я охоче вірю, бо бачив негрів, які йшли цими дорогами, навантажені золотом».

«Поки я таким чином торгував із цими неграми Кантора, мої люди виснажилися від спеки, тож ми повернулися в напрямку океану. І після п'ятдесяти ліг річкою вниз мені доповіли про великого вождя, який живе на південному березі і хоче зі мною говорити».

«Ми зустрілися у великому лісі на березі, і він привів з собою численний натовп, озброєний отруйними стрілами, асегаями, мечами і щитами. І я вийшов до нього з деякими подарунками, печивом і нашим вином, бо вони не мають вина, окрім як із фінікової пальми, і він був потішений і винятково люб'язний, подарував мені трьох негрів і присягнувся єдиним Богом, що він більше ніколи не воюватиме проти християн, а вони можуть торгувати і вільно мандрувати усією його країною».

«Прагнучи випробувати цю його клятву, я послав одного індійця на ім'я Джакоб, якого Принц направив із нами на випадок, якщо ми досягнемо Індії: тоді він міг би розмовляти з тубільцями. Тож я наказав йому йти з володарем цієї країни до місця, яке зветься Аль-Кузет, щоб знайти гору Ґелу і Тімбукту за землею Джалоффа. Ще до цього разом із ним ходив туди один лицар».

«Цей Джакоб, індієць, розповідав мені, що Аль-Кузет був дуже згубною землею, по якій тече річка з прісною водою і рясно ростуть лимони, декілька з них він приніс мені. А володар тієї країни прислав мені зуби слонів і чотирьох негрів, які завантажили на корабель один великий слонячий бивень».

«Хати тут побудовано з морських водоростей і вкрито соломою, і поки я перебував тут (у гирлі річки) три дні, мені стало відомо, що всю шкоду, заподіяну християнам, зробив певний цар на ім'я Номіманса, який володіє кра-

їною біля великого мису неподалік від річки Ґамбія. Тож я намучився, щоб замиритися з ним, і послав йому багато подарунків з його власною людиною та його власних каное, які йшли по сіль уздовж берега його власної країни, бо там багато цієї солі червоної кольором. Номіманса дуже боявся християн, які могли йому помститися».

«Потім я продовжив плавання до великої бухти, де до мене навідалося багато негрів, посланих Номімансою, щоб побачити, що я робитиму, але я завжди поводився з ними доброзичливо. Коли цар почув це, він прийшов до ріки з великим військом, сів на березі і послав по мене. Тож я прийшов і виявив повагу до нього. Там був єпископ його власної віри, який запитав мене про християнського Бога, і я відповідав йому, як Бог на душу поклав, і потім запитав його про Магомета, в якого він вірив. Нарешті цар був так потішений тим, що почув від мене, що скочив на ноги й наказав єпископу залишити його країну за три дні, і поклявся, що уб'є кожного, хто вимовить ім'я Магомета від цього дня. Він сказав, що вірить у єдиного Бога, і ні в кого, крім Нього, якого вшановує його брат Принц Енріке».

«Потім, називаючи Інфанта своїм братом, він просив мене охрестити його і всіх його панів та жінок. Він особисто не хотів отримати іншого імені, ніж Енріке, але його знать прийняла інші наші імена, такі як Яго й Нуну. Тож я залишився в ту ніч на березі з царем, але не хрестив його, оскільки був мирянином. Але наступного дня я запросив царя з його дванадцятьма ватажками й вісьмома дружинами пообідати зі мною на моїй каравелі, і всі вони прийшли неозброєні, і я пригощав їх птицею, м'ясом та вином, білим і червоним, стільки, скільки вони змогли випити, і вони казали одне одному, що нема людей кращих за християн».

«На березі цар знову просив мене охрестити його, але я казав, що не маю дозволу від Папи, але скажу Принцові, і він пришле священика. Тож Номіманса одразу ж написав Принцу Енріке, щоб надіслав йому священика і когось, хто навчить їх віри, і просив разом зі священиком надіслати йому сокола, бо він був вражений, коли я розповів йому, як ми носимо на руці пташку, навчену полювати інших пташок. Разом з цим він просив Принца надіслати йому двох баранів і овець, і гусок та гусаків, і свиню, і двох людей, щоб побудувати житло та спланувати його місто. І на всі його бажання я обіцяв, що Принц подарує це. І він та його люди зчинили неймовірний галас, коли я йшов від них, але я залишив царя у Гамбії, а сам вирушив назад

до Португалії. Одну каравелу я направив прямо додому, але з іншими зайшов до мису Верде».

«І коли ми йшли вздовж берега, ми побачили два каное, а оскільки ми пливли між ними та берегом, то ми їх відрізали. Тоді до мене прийшов драгоман і сказав, що в одному з них був Безеґічі, господар цієї землі і лиха людина».

«Тож я примусив його підійти до каравели, пригостив їжею та питвом і обдарував подарунками вдвічі, і, вдаючи, що не знаю, що він вождь, я спитав: «Це землі Безеґічі?». Він відповів: «Так, його». І я, щоб випробувати його, вигукнув: «Чому він такий лютий до християн? Йому значно краще мати з ними мир, щоб вони могли торгувати в його землі і привозити йому коней та інші речі, як вони те роблять для інших негритянських панів. Іди і перекажи своєму хазяїну Безеґічі, що я схопив тебе, але з поваги до нього відпускаю».

«Почувши це, він звеселився і разом зі своїми людьми спустився в каное, коли я дозволив їм, і коли вони вже були під бортом каравели, я вигукнув: „Безеґічі, Безеґічі, не думай, що я не впізнав тебе, я міг зробити з тобою все, що хотів, тож зараз чини з нашими християнами так само, як я з тобою"».

«Тож вони попливли геть, а ми знову повернулися до Арґуїну і острова Чапель, де знайшли зграї птахів усіх видів, і після цього прийшли додому в Лаґуш, де Принц дуже тішився нашому поверненню».

«Після цього два роки ніхто не ходив у Гвінею, бо король Аффонсу був на війні в Африці, і Принц був повністю цим заклопотаний. Але після його повернення з Алькасера я нагадав йому про прохання царя Номіманси, і принц надіслав йому все обіцяне, зі священиком, абатом Сото де Касса, і юнаком зі свого двору на ймення Жуан Дельґадо. Це було 1458 року».

«Два роки по тому король Аффонсу спорядив велику каравелу і призначив мене капітаном, і я взяв з собою десять коней і пішов до землі барбацинів, яка поряд із землею Номіманси. І ці барбацини мають двох царів, але король Португалії дав мені владу над усіма узбережжями моря, щоб я міг розпоряджатися кожним зустрічним судном біля берегів Гвінеї, бо він знав, що там були ті, хто продає зброю маврам, і він наказав мені хапати таких і привезти до кордонів Португалії».

«І з поміччю Божою я за дванадцять днів дійшов до цієї землі (барбацинів), і знайшов там два кораблі, – один під командуванням Гонсало Ферейри з Опорту, дворака Принца Енріке, який перевозив коней, другий під

командуванням Антоніо де Нолі з Генуї. Ці торговці дуже шкодили нашій торгівлі, бо раніше тубільці давали дванадцять негрів за одного коня, а тепер лише шість».

«І поки ми були там, прийшла каравела з Гамбії, яка принесла нам новини, що капітан на ймення де Прадо підходить на кораблі з дорогим вантажем, і я наказав Феррейрі йти до мису Верде, пильнувати на цей корабель і захопити його під страхом смерті або втрати усіх їхніх товарів. Так він і вчинив, і ми отримали величезний приз, який я відіслав з Феррейрою королю. А потім я і Антоніо де Нолі полишили той берег і два дні і одну ніч пливли в напрямку Португалії, коли помітили острови в океані, і оскільки мій корабель був легшим і швидшим за решту, я першим підійшов до одного з цих островів, до гарної гавані, з пляжем з білого піску, де й став на якір. Я сказав усім своїм людям та іншим капітанам, що хочу першим ступити на землю, і так і зробив».

«Ми не побачили слідів тубільців і назвали острів Сантьяґо, як його досі і знають. Там було повно риби і багато дивних пташок, таких свійських, що ми забивали їх палицями. Зі мною був квадрант, і я записав на його дощечці висоту Арктичного полюса, мені здалося це зручнішим, ніж карта, бо хоча бачиш свій курс на карті доволі ясно, варто припуститися однієї помилки, і за самою лише картою вже буває непросто повернутися на правильний курс».

«Після цього ми бачили один із Канарських островів, званий Пальма, а потім вийшли до острова Мадейра, а мене віднесло супротивним вітром до Азорів, але Антоніо де Нолі перечекав біля Мадейри, і, зловивши попутний бриз, дістався до Португалії раніше за мене, і випросив у короля капітанство на острові Сантьяго, який я знайшов, і король надав йому прохане, і він володів тим аж до своєї смерті».

«Але де Прадо, який перевозив зброю маврам, закували в залізо, і король наказав привести його. І його мучили на возі, а потім кинули його живцем у вогнище разом із мечем та золотом».

Розділ XIX

ОСТАННІ РОКИ І СМЕРТЬ ЕНРІКЕ (1458–1460)

Поки Кадамосто й Дієґу Ґомеш несли знамено Принца далі від берегів Європи, «ніж коли-небудь спромоглися Александр чи Цезар», сам Принц дедалі частіше звертався до планів нової Священної війни з невірними.

Падіння Константинополя у 1453 році від рук оттоманських турків нарешті спричинило до переляку і мало не збудження всього західнохристиянського світу. У найдальших глухих закуттях латинських держав тепер велися розмови про великі справи, але час, дух для того, щоб їх справді здійснити, або давно проминув, або ще не настав. Лише Іспанія, одна з частин західної Церкви й держави, яка все ще жила у хрестоносному запалі дванадцятого століття, була готова до дії. Особливо Португальське королівство за Аффонсу V, яке вело постійний хрестовий похід у Марокко і мало волю та завзяття сприяти людьми та скарбницею великій затії у Леванті. Тож коли папський легат прибув у 1457 році проповідувати Священну війну, його з радістю привітали. Аффонсу пообіцяв виставити дванадцятитисячне військо для війни з оттоманцями і викарбувати нову золоту монету – крузадо, щоб ушанувати пам'ять дня Визволення.

Але сама лише Португалія не могла визволити Новий Рим або Святу Землю, і коли інші владарі Заходу відмовилися підтримати цю ідею, Аффонсу вдовольнився давнім хрестовим походом в Африці, але тепер він ще завзятіше заходився втілювати своє улюблене прагнення суходільної імперії по обидва боки Протоки, і остання поява Принца Енріке на політичній арені

була в таборі його небожа в марокканській кампанії 1458 року. При облозі Малого Алькасера «Лорд Інфант» озброював батареї, встановлював гармати і здійснював загальне керівництво проведенням облоги. В стінах досить скоро пробили отвори, і місто здалося на легких умовах, «бо король португальський, – каже Енріке, – прийшов їх воювати не заради скарбу або примусового викупу, але заради служби Господу». Вони мали залишити в Алькасері всіх християнських полоняників, а самі могли йти на всі чотири сторони зі своїми жінками, дітьми та пожитками.

Стійкий ветеран Едуард Менезеш став ґубернатором Алькасера і утримував місто зі своєю неповторною відчайдушністю супроти всіх спроб його відвоювати. Коли обложники пропонували йому умови здачі, він пропонував їм у відповідь надати свої штурмові драбини, щоб вони мали хоч якісь шанси; коли вони знімали облогу, він надсилав їм листа, чи не продовжать вони спробу ще трохи, бо все закінчилося якось швидко.

Тим часом Енріке повернувся до Європи через Сеуту і востаннє увійшов у своє місто Саґреш. Його звитяги були близькі до завершення, і справді, нам залишилося зауважити щодо них тільки одну річ. Велика Венеціанська мапа, відома як Камалдолезька карта Фра Мауро, виконана в монастирі Мурано поруч із Венецією, була не тільки вінцем середньовічного креслярського мистецтва, але й науковим оглядом досліджень принца. Як сам принц закриває Середні віки у дослідженнях і розпочинає модерні, так і ця карта, ілюстрація й доказ його відкриттів, є не тільки останнім планом старого типу, але й першим у новому стилі – стилі, який передбачав застосування точних і акуратних методів креслення портоланів до зображень усього світу. Це перший науковий атлас.

Але її масштаб занадто великий для оцінки якихось подробиць: її розміри становлять шість футів чотири дюйми впоперек (близько двох метрів), і в кожній частині вона насичена деталями, плодами трирічної безупинної праці (1457–1459) Андре Б'янко та всіх провідних картографів та креслярів того часу. Взагалі її характеризує як виняткова ретельність, так і розкішне майстерне оформлення, берегові лінії, особливо Середземномор'я та західного узбережжя Європи, майже збігаються з лініями на сучасних Адміралтейських картах, а родзинка всієї роботи – нанесені, і нанесені вперше, відкриття Принца Енріке в Африці та Атлантиці.

Є певна схильність до перебільшення розмірів річок, гір, міст і всіх пропорцій речей, чим далі ми віддаляємося від добре відомих земель Європи. Росія

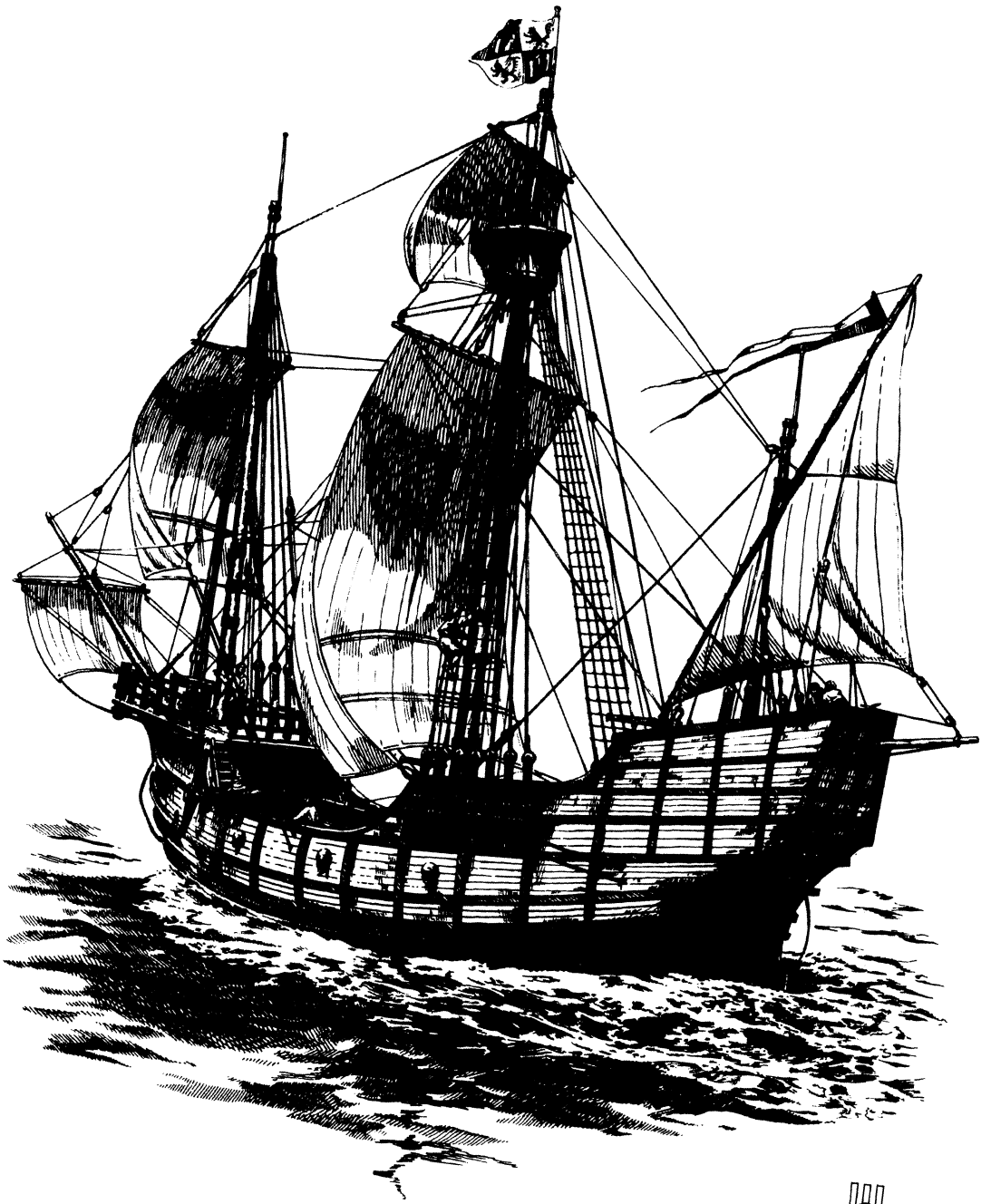

і північ та північний схід Азії до певної міри завеликі, але можна чесно зауважити, що вздовж центрального поясу всі країни на схід від Каспію зображені цілком правильно, найкращим чином у будь-якій проекції аж до цього часу.

На мапі Фра Мауро неможливо одразу ж не побачити побіжно картини Старого світу, і чим довше її розглядати, тим достовірнішою вона виявлятиметься, особливо на тлі раніших спроб у цій галузі. Ніхто не може без розпачу дивитися на арабські мапи та їхні наслідування в середньовічному християнському світі, байдуже, усвідомлені чи неусвідомлені (як-от іспанський зразок 1109 року). Майже безнадійно намагатися розпізнати на них щось щодо форми, пропорцій і розподілу частин світу, які названо, але так недбало відтворено в той час, що вони видаються майже вигаданими.

Покладіть мапу 1459 року поряд із Герефордовою мапою 1300-го або Планом Ідрісі 1130-го (накресленим при християнському дворі на Сицилії), або й поруч із будь-якою з теоретичних мап за тисячу років, що проминули до виготовлення Італією та Іспанією карти Фра Мауро та Принца Енріке, і чи не видасться абсурдом запитати: «Невже це може якось належати до одної цивілізації?» Що відповість на це найвищий критицизм поза його критеріями надійних внутрішніх доказів? Безсумнівно, вони відрізняються. Одна з них – тільки колекція малюнків із дикунами, друга – прототип сучасних мап. Якщо християнський світ відповідальний за обидва витвори, значить, він пробився через неуцтво, релігійні забобони і традиції до чистого світла та істинного знання.

І коли грецька географія стала перевидаватися і відроджуватися, це було частковим наслідком відродження справжньої науки, яке почалося

Іспанська каракка

Каракка – значно більше за каравелу судно з високими надбудовами й великими трюмами. Обидві назви походять від одного й того ж слова «караві» – «корабель» із різними суфіксами, що позначають саме величину. Останнє вдосконалення каракки, яке зробило її найкращим судном для трансокеанських плавань, запровадив Колумб, уже в рейсі замінивши частину косих вітрил «Санта Марії» на прямі, вперше застосувавши змішане оснащення. Основний корабель часів Васко да Гами й португальських колоній у Індії, Індонезії, Китаї та Японії і першої навколосвітньої експедиції Магеллана.

в найтемніші часи, в пітьмі дванадцятого століття, коли ми б не могли побачити жодних ознак світанку, якщо розглядати не стільки те, що написано про ті часи тепер, скільки те, що нещасні очманілі дикуни часів Абеляра і Бернарда, Аквіната та Данте залишили на розсуд сучасників.

Між поверненням Енріке з Алькасера і його смертю, в ті два роки, поки креслилася велика Венеціанська мапа, Дієґу Ґомеш шукав острови Зеленого Мису і пересунув найдальшу південну межу відкриттів європейців ще далі на південь, але про звершення самого Принца, окремо від праці його креслярів, ми знаємо небагато або взагалі нічого, крім низки хартій. Ці угоди стосувалися прибутків Гвінейської торгівлі і поселенців на новознайдених землях поза континентом – Мадейрі, Азорах, Канарах, – і вони цікаві перш за все як своєрідна остання воля і заповіт Принца своєму народові, наведення ладу в його колоніях, освоєння земель, які він дослідив до того, як буде запізно. Вже 7 червня 1454 року Аффонсу подарував ордену Христа за дослідження, «вже зроблені й ті, що будуть зроблені коштом вищезгаданого Ордену», духовну юрисдикцію над Гвінеєю, Нубією і Ефіопією з усіма правами, якими він користується в Європі і рідному місті Томарі.

28 грудня 1458 року Принц Енріке «у своєму місті» підписав дарчу «вищезгаданому Ордену на отримання двадцятої частини з усієї Гвінейської торгівлі» рабами, золотом та іншими виробами, решта доходів мала йти спадкоємцеві Принца у цьому «королівстві морів». Таким самим чином 18 вересня 1460 року Принц подарував церковні доходи Порту-Санту і Мадейри орденові Христа й церковні володіння Португальській Короні. І він мав на це право, бо за Королівським декретом від 15 вересня 1448 року весь нагляд за африканською та океанською торгівлею і колоніями було чітко покладено на Інфанта. Як ми бачили, жоден корабель не міг плавати поза Бохадором без його дозволу, будь-якого порушника позбавляли його корабля, і всі кораблі, що плавали з його дозволу, були зобов'язані платити йому одну п'яту або одну десяту вартості свого вантажу.

Але кінець наближався. Принцові було вже шістдесят шість, і він прожив їх, не шкодуючи себе, щоб сподіватися на довге життя. В останні роки у скруті від зростання видатків своєї справи він позичав величезні суми у свого єдинокровного брата, мільйонера, герцога Браґанзи. І тепер його тіло тануло так само, як його скарбниця.

Про його смерть нам відомо переважно з вуст наближеного слуги, капітана Дієгу Ґомеша, який був із ним до кінця. «У літо 1460 від Різдва Христового Лорд Інфант Енріке захворів у своєму місті, на мисі Св. Вінсента, і помер від цієї хвороби у четвер, 13 листопада того ж року. І король Аффонсу, який з усіма своїми людьми був тоді в Еворі, оголосив велику скорботу з приводу смерті Принца, такого могутнього, що відправив у море так багато флотів, і стільки здобув у землях негрів, і так стійко бився супроти сарацинів за віру».

«Наприкінці року король наказав мені прийти до нього. До цього я перебував у Лаґуші біля тіла мого господаря Принца, яке поховали у церкві Св. Марії цього міста. І мені було наказано перевірити, чи вже зовсім розклалося тіло Принца, бо король хотів перепоховати його в монастирі Баталья, збудованому батьком дона Енріке королем Жуаном. Але коли я прийшов і подивився на тіло, я побачив його сухим і непошкодженим, убраним у грубу сорочку з кінського волосу. Недарма Церква повторює: "Порятуй, Господи, праведника від тління"».

«Бо не варто забувати, яким Лорд Інфант був невинним, цнотливим до самого дня своєї смерті і як багато добрих справ він здійснив упродовж життя, і не мені тут просторікувати про це. Бо це була б довга повість. Але король Аффонсу наказав перенести тіло свого дядька до Батальї і покласти в каплиці, збудованій королем Жуаном, де також поховані вищезгадані король Жуан і його королева Філіппа, мати мого господаря Принца, і всі п'ятеро братів Інфанта».

Він був дужий і кремезний тілом, каже Азурара, з напрочуд міцними кінцівками. Від природи його колір обличчя був світлим, але через постійну тяжку працю на відкритому повітрі став майже чорним. Його лице було суворим, а в гніві страшним. Для такого, як він був, хороброго у серці і гострого на розум, покликанням стали великі справи. Розкоші та пожадливість ніколи не мали над ним сили. Бо ще з юності він повністю відмовився від вживання вина, і навіть більше того, як зазвичай розповідають, він прожив усі свої дні, дотримуючись цнотливості. Він був таким благородним, що жоден некоронований принц у Європі не мав такого знатного двору, такої великої і блискучої школи для молодих дворян його країни.

Бо всі найкращі люди його нації, а ще більше ті, хто прийшов до нього з інших країн, були бажаними гостями при дворі, тож часто мішанина мов,

і народів, і звичаїв, яку там можна було почути й побачити, була дивовижною. І жоден, хто гідно прийшов до нього, не полишив його Двору без якогось доказу його доброти.

Він був суворий тільки до себе. Усі дні проводив за працею, і важко навіть повірити, як часто його ночі також минали без сну, коли він своєю невтомною працьовитістю підкоряв неможливе для інших людей. Годі перерахувати всі його чесноти і привабливі якості: мудрий і глибокодумний, людина дивовижних знань та спокійної вдачі, ввічливий у розмовах та обходженні й найбільш поважний у промовах, проте жоден підданець найнижчого чину не міг би виказати більше покори і поваги до свого монарха, ніж цей дядько до свого небожа з самого початку його правління, коли король Аффонсу був іще підлітком. Стійкий у напастях і скромний у добробуті, мій Лорд Інфант ніколи ні до кого не відчував ненависті або ворожнечі, навіть до тих, хто гірко його кривдив, так що дехто, хто просторікує як усезнайко, каже, що йому бракувало здатності карати заради справедливості, хоча в решті випадків він залишався найбільш справедливим. Йому ставлять на карб, що він вибачив тих своїх солдатів, які тікали під час атаки під Танжером, коли він був у якнайбільшій небезпеці. Він цілком присвятив себе служінню державі і завжди був щасливий утілити нові плани для добробуту королівства власним коштом. Він уславився у війнах проти невірних і в підтриманні миру з усіма християнами. Тож був загальним улюбленцем, бо любив усіх, ніколи нікого не образив, та виказував належну повагу та ввічливість кожній особі, навіть бідняку, але не забував про своє становище. Непристойне або нетактовне слово ніколи не злітало з його вуст.

Він був покірний Святій Церкві понад усе, відвідував усі її відправи і у власній каплиці примушував проводити їх так урочисто, ніби в якомусь кафедральному соборі. Він ушановував усі святі реліквії і з насолодою виказував повагу і робив послуги усім служителям церкви. Близько половини року він проводив постуючи, і в його присутності руки голоти ніколи не залишалися без пожертви. Його серце ніколи не знало іншого страху, окрім страху гріха.

Розділ XX

ПІДСУМКИ РОБОТИ ПРИНЦА ЕНРІКЕ

Саме по собі життя Енріке на перший погляд небагате на події. Але ми бачили, як багато ліній історії та прогресу – в християнському світі, в Португалії, в науці – зійшлося на цій персоні, як грецька та арабська географія, – і теорія, і практичні дослідження, – стала матеріалом, із яким він починав працювати, як мемуари християнських пілігримів, купців і мандрівників за тисячу років, як дослідження та енергія розширення, привнесені в Європу норманами, привели безпосередньо до хрестоносного рушення і спричинили в Португалії п'ятнадцятого століття такі ж результати, як у Франції, Італії та Англії дванадцятого і тринадцятого: і тепер, після невдачі сирійських хрестових походів, іспанська подоба цих походів, найбільший соціальний та релігійний переворот Середньовіччя, досягнув такого успіху, що переможні християни Іспанії змогли розпочати пошуки нових світів для завоювання. Знову ж таки, ми можемо бачити, як прогресувала наука у XII–XIV століттях, особливо на прикладі географічних мап і планів, велике пожвавлення суходільних подорожей і нові починання в океанських плаваннях того ж часу, і це конче необхідно брати до уваги за будь-якого огляду життя та праці Принца. Зараз ми коротко розглянемо ті неосяжні результати, якими увінчалося це життя, що йому передували такі численні й тривалі приготування.

Але точно так, як ми не могли уявити, як ці його звершення могли б відбутися без кожної і загалом усіх численних побічних передумов у минулій історії, так само дуже важко уявити, як великі здобутки покоління, що наслідувало його, і століття, того неймовірного шістнадцятого століття, яке йшло

за епохою придворних і послідовників Енріке, могли б відбутися без даного ним поштовху і поширеного ним знання.

Та це виявилося не тільки в тому, що його моряки зруйнували стіну забобонного жаху і прорвалися на невідомий Південь на відстань близько двох тисяч миль, і не тільки в тому, що між 1412 і 1460 роками європейці подолали кордони Заходу і Півдня, в яких так довго їх утримували легенди, і не тільки в тому, що найскладніший відрізок африканського узбережжя, між Бохадором і Гвінейською затокою, було цілком пройдено і водний шлях до Індії було відкрито більш ніж наполовину. Хоча це й було правдою. Коли Васко да Гама одного разу обігнув Південний Мис, він невдовзі потрапив не до невідомого і нездоланного океану, але до початку одного з великих торговельних шляхів магометанського світу. Основну ж частину відстані від найдальшої точки, досягнутої Принцом, і мисом Доброї Надії було подолано за два плавання і за чотири роки (1482–1486).

Але справа була не тільки в цім. Енріке не лише звершив перші й найскладніші кроки свого власного величного основного проекту – знаходження шляху до Індії довкола Африки, він не тільки розпочав навернення тубільців, цивілізацію узбережжя і колонізацію певних торгових пунктів. Він також заснував школу думки і практики, що здійснила всі ті великі відкриття, які повністю затьмарили його власні.

З цієї школи вийшли Колумб, який знайшов західний шлях до Індії, продовживши запропоновані Енріке на півдні й сході спроби; Бартоломео Діас, який досягнув та обігнув найпівденнішу точку Старого світу і відкрив Індійський океан для європейських мореплавців; да Гама, який був першим мореплавцем, що пожав плоди дев'яностолітньої праці, першим, кому вдалося відплисти з Лісабона на Калькутту і повернутися назад; Альбукерк, який заснував першу колоніальну імперію новітньої Європи, першу велику колонію поза межами християнського світу, португальський торговий домініон на Сході; Магеллан, який остаточно довів те, в чому усі великі відкривачі були впевнені, – округлість світу; безіменні шукачі пригод, які, схоже, дісталися Австралії ще до 1530 року; картографи, які залишили нам нашу першу правдиву мапу земної кулі. Тож ми не можемо виміряти важливість Принца в історії лише тими фактичними здобутками, яких досягнуто його зусиллями. І відбувається це тому, що його звершення були безмежно натхненними, тому що він заклав правильний фундамент Європи і християнського світу для руху

вперед, тому, що він був лідером справжнього Відродження і Реформації, – чимось значно більшим, ніж постаттю в історії Португалії.

Є постаті загальнонаціональної ваги, є інші, трохи меншого масштабу, постаті династійної або провінційної важливості, ще інші, завжди дорогі нам як людськими істотам як люди, що завжди відчували звичайні бажання і пристрасті й прожили звичайні життя людей із яскравістю і палкістю, яка належала тільки їм, але є й інші люди, які видаються проміж інших тим, що більшою чи меншою мірою, але істотно і насправді, змінили хід світової історії, – люди, без яких усе наше модерне суспільство, наша хвалена цивілізація, були б абсолютно іншими.

Бо врешті-решт сучасному християнському світу Європи таки є чим пишатися, хоча його ж письменники проводять значну частину свого часу в його засудженні та образах. Принаймні саме наш західний світ або взяв гору над рештою земних цивілізацій, або завоював їх і, за єдиним винятком Китаю, заволодів усіма привабливими ділянками Азії, а також відкрив, заселив і розбудував новий континент, не менший, ніж старий, і зрештою здобув ще не повне, але досить придатне для вжитку знання про всю поверхню земної кулі. Тепер ми в усьому світі почуваємося як удома, як ми кажемо, але якщо ми справді хочемо зрозуміти цю фразу, нам варто подивитися на Європу десятого або навіть чотирнадцятого століття, на середньовічні теоретичні мапи, на легенди і псевдонауку тієї закоркованої у собі цивілізації, примушеної довгий час битися у вузькому колі супроти безперервних нападів звідусюди, і на варварство, породжене таким станом речей. Можливо, тоді ці речі здадуться нам не такими очевидними, і також можливо, що ми замислимося, що оскільки вже цими величезними здобутками, найбільшими в сучасній історії, як ми її знаємо, цими відзнаками і славою останніх трьох сотень років, ми завдячуємо натхненню і діям Енріке Португальського, відлюдного принца п'ятнадцятого століття, то, може, цей принц-відлюдник належить до ряду великих цивілізаторів, людей, які якнайповніше змінили суспільство й удосконалили його, людей штибу Александра, Цезаря та засновників великих світових релігій.

Було б не зайвим дуже стисло простежити підстави для таких претензій і побачити, як працю Принца продовжили послідовники, спочатку на його власних напрямках до півдня та сходу, а потім на інших, ним самим підказаних, до заходу та півночі.

Король Аффонсу V, небіж Енріке, хоча був швидше жорстоким бійцем і королем турнірів, ніж людиною, здатною вповні осягнути плани свого дядька, отримав усе ж таки достатню частку його натхнення, щоб продовжувати постійне, хоча й повільне, просування вперед довкола Африки. Раніше він зробив усе залежне, щоб завершити велику мапу Фра Мауро, яка втілила всі здобутки Мореплавця, дала найбільш завершену і досконалу картину світу, ніж будь-коли до цього, і вийшла у 1459 році, якраз перед смертю Енріке, як остання данина науки працям Принца.

У 1461 році, залишившись наодинці зі справами відкриттів та завоювань Гвінеї, Аффонсу відбудував форт Енріке в бухті Арґуїн і послав такого собі Педру де Сінтру оглянути узбережжя поза Ріо Гранде – як відомо, найдальшою точкою першого плавання Кадамосто. Педру пройшов шістсот миль до бухти Бенін, проминув гірську гряду, названу Сьєрра-Леоне від схожих на левиний рик громів на її вершинах, і повернув назад поблизу точки, пізніше відомої як форт Ла Міна (1461). Десь у наступних кілька років інший дворак, такий собі Суейру да Коста, прослідував за Педру де Сінтрою до Гвінеї, але без будь-яких нових результатів, і коли Кадамосто полишає Португалію (1 лютого 1463 року), він каже нам, що «плавань до нововідкритих земель більше не було».

Работоргівля поблизу тепер справді поглинала всю енергію, і головний стосунок Аффонсу до африканського каботажу полягав у його регулюванні безпеки цієї торгівлі.

Та у 1471 році стався наступний крок у напрямку подальших відкриттів. Бо дослідницька енергійність не вмерла і не виснажилася, але тільки чекала на лідера. Фернандо По тоді дістався до острова в найдальшому закутку Гвінейської затоки, який і досі носить його ім'я, – і відкрив, що цей великий східний вигин Африки, вздовж якого моряки рухалися так упевнено аж з 1445 року, обігнувши мис Верде, зараз закінчився крутим поворотом берегів до півдня. Це було велике розчарування. Але незважаючи на це збентеження, в той же час двоє найпередовіших португальських штурманів, Мартін Фернандеш і Альвару Естівеш, пройшли весь Гвінейський берег, бухти Бенін та Біафра і перетнули екватор, ступивши до нових небес і нової землі, на краю яких португальські каравели так довго вагалися, бо бачили, як Кадамосто, невідомі в Північній півкулі зорі й дедалі більше втрачали з овиду Полярну зорю.

1475 року моряки досягли мису Св. Катерини на два градуси південніше екватора, а потім, після ще шести років кволих досліджень і квітучої торгівлі, короля Аффонсу V змінив король Жуан II і взявся до роботи у дусі Принца Енріке Мореплавця.

Тоді, за шість коротких років, дослідження принесли основні здобутки давніх задумів, моряки обігнули південний мис Африки, і шлях до Індії вже лежав відкритий. Бо прийшов час і прийшла людина – Жуан, який додав новий розділ в історію відкриттів, посилаючи піших мандрівників у глиб Темного Континенту, а моряків до Арктичних морів шукати північно-східний прохід до Китаю.

Він помер якраз під час спорядження експедиції, покликаної дійти до землі обіцяної, і слава плавання да Гами дісталася тому, хто не доклав жодних зусиль, але скористався плодами інших людей, королеві, що не полишав палацу, Еммануелю Щасливому. Але принаймні імена Діаша, і Дієґу Кана, і Ковільяна, огинання мису Бур, перша подорож (хоча й суходолом) від Лісабона прямо до Малабару, належать другому засновнику португальських та європейських відкриттів, Жуану Досконалому.

Менш ніж через чотири місяці по смерті свого батька Жуан як єдиний наступник отримав частку своїх доходів від африканської торгівлі та риболовлі і послав Дієґу де Азамбуґу з десятьма каравелами, щоб він наглянув за трьома справами: по-перше, за спорудженням форту Св. Георгія Ла Міна, щоб убезпечити торгівлю з Гвінейським берегом, по-друге, за відбудовою старого форту Енріке в Арґуїні, по-третє, за дослідженнями ще невідомих берегів так далеко, як тільки можливо. Для цього з флотом було відправлено каміння, цеглу, деревину, мортири та інструменти для будівництва, а також колони для встановлення на щойно відкритих берегах, замість дерев'яних хрестів, які використовували до цього. Кожна колона була заввишки 14 ліктів, оздоблена різьбленою королівською емблемою спереду та іменами короля й першовідкривача з датою відкриття по боках, латиною та португальською.

Флот Азамбуґи відплив 11 грудня 1480 року, уклав угоду з вождем Безеґічі біля мису Верде і дістався Ла Міна на південному березі Гвінеї 19 січня 1482 року – рік минув за будівництвом фортів і укладанням союзів із тубільцями південного заходу Африки. Форт і церкву в Ла Міна було закінчено через двадцять днів, і Азамбуґа відіслав назад свої кораблі з великим вантажем рабів та золота, але без жодного нового відкриття. Жуан не був схильним

задовольнятися лише цим. 1484 року Дієґу Кану було наказано йти на південь так далеко, як він зможе, і «не баритися ніде задля інших речей». Він проминув мис Св. Катерини, якраз за екватором, який з 1475-го був межею відомого світу, і, продовживши рух у напрямку півдня, дістався могутньої річки Конго, яку тубільці називали Заїр, а тепер відомої як друга за величиною з африканських річок, справжній Західний Ніл, який від часів Птоломея відтворював кожен географ і яким португальці послідовно називали то Сенегал, то Гамбію, то Нігер.

За угодою з тубільцями Кан забрав із собою чотирьох заручників, щоб задіяти їх як перекладачів, і наступного року повернувся й проминув Конго, і проплив двісті ліг поза ним, до місця сучасного Волфіш Бей (1485).

Звідси, оскільки берег, здавалося, нескінченно тягнувся на південь, хоча насправді вже було подолано правдивих дев'ять десятих відстані до південного Мису, Кан повернувся до Конго, де він переконав короля та народ визнати себе християнами та союзниками португальців. Ще у 1484 році тубільне посольство до короля Жуана принесло такі відомості про князя внутрішніх областей країни, такого собі Оґане, християнина в серці, які лісабонський двір розцінив як звістку про давно втраченого Пресвітера Йоанна, і португальський монарх, схвильований цими надіями, одразу ж послав морем та суходолом людей на пошуки цього «великого католицького святого».

Бартоломеу Діаш відплив у серпні 1486 року з двома кораблями, перш за все шукати того Пресвітера, а вже потім дослідити так багато нових земель та морів, скільки зможе знайти в межах досяжності. Двох консулів, Ковільяна та Пайву, було послано з подібним дорученням через Єрусалим, Аравію та Єгипет, іншу експедицію спорядили вгору Сенегалом до його злиття з Нілом, четверта партія відпливла шукати шлях до Китаю через Північно-Східний прохід.

Камоенс оспівав подорож Ковільяна, який першим побачив гвоздику та корицю, перець та імбир і який змарнів під арештом при дворі Абіссинського Пресвітера, але плаванню Діаша не знайшлося місця серед «Лузіад», і саме ім'я цього першовідкривача усіма забуте. Його занадто вдало обібрав Васко да Гама.

Жуан Діаш був другим капітаном, який обігнув Бохадор, Дініш Діаш 1445 року став відкривачем Сенегалу й мису Верде, тепер, по сорока роках, Бартоломеу Діаш здійснив найбільший подвиг відкриттів в усій доколумбовій

історії, бо норманське відкриття Америки було невідомою і скороминущою удачею, тоді як плавання 1486 року безпосередньо чи побічно змінило науку, торгівлю, саме обличчя світу, раз і назавжди.

Пливучи з «двома маленькими фріггітами», кожна тоннажем п'ятдесят тонн, із вірою у те, що ці кораблі, що спускаються вздовж узбережжя Гвінеї, напевне досягнуть закінчення континенту, вперто просуваючись на південь, Діаш за одне шістнадцятимісячне плавання виконав головне завдання, поставлене Енріке перед своєю нацією сімдесятьма роками раніше.

Проминувши Волфіш Бей і найдальшу колону Дієґу Кана, він дістався мису, де встановив свою першу нову колону, досі відому як Точка Діаса. Ідучи повз береги на південь і часто змінюючи галси, він пройшов річку Оранжеву, північну межу сучасної Капської колонії. Потім, круто забравши у відкрите море, Діас тринадцять днів ішов з повним вітром на південь, сподіваючись по такій широкій петлі обігнути південну точку континенту, яка вже не могла бути далекою. Наразившись на майже арктичні холоди, битий величезними хвилями, він змінив свій курс на східний, а потім, коли впродовж п'яти днів земля так і не з'явилася, – на північний. Перша побачена земля виявилася затокою, на берегах якої паслися корови, тепер її звуть М'ясною бухтою, яку Діас назвав за побаченими там коровами й пастухами. Після висадки на берег двох тубільців, когось із тих, кого раніше вивезли з Гвінеї чи Конго до Португалії і знову послали в плавання як розвідників для європейських колоній, кораблі попливли на схід, даремно шукаючи край землі, аж поки не побачили, що берег поступово, але неухильно завертає на північ.

Свою останню колону вони встановили в бухті Альгоа, першій землі поза Мисом, на яку ступила нога християнина. На Великій Рибній Річці, шістдесятьма милями далі і майже п'ятистами милями поза точкою, пошуками якої Діас так занепокоївся, команда відмовилася йти хоч скільки далі, й адмірал повернув назад, упевнений тільки в тому, що не помітив Мису і що всі його турботи виявилися марними. Виснажений тривогою свого гіркого розчарування і безупинних марних зусиль, він повільно повертався вздовж берега, коли одного дня пелена спала йому з очей. Бо на обрії відкрився «мис, невідомий впродовж стількох віків», довкола якого лежав шлях до Індії та віднайдення якого було найбільшим прагненням усіх подорожей із часів, коли експансія Європи відновилася в перші роки п'ятнадцятого століття.

Поки Діаса кидало штормами біля Великого мису, Ковільян і його друзі вирушили з Лісабона, щоб прокласти курс майбутнього морського маршруту до Індії шляхом «огляду всіх берегів Індійського океану», щоб дослідити все, що можливо, у Верхній Африці, щоб знайти Пресвітера Іоанна і заручитися підтримкою португальського експерименту від будь-якої християнської влади, яку вони зможуть знайти у Великій, Середній або Дальній Індії.

Як сенегальські шукачі пригод короля Жуана дослідили Нігер, караванні шляхи Сахари, місто Тімбукту і фантастичний Західний Ніл, так абіссинські мандрівники оглядали усі землі Африки і Малабару, до яких мав прийти перший флот, якому вдасться обігнути мис Бур. «Тримайте на південь», – писав Ковільян додому з Каїра після своїх перших відвідин Калькутти з одного боку і Мозамбіку з другого, «якщо ви будете наполегливі, Африка має закінчитися. І коли кораблі увійдуть у Східний океан, нехай шукають Софалу і місячний острів (Мадагаскар), і там вони знайдуть лоцманів, які приведуть їх до Малабару».

Ще один розділ відкриттів започаткував китайський флот короля Жуана. Йому не вдалося принести новини про Північно-Східний прохід, але неподалік від узбережжя Азії вони знайшли вкритий льодом острів, чия назва «Новая Земля» або «Нова Зембла» досі зберігає пам'ять про першу португальську спробу на шляху, де стільки голландських та англійських моряків загинули у наступні роки.

Велика подорож Васко да Гами (1497–1499) та імперія, що її заснував Альбукерке (1506–1515) в Індійських морях, були наступними кроками в повному звершенні мрій принца Енріке. Коли в перші роки шістнадцятого століття таки розпочався прямий і постійний рух товарів між Малабаром і Португалією, коли європейські поселення та форти взяли під контроль усе східне та західне узбережжя Африки від Червоного моря до Середземного, і п'ять ключів від Індій – Малакка, Гоа, Ормуз, Аден і Цейлон – опинилися в руках християн, коли мусульманська торгівля між східною Африкою і західною Індією перейшла у володіння лісабонських королів, тоді дон Енріке зміг би побачити плоди своїх тяжких трудів, і його душа напевне була б утішена.

Імовірне відкриття Австралії близько 1530 року, або й трохи раніше, і подорож Фернанду Мендеша Пінту до Японії і Далекого Сходу, відкриття торгівлі з Китаєм у 1517-му і повне дослідження Абіссінії, королівства

Пресвітера, яке здійснили Альвареш та інші католицькі місіонери в 1520 році, мільйони навернених Франциском Ксав'єром і єзуїтськими проповідниками в Малабарі та унія стародавньої місцевої християнської церкви Індії з Римською (1599) були іншими кроками на тому ж шляху. Усі вони, якщо простежити у зворотному напрямку, ведуть до двору в Саґреші, і це справедливо також для іспанської, французької, голландської та англійської імперій у південних та східних світах. Енріке зводив споруду для власної нації, але коли ця нація зазнала невдачі від розрідження її найкращої крові, інші народи успадкували його звершення.

Бо хоча він не міг на власні очі побачити виконання своїх планів – ані самого способу пройти Південно-Східний прохід, ані людей, які йшли ним до повного успіху, все ж таки вони належали йому – його майстерності і його побудові.

Да Гама, Дієґу Кан, родина Діашів і більшість великих моряків, які пройшли прокладеним ним шляхом, – кожен «з дитинства виховувався при дворі Інфанта», як сповіщає нам «Хроніка відкриттів» про кожну нову постать, яка виходить на сцену. Всі ці моряки дивилися на нього як на свого наставника, завдячуючи Саґреській школі своїм навчанням, і починали свою мореплавну практику з його дозволу і під його заступництвом. Навіть напрями продовження національної експансії і досліджень були в точності і винятково тими, які вказав він, тож коли після його смерті Христофор Колумб запропонував інший маршрут до Індій, двір Жуана II відмовився ставитися до нього серйозно. Таким чином ми дісталися до іншого, опосередкованого боку впливу Енріке.

«Це сталося в Португалії, – каже Фердинанд Колумб у своїй книжці „Життя Адмірала" про свого батька. – Адмірал почав думати, що коли вже люди можуть плисти так далеко на південь, хтось може також поплисти на захід і знайти землі на тій території». Тож другий грандіозний потік сучасних відкриттів, таким чином, теж може бути простежений від «шляхетного Енріке» і Камоенсових «Лузіад» не менш відверто, хоча й не так безпосередньо, як перший, і західний шлях був підказаний його успіхами на східному.

Але цей успіх забив памороки його власному народові. Коли Колумб, син генуезького чесальника вовни, який перебував у Лісабоні з 1470 року, подав на розгляд Двору Жуана II трохи раніше 1484-го пропозицію шукати Чіпанґу Марко Поло за декілька тижнів плавання на захід від Азорів, до нього

поставились як до фантазера. Жуан, як справжній послідовник і спадкоємець Енріке, був, як інші послідовники, обмеженішим за свого наставника на його ж шляху.

Він був готовий до будь-яких турбот і витрат, але не до новацій. Він волів продовжувати саме так, як його було навчено. Він мав причини для впевненості, і його наукова Хунта чотирьох, з Мартіном Бехаймом із Нюрнберга у своєму складі, якому представили Колумба, занадто захопилася своїми новими вдосконаленнями астролябії та твердою впевненістю в тім, що Південний мис невдовзі буде пройдено. Вони не могли терпляче зносити нестямний догматизм невідомого теоретика.

Але оскільки він був такий переповнений своєю теорією, що його було нелегко спекатися, з ним повелися підло й по-шахрайському. На пропозицію єпископа Сеути Колумба примусили чекати відповіді на своє прохання і просили надати свої детальні плани, із картами та ілюстраціями. Так він і зробив, і поки Рада вдавала, що зосереджено вивчає їх для остаточного рішення, було послано каравелу до островів Зеленого Мису, щоб випробувати запропонований ним маршрут, – спроба пограбування італійських мізків.

Португальці пливли на захід декілька днів, поки погода не стала штормовою, і потім, оскільки серце до цієї затії в них не лежало, вони повернулися до Європи зі свіжим запасом легенд, які Енріке щиро зневажав. Вони увійшли у непроникний туман, який зупинив їхнє просування, привиди попереджали їх, щоб поверталися, море в тих краях кишить чудовиськами, і стало неможливо навіть дихати.

Колумб довідався, як його використали, і смерть його дружини допомогла йому наважитися, з відразою і до країни, і до її людей. До кінця 1484 року він полишає Лісабон. Трьома роками пізніше, коли він уже майже так само зневірився в Іспанії через її мляві лінощі та хитрощі, він знову запропонував себе Португалії. Король Жуан пошкодував про свою скупість, 20 травня 1488 року він написав відповідь Колумбові, що зі свого боку палко пропонує йому убезпечити його від будь-яких клопотань, які можуть подавати проти нього в Лісабоні. Але тоді Кастильський двір у свою чергу злякався втратити те, що могло принести нескінченні вигоди, Колумба утримали на службі у Фердинанда та Ізабелли, і нарешті, в серпні 1492 року, «Католицькі королі» відправили його з Палоса відкривати все, що він зможе, на його власних умовах.

Усе, що сталося потім, – відкриття Америки й подальші подорожі Каботів, Амеріґо Веспуччі, Кортеса і Піссарро, де Сото і Рейлі та Батьків Пілігримів, зазвичай нечасто пов'язують із повільним і болісним початком європейської експансії в Португалії п'ятнадцятого століття, але такий правдивий зв'язок існує. Усе рушення вперед і назовні епохи Великих відкриттів урухомила одна людина. Можливо, це сталося б і без нього, але фактом є те, що саме завдяки йому все це відбулося і, як свідчить історія, принесло плоди. «І нехай той, хто зробив більше нього, йтиме поперед нього».

Чарльз Раймонд Бізлі

Принц Енріке Мореплавець

Переклад: Антон Санченко

Редактор: Олександр Стукало
Коректор: Світлана Гайдук
Верстка та дизайн: Микола Койдан

Підписано до друку 07.12.2014. Формат 70х100/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Арно
Умовн. друк. арк. 19,12. Облік.-видавн. арк. 13,36
Замовлення № 15-132.

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано: ТОВ «Друкарня "Бізнесполіграф"»
02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8
Тел./факс: (044) 503-00-45
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2715 від 07.12.2006

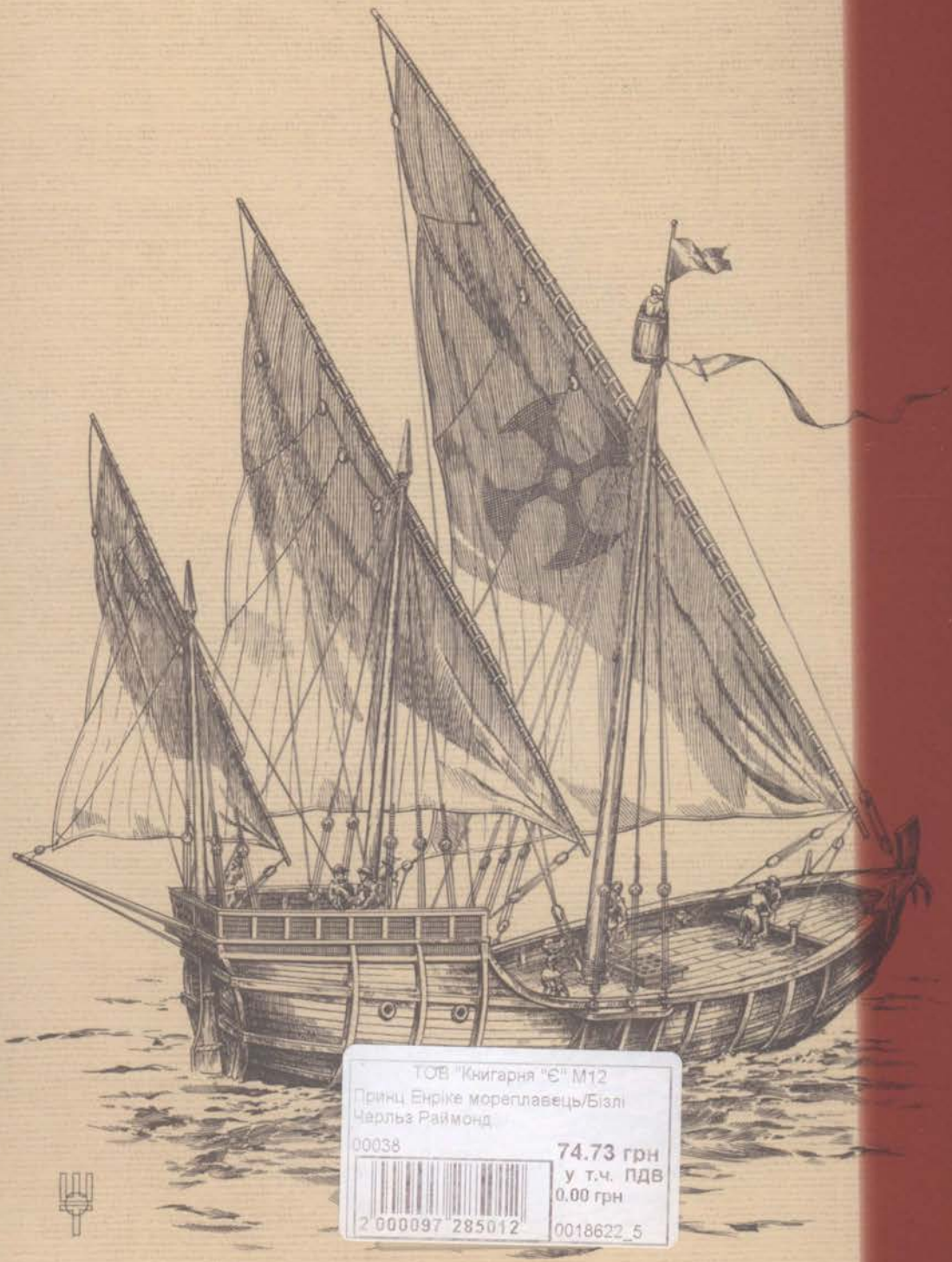

ТОВ "Книгарня "Є" М12
Принц Енріке мореплавець/Бізлі Чарльз Раймонд
00038
74.73 грн
у т.ч. ПДВ
0.00 грн
2 000097 285012
0018622_5